

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА**

Етнос і культура

№ 8–9/2011–2012

Івано-Франківськ

ББК 63.5 (0)
Е88

ЗАСНОВНИК – Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР – доктор філологічних наук, професор,
академік НАПН України В. І. КОНОНЕНКО

РЕЦЕНЗЕНТИ: *М. І. Голянич* – доктор філологічних наук, професор;
Д. І. Дзвінчук – доктор філософських наук, професор;
Л. Т. Сенік – доктор філологічних наук, професор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кононенко В.І. (голова) – доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України;
Хороб С.І. (відп. секретар) – доктор філологічних наук, професор; *Бунчук Б.І.* – доктор філологічних наук, професор; *Возняк С.М.* – доктор філософських наук, професор;
Голянич М.І. – доктор філологічних наук, професор; *Грабовецький В.В.* – доктор історичних наук, професор; *Гуйванюк Н.В.* – доктор філологічних наук, професор; *Грещук В.В.* – доктор філологічних наук, професор; *Карпенко З.І.* – доктор психологічних наук, професор;
Козаченко О.В. – доктор мистецтвознавства, професор; *Краківський О.Я.* – доктор історичних наук, професор; *Криса Б.С.* – доктор філологічних наук, професор; *Круль П.Ф.* – доктор мистецтвознавства, професор; *Кугутяк М.В.* – доктор історичних наук, професор;
Ларіонова В.К. – доктор філософських наук, професор; *Макар Ю.І.* – доктор історичних наук, професор; *Макарчук С.А.* – доктор історичних наук, професор; *Максименко С.Д.* – доктор психологічних наук, професор; *Марчук В.В.* – доктор історичних наук, професор;
Москалець В.П. – доктор психологічних наук, професор; *Наулко В.М.* – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України; *Орбан-Лембрик Л.Е.* – доктор психологічних наук, професор; *Павлюк С.М.* – доктор історичних наук, професор, академік НАН України;
Пазенок В.С. – доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України; *Панчук М.І.* – доктор історичних наук, професор; *Романюк М.Д.* – доктор економічних наук, професор; *Савчин М.В.* – доктор психологічних наук, професор; *Салига Т.Ю.* – доктор філологічних наук, професор; *Станкевич М.Є.* – доктор мистецтвознавства, професор, член-кореспондент Національної академії мистецтв України; *Степовик Д.Я.* – доктор мистецтвознавства, професор; *Черепанин М.І.* – доктор мистецтвознавства, професор

Адреса редколегії:

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Тел. для довідок: (03422) 2-21-40, 59-60-74

ЕТНОС І КУЛЬТУРА. Часопис Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника : збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / [гол. ред. В. І. Кононенко]. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2011–2012. – № 8–9. – 230 с.

ETHNOS AND CULTURE. Journal of Precarpathian national university named after Vasyl Stefanyk : collection of scientific and theoretical articles. Humanitarian sciences / [chief editor V. I. Kononenko].

- © Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011–2012
- © Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011–2012

Етнос і суспільство

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОТРЕБУ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті охарактеризовано особливості міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у транзитивний період. Обґрунтовано потребу зміни існуючої парадигми дослідження взаємодії суб'єктів етнополітичних взаємин. Визначено ймовірний перелік дискусійних питань, а також можливості використання наукових методів вивчення проблеми міжгрупового інтераціоналізму, зокрема діяльності етнічних акторів у період політизації етнічностей.

Ключові слова: міжетнічна взаємодія, міжгрупові інтерації, етнонаціональні спільноти, національна ідентичність, хронотоп.

В статье охарактеризованы особенности межэтнического взаимодействия на западноукраинских землях в транзитивный период. Обоснована необходимость изменения существующей парадигмы исследования взаимодействия субъектов этнополитических отношений. Определены вероятный перечень дискуссионных вопросов, а также возможности использования научных методов изучения проблемы межгруппового интеракционизма, в частности деятельности этнических акторов в период политизации этничностей.

Ключевые слова: межэтническое взаимодействие, межгрупповые интеракции, этнонациональные сообщества, национальная идентичность, хронотоп.

The article showed the inter-ethnic cooperation in Western Ukraine during transit period. The need to change the existing paradigm of the study of interaction of ethnic and political relations is stipulated. The probable list of controversial issues, and the possibility of using scientific methods to study the problem of intergroup interactionism, particularly of ethnic actors in the period politicization of ethnicity are determined.

Keywords: inter-ethnic interaction, intergroup interaction, ethno-national community, national identity, time-space.

Починаючи з 1960-х років західна цивілізація відкрила для себе новий соціальний феномен – етнічне відродження, або етнічний парадокс сучасності. Сутність цього явища – у значному підвищенні ролі етнічності в суспільних процесах відродження зацікавленості етнічною культурою, мовою, звичаями, традиціями, способом життя на тлі зростаючої інтернаціоналізації економічного й соціально-політичного життя, глобалізації. Одночасно як наукову проблему було озвучено феномен взаємодії мікросоціальних груп, міжетнічної взаємодії або інтераціоналізму етнонаціональних спільнот. Адже, ураховуючи поліетнічність більшості держав світу, взаємодія іншостей у них – факт очевидний. Щоправда, унаслідок особливостей тематичних комплексів, які в радянський час формувалися відповідно до засад ліва-

цького “ізму” й завдяки вип’ячуванню ролі класової боротьби в політичних процесах, для вітчизняної науки це твердження в багатьох випадках досі залишається дискусійним.

Перебіг політичних і соціальних подій останніх десятиріч у новій Європі наочно демонструє, що старий континент і далі складається з націй і національних держав, а національні ідентичності не так легко звести до єдиного “європейського” знаменника. Ознака легітимації націоналізму простежується й серед учасників європейської інтеграції. Історичний досвід показує, що спрощені теоретичні моделі типу радянської “нової історичної спільності людей” та американського “плавильного казана” не дають можливості оцінити всю складність механізмів взаємодії між етнічним і політичним. Досвід сучасних

країн Центрально-Східної Європи підтверджує, що політичний чинник та ідея боротьби за державність упосліджених етнонаціональних спільнот формували соціально-політичний складник їхніх національних ідентичностей. “Чужі” повсякчас були та й, зрештою, залишаються об’єктом прискіпливої уваги оточення, об’єднаного в єдине ціле спільними культурними символами.

В умовах доби націоналізмів функціональна роль “чужих” не тільки полягала в опосередкованому стимулюванні діючого повсякчас колективного несвідомого, але й слугувала імпульсом для протиставлення ідеалізованого “ми” стереотипізованому негативними якостями “вони”. Відтак у багатьох європейських країнах кінця XIX – початку XX ст. соціокультурне “не-я” перетворювало “чужих” в той об’єкт, доля якого мала вирішуватися волею інших суб’єктів політикуму – “своїх”.

Національне, політичне самовизначення багатьох європейських народів на зламі XIX–XX ст. і створення системи національних незалежних держав у Центральній і Південно-Східній Європі після Першої світової війни так і не розв’язали протиріч між етнічними спільнотами й державою, не зменшили конфліктів цих спільнот між собою, перетворивши їх на міждержавні. Унаслідок політизації етнонаціональних взаємин упродовж періоду трансформації/транзиту останніх класичних імперій утворилося кілька десятків національних держав та етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, відбулася федералізація держав за етнонаціональною ознакою [4, с. 5, 16–17]. Ця ж ситуація відбилася в системі міждержавних і міжетнічних взаємин, які склалися в південно-східній частині європейського континенту після Другої світової війни. Етнополітичних викликів не витримали багатонаціональні держави – Австро-Угорщина, Чехословаччина, Югославія та СРСР, які так і не пережили етапу трансформації власних політичних систем.

Об’єктивне вивчення етнонаціональних проблем передбачає, що будь-яка поліетнічна держава потребує вироблення продуманої й ефективної етнополітики з урахуванням уроків і негативних тенденцій, що мали місце в минулому. Зрівноваження інтеракціонізму етнонаціональних спільнот можливе через дослідження його змісту, параметрів і тенденцій [6, с. 197–198]. Для глибшого розуміння цієї проблеми необхідним є її багатоаспектний аналіз. Тут не можна обійтися без комплексного, міждисциплінарного погляду на міжетнічну взаємодію. Остання належить до динамічного процесу збалансування власних сподівань і чужих претензій, у якому особа інтерактивно узгоджує себе з позитивно оцінюваним, відносно стабільним і водночас достатньо гнучким самоописом, що керує її поведінкою. Окрім того, інтеракціонізм може мати індивідуальний і колективний вимір – бути комплексом рефлексивних уявлень окремої особи або ж певної групи осіб за соціальною, релігійною, етнічною, расовою, професійною, статевою чи іншими ознаками. Істотним чинником для життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп є територія, яка є середовищем їхньої взаємодії й водночас середовищем впливу на процеси міжетнічної взаємодії.

Історіографія озвученої проблеми є очевидною лакуною в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених. Це й зрозуміло, оскільки тривалий час вивчення інтеракцій етнонаціональних спільнот західноукраїнських земель у контексті політичних процесів 1867–1914 рр. було абсолютно “закритою зоною”, що зумовлювалося кількома причинами. По-перше, в ідеологічному сенсі вони розглядалися поставстрійськими (польським/румунським, радянським) режимами як такий собі колоніальний політичний спадок, який треба всіляко поборювати або принаймні замовчувати. По-друге, інтеракції творилися спільнотами й групами, а зазвичай і

особистостями, яких у нових геополітичних і суспільно-історичних умовах намагалися витіснити на маргінес повсякденного життя, передусім євреїв, а відтак німців та австрійців, котрі на постімперському просторі стали акторами другого плану. По-третє, майже всі творці міжетнічної взаємодії стали згодом політичними втікачами з Галичини й Буковини в нові, часто недоброчливі, країни Центрально-Східної Європи, які їх абсолютно не толерували як собі рівних або майже рівних. Оскільки політичні еліти та етнічні лідери різно- та рівностатусних етнонаціональних спільнот були “батьками” і “дітьми” етнонаціоналізмів та різних ідентичностей, то, природно, постійно рефлектували над станом своєї етнічної належності, національної міфології, історії, традицій і звичаїв, спільної ментальності й життєвих випробувань [8, с. 198–200].

Визначаючи останнє твердження як таке, що потребує доведення, вважаємо, що проблему осягнення взаємодії “своїх” і “чужих” у досліджуваному хронотопі слід окреслити як “разом, але майже окремо”, урахувавши дещо інший конструкт постмодерністського обігрування вислову з ухвали Верховного суду США у справі Плессі проти Фергюсона 1896 року “рівність нарізно” – приклад взаємного дистанціювання етнонаціональних спільнот [3, с. 43].

Така постановка питання, на нашу думку, актуалізує до кінця не з’ясовану проблему національностей в Австро-Угорщині, до якої, додамо, слід віднести також етнонаціональні спільноти західноукраїнських земель ХІХ – початку ХХ ст. Адже імперія Габсбургів – “конгломерат неоднорідних держав, позбавлена будь-якої внутрішньої згуртованості”, заснована за останньою політичною формою за компромісом 1867 року, поєднувала народи, що відрізнялись історичною свідомістю, були “впевненими в надзвичайності своєї долі та відокремленими за релігійною належністю” [12, с. 167]. Вимоги таких етнофорів є

значущі, коли взяти до уваги, що інтелектуали, котрі належали до маргіналізованих етносів, не керують “великою культурою”, яка забезпечує більш швидкий розвиток центру. Вони вважають, що в їхніх зацікавленнях вимагати незалежності свого етносу та визнання всередині нації-держави [12, с. 182].

Гадаємо, що така постановка питання є доречною у випадку з’ясування політичних вимог народів досліджуваного топосу, передусім українців і поляків, їхніх етнополітичних рухів і специфіки етногрупової динаміки. У загальних рисах це судження розвиває український етнополітолог М. Гон, який стверджує: “Наявність внутрішніх розколів у середовищі окремих етнонацій (західноукраїнських земель. – *І. М.*)... виявлялась як у моменти стрімкої ескалації міжетнічної взаємодії, так і в повсякденному суспільно-політичному житті” [3, с. 153]. Обґрунтування такої тези засвідчить, на нашу думку, і позицію, що “випадковий склад народу держави... імпліцитно визначає і горизонт ціннісних орієнтацій, у якому розгортається культурна боротьба...” [2, с. 208], а рівноправне співіснування різних етнічних спільнот, мовних груп, конфесій і життєвих форм, що “не може бути куплене ціною фрагментизації суспільства”, покаже “участь у змаганні за ресурси та в обстоюванні як групових, так і індивідуальних інтересів на спільній для них політичній арені” [2, с. 209–210].

У цьому випадку йдеться про т. зв. груповий стиль – сприйняття реалій, яке виникає в процесі міжетнічної взаємодії. Вона відбувається як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, а останній справляє особливо значимий вплив на формування міжетнічних стосунків. Важливості тут набуває тактика, яку демонструють політичні актори [13, с. 76]. Визначальними ж будуть ідентифікаційні маркери, винятково поєднані з національною цілісністю: релігійні споруди, національні мови, ритуали, назви вулиць і пам’ятників тощо – певні сим-

волічні коди “іншостей” західноукраїнських земель. Знаходячи своє вираження в повсякденному реальному житті, ідентифікаційні маркери зберігали відчуття спільноти, належності до однієї групи та віри в несхожість, особливість і велич національних цінностей.

Суть іншої гіпотези, яка вимагає обґрунтування, полягає у тому, що інтеракції етнопонаціональних спільнот на західноукраїнських землях у період трансформації/транзиту засвідчили напружену ситуацію консолідованої соціальної структури. Вона полягає у ствердженні того, що різні етнічні й соціальні групи відрізнялися не тільки на горизонтальному рівні (згідно з теорією соціолога П.-М. Блау), а різні форми соціальної диференціації – етнічні, політичні, професійні та інші відмінності – не збігалися, а були відносно незалежними, що витворювало т. зв. багатоманітну неоднорідність. Але якщо такі відмінності збігалися з відмінностями професійних привілеїв, прибутків, політичних впливів, то це означає, що групи відрізнялися не за одним, а за декількома критеріями, деякі з яких були показниками виразної дискримінації або привілейованого становища групи.

Розширення спектра вивчення інтеракцій суб'єктів політичних процесів, яке започатковане українською етнополітологією, передбачає також й урахування ретроспективного методу аналізу соціальної взаємодії в умовах етнічних відмінностей, її теоретичному та методологічному осмисленні, виявленні особливостей і закономірностей поведінки/ініціатив суб'єктів етнополітичної сфери в міжетнічних процесах. Аналіз сучасної вітчизняної етнополітології засвідчує, що західноукраїнська етнополітична сфера періоду трансформації/транзиту імперського простору залишається здебільшого поза спектром уваги вчених. Експлікація міжетнічних процесів у ній уособлює той об'єкт пізнання, що сприяє вивченню явища міжгрупового інтеракціонізму. Це, з одного боку,

визначає необхідність дослідження цієї теми, з другого, – її значущість.

Етнопонаціональні спільноти досліджуваного регіону, будучи в політичному й соціально-культурному аспектах складними утвореннями, характеризуються внутрішньою єдністю й водночас різноманітністю, а система складних різноманітних зв'язків і відношень об'єднує етнофори. Об'єктивні співвідношення й тенденції взаємодії етнопонаціональних спільнот свідчать про природність політизації етнічності, у якій є відчутною диференціація.

Сутність таких етнополітичних ситуацій полягає у феномені сучасних і перехідних суспільств, де, згідно з Дж. Ротшильдом, на відміну від традиційних, політизована етнічність стає вирішальним принципом політичного виправдання й засудження систем, держав, режимів та урядів і водночас ефективним інструментом упровадження життєвих зацікавлень у суспільну конкуренцію за владу, статус і благополуччя. Взаємозв'язок між політизацією етнічності та нерівномірністю модернізації, яку відчують сучасні (модернізовані) і перехідні (ті, що модернізуються) суспільства, є необхідним методологічним інструментарієм до з'ясування проблеми взаємодії етнопонаціональних спільнот транзитивного періоду. Адже модернізація, по-перше, сприяє посиленню соціальної мобільності, по-друге, часто підтримує й посилює нерівність між групами, одночасно послаблюючи аргументи для виправдання уявної незворотності такої нерівності [17, р. 2, 3, 6].

Як правило, ідеться про зусилля центральної влади, спрямовані на насадження етнічним меншинам стандартизованих культурних елементів, яке здійснюється в умовах етнізації політики держави [Див.: Додаток А]. Цим етнічна еліта, що контролює дефіцитні ресурси, порушує паритет зацікавлень “своїх” і “чужих” [3, с. 39–40]. За таких умов відбуваються зміни в моделі “громадянської держави”, у якій, завдяки сповідува-

ним представниками влади ліберальним цінностям, визнання етнічності категорією індивідуальних прав громадянина перетворюється в об'єкт державної політики [5, с. 139]. Натомість, згідно з Д. Шнаппером, держава часто намагається інтегрувати в суспільство “чужих”, надаючи одним статус громадянина та відмовляючись визнавати існування на теренах країни певних спільнот одночасно [12, с. 94].

У випадку новітніх студій така парадигма зайвий раз актуалізує проблему статусу єврейської спільноти західноукраїнських земель досліджуваного періоду. Адже специфічна етнополітична модель Габсбурзької монархії передбачала гарантування рівності прав групи за одночасного невизнання її соціокультурних особливостей [15, с. 14–17]. Саме таку позицію центральна влада обстоювала в “єврейському” питанні. Сутність її зводиться до констатації того, що, будучи рівноправними австрійськими громадянами, євреї були позбавлені прав національної спільноти, яка, поза існуючим антисемітизмом, мала поважний вплив і престиж у рамках дуалістичної монархії [14, с. 356–370]. Ця диспозиція не тільки певною мірою коригує установлену у вітчизняній науці оцінку Австро-Угорщини, але й розширює обрії тих етнонаціональних моделей, які втілювалися державою, зокрема на теренах Західної України в модерну добу [8, с. 6–7]. Імовірно, її сутність можна визначити такою, що пропонує громадянське рівноправ'я в обмін на етнічне самозречення. За такої моделі небажаному з точки зору центральної влади “чужому” пропонується той своєрідний варіант рівності, який де-факто означає нерівність. Адже, урахувуючи сучасні критерії в тлумаченні рівноправ'я, збереження самості громадянина, а отже й групи, слід трактувати невід'ємним, природним правом. Відтак ціна, яку мали сплачувати євреї Дунайської монархії за рівність з іншими громадянами, непропорційна, а застосована щодо них

схема засвідчує використання владою у сфері етнонаціональних відносин елементів селективності [1, с. 287–288; 16, с. 56–74].

Взаємодія етнонаціональних спільнот визначається ключовою роллю у формуванні міжетнічних взаємин. Значущість інтеракціонізму в умовах етнічних відмінностей очевидніша з урахуванням участі етнонацій у політичних процесах як самостійних суб'єктів, що нерідко обстоюють ті варіанти врегулювання міжгрупових суперечностей/конфліктів, які задовольняють лише власні зацікавлення. Ініціативи хоча б одного з них, спрямовані на зміну/збереження існуючого статус-кво, особливо в реаліях ранжованої системи міжетнічних відносин, зумовлюють функціонування протидіючого процесу. Його суспільна вага незаперечна, адже взаємні стимули й реакції груп безпосередньо коригують міжетнічні відносини. Будучи знаковим компонентом структури інтеракціонізму етнонаціональних спільнот, ці відносини є одним із чинників, які безпосередньо впливають на політичні процеси в поліетнічних державах.

Слід зауважити, що велика поліетнічна держава, зокрема імперського типу, – це в більшості випадків нерівноправність становища державотворчої нації та інших народів. Імперії як домінуючі політичні структури періоду транзиту/трансформації переважно виступають супротивниками націоналізму, принаймні за винятком націоналізму (шовінізму) самої імперської нації-держави. Як зауважують учені, таке суспільство зазвичай будувалося на принципі “політичної та правової нерівності членів, що входили до його складу...” [12, с. 160]. Імперське правління забезпечувалося комбінуванням політики репресій щодо будь-якого руху за незалежність і певної толерантності до розмаїття культур, релігій, мов і традиційних способів життя, які є невід'ємною рисою імперії. Потужний бюрократичний апарат імперії протягом три-

валого часу дає змогу зберігати спокій у суспільстві, де мирно уживаються поряд люди різних національностей [9, с. 63–64; 12, с. 159]. Наприклад, зауважує Дж. Шопфлін, багатоетнічні імперії не створювали навмисної загрози культурам етнічних груп, які в них входили. Інша справа, об'єктивно діяльність нації-держави у сфері модернізації економіки, засобів комунікації тощо руйнує культурну ізоляцію груп, які сприймають це як загрозу своїм культурам [7, с. 144].

Як показала історія, межі здійснення прав етнопонаціональних спільнот завжди ведуть до поступового позбавлення дискримінованих спільнот необхідних соціально-культурних й економічних передумов для повноцінного життєзабезпечення, включаючи й самозбереження. Загроза втрати самобутності внаслідок насильницької асиміляції та неможливість політичного волевиявлення автохтонних народів зумовлюють перманентні конфлікти і як наслідок – етнокультурні та етнополітичні втрати. Останні виникають унаслідок депривації етнопонаціональних спільнот, політизації їхнього невдоволення. Воно, з одного боку, – результат порівняння становища групи як у горизонтальному, так і вертикальному “зрізах”, яке є законним елементом оцінки суспільних реалій підпорядкованими групами в тих поліетнічних державах, у яких функціонує ранжована система міжетнічних відносин, з другого, – їх прагнення змінити існуючий статус-кво. Відтак поруч з об'єктивним співіснуванням етнопонаціональних спільнот у межах певного етнополітичного організму, яке є результатом їх спільного громадянства, ініціативи принаймні однієї з груп зумовлюють функціональність протидіючого процесу. Як слушно зауважив Е. Гобсбаум, запозичивши ідею Г. Зімеля щодо аналізу групових конфліктів, “поклик етнічності чи мови не вказує дороги до майбутнього взагалі. Це лише протест проти статус-кво або, точніше, проти

“інших”, які загрожують етнічно означеній групі” [11, с. 24]. Суб'єктно-об'єктні стосунки учасників протидіючого процесу є тими варіантами етноконтактних ситуацій, що виникають як сукупність обстоювання групами в поліетнічних державах своїх цілей, захисту чи спроб ліквідації існуючих статусів, відтак – виконання певних ролей [10, с. 141–142].

Інтеракціонізм етнопонаціональних спільнот – дефініція, яка означає амбівалентність процесу суб'єкт-предметних відношень (безпосередніх й опосередкованих), диверсифікує явище міжетнічної взаємодії й визначає імператив його всебічного осмислення з урахуванням особливостей характеру контактів між групами чи їхніми представниками. Відтак імовірність кореляції взаємин етнопонаціональних спільнот, а також інтеракціонізм у етнополітичній сфері рівно- та різностатусних груп зумовлює динаміку міжетнічної взаємодії. В етнополітичному дискурсі визначається теоретичне положення, яке актуалізує значущість проблеми взаємодії етнопонаціональних спільнот. Адже у висвітленні міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях натепер найбільше з'ясовані політико-правові аспекти проблеми, структура й тенденції етнополітичних взаємин, політична життєдіяльність етнопонаціональних спільнот і груп, взаємозумовленість етногеографічних і територіально-політичних процесів, природа етнічних суперечностей і конфліктів тощо.

Завдяки своїй соціально-політичній гостроті проблема інтеракціонізму етнопонаціональних спільнот досліджуваного регіону може слугувати парадигмою сучасних варіантів її вирішення, спроможних правити за моделі різних підходів до сучасної етнополітології, обмеженої соціальним простором, історичним, політичним і психологічним досвідом багатьох поколінь. Визначення інтеракціонізму в зазначеному хронотопі в її комплексному прочитанні (еволю-

ції стратегій інтеракціонізму груп на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.; еволюції ідентитів, формування етнонаціоналізмів суб'єктів міжетнічного інтеракціонізму та інтеграції підпорядкованих груп в етнополітичний організм імперії Габсбургів за участі всіх етнонаціональних спільнот, що проживали на західноукраїнських землях у транзитивний період) містить чимало тематичних лакун. Вони “розміщуються” не тільки в “зовнішньому” світі. Невивченими залишається й чимало аспектів взаємодії “чужих” на українських етнічних територіях.

Для реалізації цих завдань слід використати порівняльно-історичний та емпіричний методи аналізу, що дасть змогу з'ясувати особливості етноповедінки, культури міжетнічної взаємодії й етнонаціональної політики. За допомогою системного методу дослідження можна окреслити вплив міжгрупового інтеракціонізму на політичні процеси, їхню взаємозумовленість, виявити особливості ініціатив влади стосовно рівнота різностатусних етнонаціональних спільнот, їхньої реакції на дії як держави, так і політичних акторів з числа “чужих”. Зміна в орієнтаціях етнонаціональних спільнот західноукраїнських земель на етнополітичні моделі держави відкриє можливості “прочитати” проблемно-хронологічний метод дослідження. І, насамкінець, ретроспективний метод аналізу сприятиме формуванню висновків щодо врахування участі етнонацій у політичних процесах на західноукраїнських землях як самостійних суб'єктів.

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт ; пер. з англ. – 2-ге вид. – К. : Дух і Літера, 2005. – 584 с.
2. *Габермас Ю.* Залучення іншого : Студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; пер. з нім. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
3. *Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період / Максим Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 431 с.
4. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис ; Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 490 с.
5. *Дунаєва Ю. В.* Проблема націоналізму и этнической идентичности в странах Центрально-Восточной Европы : (Обзор) / Ю. В. Дунаева // Политическая наука. – 2002. – № 4. – С. 138–159.
6. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
7. *Майборода А. Н.* Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования / А. Н. Майборода. – К. : Наук. думка, 1993. – 228 с.
8. *Монолатій І.* Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 280 с.
9. *Нікітюк В.* Межі здійснення прав етнонаціональних меншин / В. Нікітюк // Політика і час. – 1997. – № 7. – С. 63–66.
10. *Савва М. В.* Этнический статус в идеологии и политике / М. В. Савва // Полис. – 1999. – № 4. – С. 141–147.
11. *Сміт Е. Д.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
12. *Шнаппер Д.* Спільнота громадян : Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер ; пер. з фр. – Х. : Фоліо, 2007. – 223 с.
13. *Элиасоф Н.* Культура взаимодействия / Н. Элиасоф, П. Лихтерман // Социальные и гуманитарные науки : Отечественная и зарубежная литература. Серия 11: Социология : РЖ/РАН ИНИОН. – 2004. – № 3. – С. 75–83.
14. *Andlauer T.* Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914) / Teresa Andlauer. – Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2001. – 373 S.
15. *Hye H.-P.* Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans-Peter Hye. – Praha : Karolinum nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998. – 260 S.
16. *Śliż M.* Galicyjscy żydzi na drodze do rywnoprawnienia 1848–1914 / Maria Śliż. – Księgarnia Akademicka, 2006. – 188 s.
17. *Rothschild J.* Ethnopolitics. A Conceptual Framework / Joseph Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – 290 p.

ПСИХОПОВЕДІНКОВІ ДОМІНАНТИ В ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПАРАЛЕЛІ

У статті розглянуті репрезентації ментальних структур у психолінгвістичному вимірі. На прикладах лінгвоментальної інтерпретації концептів визначено психоповедінкові домінанти, властиві українській і польській спільнотам. Лінгвокультурологічний аналіз підтвердив можливості відтворення етнічної картини світу через систему мовних категорій і процесів.

Ключові слова: мовна картина світу, ментальність, поведінкові стереотипи, лінгвоментальний простір, концепт, українська спільнота, польська спільнота.

В статье рассмотрены репрезентации ментальных структур в психолингвистическом измерении. На примерах лингвоментальных интерпретаций концептов определены психоповеденческие доминанты, свойственные украинской и польской общностям. Лингвокультурологический анализ подтвердил возможности отображения этнической картины мира посредством системы языковых категорий и процессов.

Ключевые слова: языковая картина мира, ментальность, поведенческие стереотипы, концепт, украинская общность, польская общность.

In the article the representations of mental structures in psychological dimension are examined. On the basis of linguo-mental interpretation of concepts psycho-behavioral dominants, peculiar to Ukrainian and Polish communities are determined. Linguo-culturological analysis has proved possibilities of representation of ethnical worldview through the system of language categories and processes.

Keywords: language worldview, mentality, behavioral stereotypes, linguo-mental space, concept, Ukrainian community, Polish community.

Вивчення етнокультурних, етнопсихологічних домінант у лінгвоконцептуальному вимірі відкриває перспективи опрацювання проблематики ментальних цінностей, установлення національно-специфічного в поведінкових стереотипах, у визначенні етнічно-ідентичного в межах соціуму і в особистісних пріоритетах. Комплексний підхід до кваліфікації закріплених у мовному просторі ментальних параметрів проєктується на етнічні характеристики з виділенням як спільних, так і відмінних ознак, реалізованих у культурно закріплених константах.

Національна мовна картина світу виявляє себе в дискурсних реалізаціях через систему лінгвокультурем, ключових слів – носіїв етнолінгвістичного знання, загальнонародних символів, в узагальненому вираженні – у константних значеннях, культурних концептах

[див.: 14; 5, с. 4–6]. На думку А. Вежбицької, в обмеженому наборі семантичних універсальних компонентів, що знаходять утілення в лексичних одиницях, визначаються ціннісні орієнтації, специфічні для тієї чи іншої культури [16, с. 35–36]. Концептуальні поняття присутні в загальнолюдській і національній свідомості, відбиті у психіці окремих особистостей. Як національно-ментальні утворення такі поняття відтворюються через референти шляхом виділення як окремих слів-компонентів, так і їхніх вільних і стійких угруповань, семантичних полів.

Аналіз лінгвокультурологічних домінант за таким підходом дає можливість, по-перше, відійти від випадкових фіксацій більш або менш подібних етнічно закріплених явищ і піднятися на рівень концептуальних категорій, по-друге, опертися на доволі широке експе-

риментальне мовленнєве підгрунття, по-трете, урахувати мовно-ментальні ознаки, властиві зіставлюваним та іншим етнічним об'єднанням з відтворенням більш універсальних, архетипних, підсвідомих уявлень. Щодо відправних концептуальних понять, що відображають ментальні властивості українців і поляків, то, з одного боку, генетична спорідненість й історико-культурні зв'язки двох народів визначили можливість накладання лінгвокультурологічних одиниць однієї мови на іншу, з другого, – національна окремішність передбачає наявність комплексу розходжень і відмінностей, що й відкриває перспективи ментально-типологічних узагальнень.

Принципи зіставно-типологічної методології передбачають виділення в кожної етнічної спільноти найтиповіших, визначальних психотипних стереотипів – репрезентантів загальноцивілізаційної категоризації, для того щоб через систему поняттєвих уявлень, ціннісних орієнтацій відстежити реалізацію в мовних явищах і фактах гіпотетично обраних констант [див.: 6]. В основу подібних принципів покладена ідея виділення етноспецифічних семантичних компонентів як складників лінгвокультури, отож як культурогенних інваріантів [див.: 4, с. 7].

Приміром, спираючись на дослідження філософів, психологів, культурологів, для українського психотипу, принаймні в історико-культурологічному вимірі, виділяють такі характерологічні параметри, як підвищена чутливість, емоційність, “кордоцентричність” [13; 12; 9]; пор.: за близьким підходом, це “сердечність, войовничий динамізм й філософська меланхолійність, відкритість і потаємність та лукавство, хліборобська впертість” [7, с. 307]. Для кваліфікації польської ментальності традиційно окреслювані такі психотипні ознаки, як шляхетність, гордовитість (гоноровість), волелюбство, заповзятість, підвищена чемність та ін.

Визначати серед цих психологічно орієнтованих рис вісь, навколо якої знаходила б реалізацію провідна для кожного етносу константна домінантна, вочевидь, не відповідало б кваліфікації ментальності як поведінкової настанови [11, с. 370]. Навіть більше, зводити поведінкові стереотипи, зокрема й щодо таких близьких за константами життєвих моделей, як український і польський народи, до неширокого набору “рамкових” ознак було б щонайменше поверховим рішенням. З іншого боку, такий широко означений підхід не виключає можливості проектувати лінгвокультурологічні категорії, що у своїй мовній реалізації виявляють відмінні риси, на психолінгвістичні парадигми з метою виділення специфікованих характеристик. Водночас постає проблема взаємодії культурно-концептуальних параметрів у межах одного етнічного простору в напрямі їхнього розширення до загальнонаціональних констант або, навпаки, звуження їх до часткових реалізацій.

Окремого розгляду в сенсі визначення “свого” й “чужого” та “іншого” в етнічних домінантах вимагає врахування історико-культурологічної й психолінгвістичної взаємодії, особливо релевантної для українського й польського етносів з огляду на їхнє спільне праслов'янське походження, проживання українців і поляків на одних і тих самих теренах, близькість їхніх мов і культур, що позначилось і на поведінкових структурах. Ідеться не стільки про перенесення тих чи інших ментальних настанов з одного етнічного поля на інше, скільки про вплив психотипних домінант в умовах взаємозумовлювальної комунікації, вироблення спільних компетентнісних чинників.

Отож лише на історико-культурологічному зрізі можуть бути вірогідними висновки узагальнено-ментального характеру під час звернення, скажімо, до текстів І. Нечуя-Левицького (“Микола Джеря”) або Г. Сенкевича

("Ogniem i mieczem") чи до поетичних пошуків новітнього часу. Комплексний підхід до визначення на ґрунті мовних явищ і різновекторної мовленнєвої практики ментально вагомих структурних компонентів вимагає опертя на історію й сучасні тенденції мовного життя, урахування розмовної практики, частково – і регіонального слововживання.

Водночас постає проблема впливу феноменів різних сфер, передовсім глибинно-психологічних, архетипних, міфотворчих, з осмисленням т. зв. "фрактальних" процесів, що враховують елемент незмінного в психіці незалежно від соціальних чи історичних катаклізмів [див.: 1, с. 32–33]. Перенесення глибинних характеристик на сучасні суспільні процеси, зокрема й ті, що визначаються підґрунтям життя українського й польського соціумів, має чинники, що спричинили модифікацію, але не злам ментально-психологічної еволюції.

У системно організованому лінгвокультурологічному просторі, що репрезентує загальнослов'янські, власне національні, частково регіональні риси ментального світовідчуття, знаходять своє місце етнічно-орієнтовані компоненти – міфологеми, етнографізми, безеквівалентна лексика, фраземи, словесні стереотипи, прецедентні утворення тощо. Залучення фольклорних чи художніх текстів як носіїв мовно-етнічного смислу до аналізу ментально закріплених словесних параметрів має свої обмеження, зумовлені, зокрема, недостатньою вірогідністю спостережень над текстами різного періоду написання, належністю автора до тієї чи іншої стильової течії, його особистісними уподобаннями.

У цьому сенсі привертає увагу концентрація ментально-лінгвокультурологічних досліджень навколо одиниць узагальненого характеру, передовсім концептів, які увібрали в себе "колективну свідомість" і напівсвідоме і є, за визначенням Ю.С. Степанова, "ос-

новним осередком культури в ментальному світі людини" [10, с. 43]. До абстрактно-типологічних понять, що відбивають ментальні риси двох історично й культурно споріднених народів – українського й польського, можна апіорі віднести концепти *доля*, *воля*, *віра*, *гордість*, *честь*, *покірність*, *слава* та ін. // *los*, *wolność*, *wiara*, *honor*, *pokora*, *ślawą* та ін.

Скажімо, смислові складники концепту *доля* у свідомості українців – це передовсім невідворотність, неминучість її дії; за внутрішньою формою *доля* – від *ділити*, отож те, що відділено людині вищою силою, Божим провидінням, має відбутися. Разом із тим українська *доля* відрізняється від давньогрецьких *мойр* чи римського *фатуму*; вона більш доброзичлива, схильна до співчуття; у народнопоетичній творчості представлена в образах засмученої дівчини або журливої зозулі (у "Лісовій пісні" Лесі Українки *Доля* – жива істота, що сумує із приводу нещасливого кохання Мавки). Здебільшого *доля* і допомагає людині, і робить її нещасною; пор. типові визначення: *злая доля* (Т. Шевченко), *лиха доля*, *гірка доля* (Марко Вовчок), *нещаслива доля* (П. Грабовський), *недобрая доля* (Л. Глібов), *щербатая доля* (І. Франко) тощо; пор. сприймання в дусі ідіологем радянського часу: *Не визнаєм сліпої долі* (П. Тичина) [5, с. 91].

Домінантні реалізації концепту в слові *доля* увібрали в себе широкий спектр можливих конотацій; водночас поєднання цього слова із синонімічними й кореферентними утвореннями, з одного боку, звужує значення слова *доля*, з другого, – включає нові смислові параметри, що, зрештою, поточнюють розуміння поняття в українській картині світу. Скажімо, доволі поширеним є поєднання в одному контексті слова *доля* з *недолею*, яка усвідомлюється як *гірка*, *лиха доля*; водночас, однак, між *гіркою долею* й *недолею* зберігається відмінність, адже *доля*, навіть *гірка*, зберігає

потенційну можливість вияву іншої долі – щасливої, недоля завжди нещаслива [5, с. 96]; пор. в одному контексті: – *Слухай, милий мій, ... мушу ділити з тобою долю й недолю, мушу бути з тобою весь вік* (Г. Хоткевич); *А все ти долі виглядаєш. / Мені і мною ти живеш / І днів ясних в бездоллі ждеш* (Б. Грінченко).

Навіть у поєднанні зі словами *щастя, талан*, що передають виключно позитивні оцінки, слово *доля* може вказувати конотації негатиї; звідси посилення гіркоти від переслідувань злої долі. Паралельне вживання на кшталт *щастя і доля (щастя-доля), талан і доля* передає ускладнений смисл: немає долі – немає і щастя, немає і талану; пор.: *Гей, мій латаний талане, / Доле темна та німа!* (І. Франко); *Нема щастя, нема долі, / Лиш врода сама* (Леся Українка).

Одновимірні нарікання на долю характерні для героїв української класичної літератури; водночас, скажімо, уже Т. Шевченко розглядав долю як метафізично-трансцендентну категорію, тобто не лише як власне національне відчуття, і поєднував долю щасливу й нещасливу, що, зрештою, виключало його безумовне схиляння перед її грізною силою: не даєш *доброї*, дай хоча б *злої долі*. У сучасних авторів, навіть за умов персоніфікованого вживання слова *доля*, її розуміння як визначального чинника буття не однозначне, принаймні корегується через усвідомлення участі людини у формуванні своєї долі (людина – творець своєї долі): *Я вибрала долю собі сама, / і що зі мною не станеться, – / у мене жодних претензій нема / до Долі – моєї обраниці* (Л. Костенко).

У польському світовідчутті *los* – теж грізна й невідворотна сила, але, за дослідженнями, такої залежності від переслідувань долі поляки здебільшого не відчують; це явище випадковості, непередбачуваності життєвих подій, “лотерея”. На думку Є. Нахліка, поняття *долі* в українців “суперечливіше, амбіва-

лентніше”, на відміну від польського *los*, де переважають ознаки волюнтаризму, узгоджуваного з телеологією, фаталізму, детермінізму, підпорядкованості Божій волі” [8, с. 437–438]. У польському психотипі переважають ідеї можливих “домовленостей” з долею, віра у віщі сни, символічні знаки тощо. Розуміння *los* як *preznczenie* знайшло відбиток, наприклад, у польському художньому слові: *Dzisiaj daleko pojechałem w gości / I dalej mię los nieszczęśliwy goni* (J. Słowacki).

Поняття призначеності долі в польському ментальному просторі нерідко пов’язане з Божою волею; звідси вживання поряд з найменуванням *los* синонімічної назви *preznczenie*. Порівняйте в художньому тексті: *Co los spuści, przyjać trzeba; / Niech się dzieje wola Nieba* (A. Fredro). Водночас у польській свідомості утвердилась ідея щодо участі людини у вирішенні своєї долі; причому внесок у власну доленосність може бути доволі потужним: *Los w połowie jest panem naszych czynności, lecz jeszcze pozostawia nam kierowanie drugą ich połową lub nie o wiele mniejszą ich częścią* (H. Sienkiewicz).

Волелюбство, прагнення до свободи духу – загальна спільна риса українців і поляків, що реалізується через лінгвокультурологічні параметри концепту *воля // wolność*; водночас у поняттєвому полі цього концепту кожна етнічна свідомість відтворює неоднакові психологеми. В українській спільноті розуміння волі як необмеженості в діях і поведінці знаходило вияв у козацькій вольності, гайдамацькому рухові, анархічних настроях; утіленням прагнення до волі були образи-символи степу, коня, буйного вітру, птаха: *Степ да воля – козацька доля* (прислів’я).

Для українців поняття *волі* й *свободи* пов’язані передовсім зі справою визволення України з-під поневолення й здобуття нею незалежності; у соціально-політичному сенсі ці поняття перетинаються, хоча помітною залишається

їхня відмінність: воля – категорія переважно психотипологічна, свобода – переважно суспільно-історична; пор. вислів *свобода волі*, де виявляють себе смисли ‘необмежена можливість’, ‘влада над собою’, ‘здатність бути вільним від примусовості власної волі’ тощо. У широких обертах понять *воля, свобода, свобода волі, неволя* щодо українського психотипу знаходить вияв широкий спектр смислів – від необмеженого волелюбства до підпорядкування власної волі національним пріоритетам.

На думку І. Огієнка (митр. Іларіона), однією з вад слов’янства було прагнення до особистої волі: “Над усе слов’яни любили особисту волю, а це не давало їм змоги єднатися в великі суспільні організації й робило поміж ними незгоду й ворожнечу” [3, с. 341]. Однак не бачити в прагненні до волі, свободи дій і вчинків позитивів було б неправомірно. Дійсно, літературні герої типу Чіпки з роману Панаса Мирного та І. Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” власне відчуття волі спрямовували в річище вседозволеності, аж до скоєння злочину. Проте це ж таки волелюбство, невизнання чужого диктату надихало до визволення з-під будь-якого пригнічення, в тому числі соціального й політичного. Прикметно, що в українській народній поезії й у творчості Т. Шевченка поняття *воля* зближується з поняттям *доля*, що приводить, за словами С.Я. Єрмоленко, до утворення “одного конденсованого образу *волі-долі*” (2, с. 141): *Старий / Згадав свою Волинь святую / І волю-долю молодую* (Т. Шевченко), отож ідеться про усвідомлення *волі* як *долі*: є воля, значить, і доля всміхнеться; якщо немає *волі*, то й *доля* тоді оцінюється як така, що не склалася: *Єсть на світі доля, / А хто її знає? / Єсть на світі воля, / А хто її має?* (Т. Шевченко).

Асиметричні відношення слова-поняття *воля* з антагоністом *неволя* виявляють себе в системі сполучуваності; пор. фразеологізовані *жити в неволі, визволити з неволі* і под. Водночас кон-

цептуальні значення *волі* й *неволі* можуть зближуватися; тим самим смисл *волі* як права розпоряджатися на свій розсуд різко обмежується частковим накладанням негативної конотації; пор. у стійких сполуках *по волі-неволі, волею-неволею, по волі чи по неволі: Волею-неволею приходилось миритися з своєю долею, з таким нудним життям* (Панас Мирний).

Для польської ментальності волелюбство сприймається як вияв непохитності духу, рішучості, часом і вседозволеності. Польська волелюбність – це прагнення досягти свободи дій, незалежності від будь-яких прагнень обмежити особисту свободу. Відомий з історії заклик польської шляхти *Za wolność naszą i waszą* відтворює високі моральні принципи, бо передбачає прагнення свободи не лише для “своїх”, а й для “інших”. Поширене прислів’я *Wolność Tomku w swoim domku* засвідчує непохитність характеру, твердість у відстоюванні власних свобод. Основним символом волі у свідомості поляків є орел (*biały orzeł*) [15, с. 218].

Визначення волі як провідної риси особистості, без якої вона не заслуговує на шану, послідовно відтворюється в польських художніх текстах; пор.: *Wolność! Ty najpierwsza z własności człowieka, / Bez której inne nikną i szczęście ucieka...* (А. Czartoryski). Волелюбство (*wolność*) протистоїть неволі як гнобленню, придушенню людської гідності; пор.: *Lepszy w wolności kęsek byle jaki, / niż w niewoli przysmaki* (А. Mickiewicz). Загалом волелюбство – одна з тих психоповедінкових рис, яка зближує ментальні ознаки української і польської спільнот.

Віра в Бога як одна з пріоритетних рис світовідчуття українців і поляків часом знаходить неоднакове відлуння в психоповедінкових стереотипах кожної спільноти. Релігійна атрибутика українців вирізняється меншою пишнотою, церковна обрядовість сполучається тут з народними звичаями й віруваннями,

причому ці форми релігійності відтворюють давні історичні традиції.

Прикметно, наприклад, що в опис церкви, що збереглася з часів Запорізької Січі, Ю. Яновський включив елементи зображення святих, подібних до козаків: *Суворі звички Січі Запорозької відбилися на церкві. Ікони було змальовано з братчиків-будівників, з кошового отамана, з курінних*. На іконах, створених у Західній Україні, святі часом зображалися в українських вишиванках, що відповідало звичним уявленням віруючих. У свідомості мирян православної церкви священники, особливо на селі, сприймаються як рівні в побутовому сенсі. У масовій свідомості сучасних українців почуття релігійності далеко не завжди супроводжується дотриманням церковних обрядів; не можна не брати до уваги, що на поведінкових виявах релігійності не могло не позначитися нав'язування впродовж довгого часу ідеологем войовничого атеїзму.

Для польської ментальності віра в Боже провидіння зберігається повсемірно, участь в обрядових діях є масовою. Схиляння перед владою Папи Римського (передовсім перед Іваном Павлом II) як намісника Бога на землі, перед високим покликанням єпископів і ксьонзів міцно увійшло у свідомість поляків. Їхні костьоли вирізняються особливою пишністю убрання.

Поведінкові орієнтації українців і поляків позначилися на такій ментально визначальній рисі, як покірливість. У свідомості української спільноти покірливість, підкреслене смирення сприймалися двояко: з одного боку, тиха, покірлива людина вважається придатною для співжиття, з другого, – підкреслена смиренність у суспільстві засуджується. Отож серед фразеологізмів з різною оцінністю маємо з *покорою, в покорі, тримати (держати) в покорі*; через польську запозичене прислів'я *Покірливе телятко двох маток ссе*. Порівняйте типове в ментальному плані висловлення: *Не*

люблю я покорятись та гнути перед усяким дідьком спину (І. Нечуй-Левицький). Вияв супроводу зайвій покірливості розглядається як позитив: – *Вона в мене тихенька і покірненька, але часом, як чого їй замандрюється та стане гонки, то хоч і не підступай до неї* (І. Нечуй-Левицький).

Відсутність покірливості, підкресленого смирення виявляє себе й у сфері віротерпимості; надмірне визнання своєї покірливості перед Божим провидінням навряд чи характерне для українців. Можна згадати, наприклад, поведінку героїні новели В. Стефаніка "Тріх", яка, хоч і визнала свою провину, народивши дитину поза шлюбом, але не впала у відчай, не скорилася перед чоловіком: – *Гріху, мій гріху! Я тебе відпокутую, і ти в мене виростеш великий, мій сину*. Настрої непокори, несмиренності, відсутності послушенства передає Д. Павличко: *Я – несмирний і грішний, / Я – твій витвір невтішний, / Так нащо ж тобі, Пане, / Послушенство моє?*

Для польської ментальності відчуття покірливості є, принаймні в історико-культурному вимірі, національною рисою; здебільшого її визначає свідоме схилення перед Господом, перед старшими в сім'ї тощо. Це певний стан духу, життєва позиція, те, що поляки називають *królowa snót*. Порушення покірливості, невизнання своєї гріховності звичайно сприймається ними як пиха. Порівняйте: *Skąd bierze się moja pokora? A stąd, że zasiadam do stawiania znaczków na papierze w nadziei, że coś wyrażę, umiem na tym spędzać całe dnie, ale kiedy postawię kropkę, widzę, że nie wyraziłem nic* (Cz. Miłosz); пор. також: *Pokora nie jest słabością, ale wielką potęgą człowieka, dlatego, że miłość jest potęgą* (J. Twardowski).

Покірливість у свідомості поляків не суперечить волелюбним настроям, а навпаки, органічно сполучається з ними: *Duma bez pokory – to próżność, pokora bez dumy – to podłość* (Z. Krasiecki). У польському лінгвоментальному прос-

торі розвинулася низка сталих зворотів на позначення покірливості, смирення духу: *uczyć się pokory; ładni w pokorze; przeproszać z pokorą; pochylić głowę na znak pokory; przyjmować coś z pokorą; spojrzeć z pokorą; znosić z pokorą; w pokorze ducha; uderzyć w pokorę; udać się w pokorę*; польські прислів'я: *Pokorne ciele dwie matki ssie; Pokornej głowy miecz nie siecze* (в українській мові їх еквіваленти мають зазвичай конотації зниженості).

Доволі широку амплітуду смислових сходжень і розходжень в українській мові репрезентує концептуальне поняття *гордість*, у якому зійшлися водночас різновекторні оцінні параметри. Скажімо, в ряду *гордість, гордоці, гордовитість, гордливість, погордливість, гординя, гонор, пиха, пихатість, бундючність, чванливість, зарозумілість* лише *гордість, гордоці* можуть уважатися носіями позитивної конотації. Інші номінації тією чи іншою мірою передають зниження позитиву аж до різкого засудження: на середній шкалі оцінності знаходяться слова *гордовитість, погордливість, гонор*, різко негативну оцінку містять слова *пиха, пихатість, бундючність, чванливість, зарозумілість*. Порівняйте: *Хто гордоці вложив мені у серце? / Хто дав мені одваги меч двосічний?* (Леся Українка); *Гордовитість, зобиджене самолюбство, кривда в час любові – все це збурлило його душу до самого дна* (І. Нечуй-Левицький). Прикметно, що *гонор* сприймається передовсім як запозичення з польської й має здебільшого конотації зниженої оцінки: *Він пригадував, як втік через горище, як скакав з покрівля на землю, як лежав у бур'яні, і ввесь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі* (І. Нечуй-Левицький); з іншого боку, слово *пиха* може підніматися до позитиву слова *гордість*: *Втішалася обрана Богом мати, / Сповнялась материнської пихи, / Святої гордості, що кожна мати має, / Як на руках своє дитя тримає*

(Леся Українка). Для української спільноти великої ваги, особливо зі здобуттям Україною незалежності, набуло визначення *почуття національної гордості*, що передбачає вияв високих патріотичних устремлінь. Загалом увесь ряд, об'єднаний поняттям *гордість*, попри можливість зниження оцінності окремих його реалізацій, здебільшого сприймається як відтворення позитивів. Відчуття власної зверхності, перебільшення своєї гідності, зарозумілість не знаходять поваги в українській спільноті.

У польській мовній традиції *duma, chluba* – основні виразники позитивно сприйнятої гордості; пор. у словосполученнях *szlachetna дума, serce wybiera dumą, mówić o kimś z dumą*; однак перебільшення власної ваги, гординя викликають негативну реакцію; пор.: *dumą roznosi kogoś, niepołamowana дума, rozpięta дума*. Прикметно, що українська національна гордість у польській спільноті одержує еквівалент з визначенням *duma narodowa (chluba narodowa)*. Спільне за походженням з українською *гордість* польська *hardość* менш частотна й здобуває передовсім негативну оцінку.

Поширеними в польському лінгвоментальному відтворенні є негативно сприйняті вияви *пихи, бундючності, чванливості*; пор. ряд: *pycha, wyniosłość, chępliwość, zarozumiałość, buta*. У їхній оцінності провідну роль відіграли такі риси польського психотипу, як *покірливість, смиренність*; пор. у прислів'ї: *Pycha iz nieba sprucha*. Українське *гонор* різко контрастує з поняттєвими ознаками польського *honor* як відповідника українського *честь*.

Етнокультурний компонент концепту *честь/honor* реалізує себе в численних сходженнях і розходженнях, що виявляють себе не лише в смислових параметрах, а й в оцінно-асоціативних полях, конотативних нашаруваннях. Уже в тлумаченнях слів *честь* і *honor* відсутня відмінність: *честь* 1. сукуп-

ність найвищих моральних принципів; 2. невинність, цнотливість; 3. повага, пошана; 4. той (те), хто (що) є характерикою величі, гордості якогось середовища; *honor* 1. почуття особистої гідності, добре ім'я; 2. почесні; 3. *жарг. карт.* фігура, туз; отож якщо українці тлумачать *честь* переважно через дотримання загальноморальних якостей, то в поляків на передній план висувається відчуття власної гідності.

Слово *честь* в українській мові словотвірно пов'язане зі словами високооцінного значення: *чесний, чесність, чеснота, чесноти, почесний, почесні* (пор. пол. *prawdziwy, prawdziwie, prawdziwość, spota, honorowy, honory*). Водночас низка похідних від слова *честь* має виразну негативну оцінку, що відображає ставлення до людей самозакоханих, пихатих тощо; пор.: *честолюбивий, честолюбність, честолюбство, честолюбець*; пор. також утворення на позначення недотримання честі: *безчестя, безчестити*. У польській мові слово *honor* є словотвірною базою для слів *honory, honorowy, honorowo, honorować, dys-honor*. Своєрідною сполучуваністю вирізняється, зокрема, слово *honorowy*, яке не має однослівного еквівалента в українській мові, пор.: *honorowy człowiek* (відповідники *гонорова людина, поводить себе гонорово* уживається в галицькому койне на позначення власної гідності під впливом польської), *na honorowych warunkach*; пор. українські похідні від *гонор* з переважанням негативних конотацій: *гонористий, гонористо, гонористість, гонорувистий, гонорувисто, гоноровість, гонорувати* (позитивна оцінність може з'являтися в галицькому діалектному слововживанні).

В умовах фразеологізації і українська, і польська мова репрезентують довгі низки зворотів, у яких відслідковуються можливі конотативні відмінності концептуального смислу; пор.: укр. *берегти честь, виступати на честь кого, зачіпати честь, випала честь,*

витримати з честю, клястися честю, мати честь, мати за честь, робити честь, без віри і честі, слово честі та ін. // пол. *czynić honor, unieść się honorem, zwracam honor, trzyma się na słowo honoru, człowiek honoru, punkt honoru, sprawa honoru, pod słowem honoru, czynić honoru domu, plamić honor, godzić w czyjś honor, spotkał kogoś wielki honor, oddawać honory* та ін.

Порівняйте в художніх текстах: укр. *Олена на ті посиденьки не ходила, щоб, не дай Боже, не прописав хто Оксеню в письмі, що вона тут без нього розгулює та гайнує свою жіночу честь* (Г. Тютюнник); *Спасибі, товариство, за честь, що виявили ви моєму синові Остапу* (О. Довженко); пол. *Honor mój szarpałeś, porzyzki na mnie czyniłeś i życia mnie pozbawić chciałeś* (F. Bohomolec); *Mat honor zostać uniżoną służką!* (A. Fredro).

Неоднорідність ментальних засад, духовних чинників, що визначають життєві пріоритети української й польської спільнот у минулі часи й особливо щодо сучасників, відкидає можливість поверхових суджень і безапеляційних висновків, тим паче, що йдеться про народи близької історії й культури. Водночас органічна відмінність кожного великого етнічного угруповання в його психоповедінкових виявах нині не викликає сумніву, тому й спроби визначити ментально близьке й віддалене цілком закономірні. Звернення до концептуально визначених поняттєвих полів відкриває перспективи аналізу, що ґрунтується не на окремих фіксаціях тих чи інших поведінкових стереотипів, а на узагальненнях світобачення, урахуванні для кожного народу особливостей мовної картини світу.

1. *Донченко О. А.* Архетипи соціального життя і політика : (Глибинні регулятори психополітичного повсякдення) / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
2. *Єрмоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1987. – 245 с.

3. *Лларіон, митр.* Дохристиянські вірування українського народу / Лларіон, митр. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.
4. *Иная ментальность* / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова, Э. В. Грабарева. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
5. *Кононенко В. І.* Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 247 с.
6. *Кононенко І. В.* Національно-мовна картина світу: зіставний аспект / І. В. Кононенко // Мовознавство. – 1996. – С. 39–46.
7. *Кононенко П. П.* Українознавство / Петро Кононенко. – К. : Заповіт, 1994. – 319 с.
8. *Нахлік С.* Доля – Los – Судьба : Шевченко і польські та російські романтики / Євген Нахлік. – Львів : НАН України, Львів. відділення Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – 568 с.
9. *Писаренко Ю.* До питання про українську ментальність та її витоки / Ю. Писаренко // Проблеми теорії ментальності. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 302–323.
10. *Степанов Ю. С.* Константы : словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – Изд. 3-е. – М. : Академический Проект, 2004. – 991 с.
11. *Філософський* енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
12. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / Вікторія Храмова // Українська душа / відп. ред. В. Храмова. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–35.
13. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – 2-е вид. – Мюнхен : Український Вільний Університет, 1983. – 175 с.
14. *Jazykowy obraz świata* / red. J. Bartmicki. – Lublin, 1990. – 360 s.
15. *Słownik symboli* / A. Popławska, E. Bialek, D. Lech. – Kraków : Greg, 2006. – 312 s.
16. *Wierzbicka A.* Słowa kbucze. Różne języki – różne kultury / A. Wierzbicka. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007. – 564 s.

ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РУСИНІВ

Обґрунтовано тезу про природний, реальний, стабільний і загалом позитивний феномен русинства. Русини Закарпаття – це тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфів про походження та історичній пам'яті й вирізняється культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями, а своїми визначальними характеристиками обов'язково має історично сформовану культуру й відчуття спільної ідентичності.

Ключові слова: примордіальність, русини, самоідентифікація, самобутність.

Обосновывается тезис о естественном, реальном, стабильном и в целом положительном феномене русинства. Русины Закарпатья – это тип культурного сообщества, придающий большое значение мифу о происхождении и исторической памяти и отличающийся культурными особенностями: религией, обычаями, языком, институтами, а в качестве своих главных характеристик имеет исторически сложившуюся культуру и чувство общей идентичности.

Ключевые слова: примордиальность, русины, самоидентификация, самобытность.

Substantiates the thesis of natural, real, stable and generally positive phenomenon Rusynism. Rusyns in Transcarpathia – a type of cultural community, which attaches great importance to the origin and historical memory and features and cultural features: religion, customs, language, institutions, as well as its defining characteristics have always historically formed culture and a sense of common identity.

Keywords: prymordialist, Ruthenians, identification, identity.

Унаслідок історичних обставин на Закарпатті склалась особлива етнополітична ситуація. Автохтонне населення – русини – генетично належать до українського етносу, хоча внаслідок майже тисячолітнього розвитку у відриві від України етнічна ідентифікація тут виявилася розмитою й підвладною стороннім впливам. У ХХ ст. Закарпаття мало різні офіційні назви власної території, що тією чи іншою мірою відбивало специфіку політичного розвитку краю: Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Першоосновою розуміння специфіки суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства є той факт, що лише впродовж ХХ ст. воно входило до складу щонайменше семи різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорщина, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР, Україна).

Незважаючи на те, що населення Закарпаття відзначається слабкою політизацією, упродовж останніх двадцяти років у його середовищі спостерігається активізація русинського руху. Його представники вимагають від органів державної влади прирівняти цей субетнос українського народу в правах до окремої національності, зокрема визнати русинську мову як самостійну й утворити окремий державний осередок – автономну республіку Підкарпатська Русь.

Без сумніву, питання про визнання русинів як окремої національності в складі української держави є політизованим і вимагає об'єктивного дослідження не тільки істориками та політологами, але й етнологами та правознавцями. Через це з науково-теоретичного погляду вельми актуальним є вивчення процесу формування культурної самоідентифікації русинів Закарпаття, яке й може дати відповідь на питання: русини є окремим народом чи є складником української нації?

Згадувана проблема й досі не стала предметом ґрунтовного розгляду в українській і зарубіжній історіографії. Місце й ролі етнічної ідентичності та етнічної самоідентифікації приділено значну увагу в працях О. Картунова та О. Майбороди (проведено теоретико-методологічний аналіз західних концепцій ідентичності та самоідентифікації), І. Кресіної, О. Нельги, Л. Шкляра (досліджено сутність етнічної ідентичності, її складники, місце й роль в українському націєтворенні), С. Рима-ренка (вивчено взаємозалежність етнічної самоідентифікації та національного самовизначення особистості, її суверенізації, яка стимулює самовизначення всієї нації), М. Шульги, А. Орлова, А. Пономарьова (вивчено етнічну самоідентифікацію особистості, її зміни, зв'язок з етнічно змішаними шлюбами), І. Оніщенко, М. Обушного (розглянуто етнонаціональну самоідентифікацію українців в історичній ретроспективі та її роль у консолідації українського суспільства), Т. Рудницької, Б. Попова (розглянуто аспекти етнокультурних самоідентифікацій) та ін. Останнім часом історія, традиційна матеріальна й духовна культура русинів були об'єктом досліджень українських учених. Проте проблеми ідентифікації русинів, стан етнічності, особливості етнокультурних самоідентифікацій, політичних чинників, зумовлених докорінними перетвореннями українського суспільства, досліджувалися недостатньо.

Щоб визначити свою субкультуру, потрібно віднайти своє коріння. Відомий американський антрополог К. Гірц пропонує користуватися для цього двома піднесеними абстракціями: “природженим способом життя”, що означає пошук коренів групової ідентичності в місцевих звичаях, усталених інститутах і здобутках спільного досвіду людей, і “духом нашої доби”, що значить “звернення уваги на загальні обриси історії нашого часу, зокрема на те, що ми вважаємо загальним напрямом і питомим

змістом цієї історії” [2, с. 281–282]. Абстракцію “природженого життя” американський антрополог називає “есенціалізмом”, а абстракцію “духу нашої доби” – “епохалізмом”. Він вважає, що нині немає жодної країни, у якій не були б наявними обидві ці тенденції, у світі взагалі мало таких держав, де вони не переплетені тісно між собою [10, с. 8], адже міграційні процеси охопили весь світ. Звичайно, між цими абстракціями можна вбачати певні протистояння: з одного боку, це “етнічна модель нації” (есенціалізм), у якій провідне місце посідають примордіальні елементи (етнічність, мова, релігія, звичаї, традиції тощо). Їх можна віднести до “природженого способу життя”. З другого боку, це створена завдяки суспільству “громадянська модель нації” [12].

З огляду на заявлену проблему нас цікавить примордіальність у збереженні русинами своєї самобутності, тобто етнічна модель, хоча існування етнічної моделі визначальних складників цього співвідношення неоднакове, а громадянської моделі окремо неможливе. Тож визначальні чинники обох моделей залежать від оточення, інтенсивності впливу тощо. Русини Закарпаття проживають здебільшого компактно в окремому регіоні України – Закарпатті, на своїй історичній батьківщині, частково мають зв'язок з іншими групами українського етносу, тому й дотримуються “природженого способу життя”, відчуваючи на собі “тяжіння” “духу нашої доби”, адже історичне минуле дедалі відходить, а нові події, чинники створюють новий соціокультурний час. Водночас, як справедливо зазначає американський учений К. Гірц, між цими аж надто очевидними крайнощами є “величезна маса населення, в якій есенціалістичні й епохалістичні почуття перетворилися на мішанину поглядів, і впорядкувати цю мішанину може лише потік суспільних змін, бо саме він її спричинив” [3, с. 206].

Основним посиленням примордіалізму щодо етносу є твердження, що

етнос є історичним, об'єктивним явищем і не залежить від волі носіїв етнічності. Народжуючись, людина потрапляє в уже існуюче етнічне середовище, в поле сталих символів. Наявні етнічні стереотипи породжені представниками попереднього етносу, а щодо людини, яка народилася, етнос є об'єктивним. Далі, вже включившись у цю систему, через соціалізацію, спираючись на свою етнічну належність, індивід вступає у взаємодію з іншими індивідами й соціумом у цілому. У процесі цієї взаємодії й відбувається трансформація етнічності на рівні індивіда.

Сьогодні існують два основних методологічних підходи до визначення природи етносу: перший – примордіалізм (онтологічний), у рамках якого відстоюється ідея первісності етнічності, її біосоціальної або соціально-історичної укоріненості; другий – конструктивізм, який пов'язаний з концепцією свідомого конструювання соціальної групи на ґрунті культурної спільності. У рамках примордіалізму найбільш повно й послідовно етногенез розроблено в теорії географічного детермінізму, у якому основним чинником, що визначає специфіку етногенезу, є природно-кліматичні умови.

Значний внесок у розробку теорії географічного детермінізму зробив етнолог Л.М. Гумільов, котрий у своїх працях описав складний зв'язок, що існує між природно-кліматичними умовами та зародженням, формуванням і розвитком етносу. Згідно з його концепцією, етнос – це стійкий колектив людей, який сформувався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки, унаслідок поведінкової адаптації в певному ландшафті [4, с. 212]. Відповідно до цього етнос розуміється як біологічна одиниця, “феномен біосфери”.

Згідно із припущенням Гумільова, епохальний цикл етногенезу продовжується протягом 1200–1500 рр. і складається із семи фаз, які мають визначені

індикатори, – “пасіонарний підйом”, “акматичну фазу”, “надлом”, “інерцію”, “обструкцію”, “меморіальну фазу” і “гемостаз” [4, с. 217]. Соціологічні дослідження за методологією Л. Гумільова, які були проведені відділом соціальних проблем Карпатського регіону Інституту соціології НАН України 1994 року, підтвердили примордіальну гіпотезу вченого про пасіонарність, інерціальність або гомеостаз окремих етнічних груп Закарпаття. У результаті проведеного аналізу було доведено, що різні етнічні спільноти перебувають у різних фазах етногенезу: німці – у фазі пасіонарного підйому, цигани – у фазі інерції, русини – у фазі гомеостазу (відповіді більше половини респондентів ідентифікували їхню належність до визначених фаз).

Для нас важливим є той факт, що, за даними дослідження, було встановлено майже однозначну належність русинів до фази гомеостазу (73, 68%). Навіть більше, належність русинської етнічної спільноти у 95% випадків означала їх реліктовий характер, максимальну адаптацію до природного середовища й максимальну соціальну статистику [9, с. 69].

Отже, етнос існує як стійка система, що протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам людей за принципом “ми – не ми”, “свій – чужий”, “ми такі, а решта – інші”. Таке усвідомлення своєї єдності й самоідентифікації є відображенням того почуття взаємної симпатії, прихильності, яке називаємо компліментарністю. Іншими словами, компліментарність – це усвідомлення спільного походження й історичної долі, біофізична й культурна характеристики, комплекс стереотипів свідомості й поведінки. Усе це визначальні риси етнічної ідентичності [1, с. 335]. Культурне русинство в Закарпатті виявлялося й виявляється як усвідомлення представниками населення краю своєї належності до групи, членів якої об'єднують традиційна самоназва “русини”, а також

спільні уявлення про культурну, релігійну, мовну й іншу етнічну самобутність [8]. Серед русинів переважають ті, хто усвідомлює себе регіонально самобутньою частиною етноукраїнського загалу. Інші самоідентифікуються як представники окремої русинської нації. За останнім переписом населення України 2001 року, правом ідентифікувати себе русинами скористалося близько 10 тисяч жителів, що складає 0,12% населення Закарпатської області. За даними цього перепису, 80,5% населення Закарпатської області ідентифікували себе українцями, 12,1% – угорцями, 2,6% – румунами, 2,5% – росіянами, 2,3% – іншими [7].

Етнонаціональна структура населення Закарпаття у світлі результатів перепису населення 2001 року засвідчила, що, поряд із дисперсно проживаючими нечисельними етнічними групами, у більшості районів області переважає українське населення; у Берегівському, Виноградівському й Ужгородському – компактно проживають угорці; у Тячівському й Рахівському – румуни. Кількість українців у Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах сягає меж 99%, у Великоберезнянському, Перечинському, Хустському та Свалявському районах – у рамках 95–96%, у Мукачівському, Рахівському, Тячівському – близько 84%. У Виноградівському районі частка українців становить 71,4%, в Ужгородському – 58,4%. Тільки в Берегівському районі українці становлять меншість – 18,8% [8]. Отже, перепис населення підтвердив тенденцію зростання питомої ваги українців в етнонаціональній структурі Закарпаття. Але це не означає, що ці жителі не можуть самоідентифікувати себе русинами. За відсутності даних щодо сільського й міського населення в розрізі районів, мовного, вікового й освітнього складу цієї групи, наразі неможливо дати детальний етнологічний аналіз проблеми.

Тому в період з 4 до 30 січня 2011 року ми провели соціологічне дослідження за репрезентативною обласною вибіркою. Модель вибірки: трищаблева, стратифікована з квотним відбором на третьому щаблі за місцем проживання, віком та освітою респондентів. Обсяг вибірки – 800 одиниць. Гранична теоретична помилка репрезентативності – 3%. Анкета для опитування містила 17 запитань. Загалом під час дослідження проведено опитування: 1) за районами: Берегівський – 200 осіб (25%), Виноградівський – 200 осіб (25%), Рахівський – 200 осіб (25%), Ужгородський – 200 осіб (25%); 2) за типом населеного пункту: у містах – 302 особи (37,75%), у селах – 498 осіб (62,25%); 3) за віком: до 35 років – 383 осіб (47,75%), від 35 років – 418 особи (52,25%); 4) за освітою: середня освіта – 674 особи (84%), вища освіта – 128 осіб (16%); 5) за статтю: чоловіки – 370 осіб (46,25%), жінки – 430 (53,75%).

У результаті дослідження було виявлено, що українцями ідентифікують себе 45,875%, росіянами – 7,5%, угорцями – 41,375%, румунами – 1,25%, русинами – 1,375%, українцями-русинами – 0,625%, русинами-українцями – 0,25%. На свою належність одразу до кількох груп указало 7 осіб, що становить 0,875%. Зважаючи на живу традицію давньої самоназви “русин”, що може частково вплинути на результати опитування виявило несподівано малу чисельність русинів.

У річищі онтологічного методологічного підходу до визначення природи етносу, у рамках якого відстоювана ідея первісності етнічності, її біосоціальної або соціально-історичної укоріненості, можемо стверджувати, що русинам притаманний примордіалізм, оскільки основним посиленням його щодо етносу є твердження, що етнос є історичним. Жителі Закарпаття, за результатами нашого дослідження, рідною мовою назвали мову своєї етнонаціональної групи, за винятком 19 осіб (2,375%), для яких рідна мова українська, що не збігається з їхньою етнонаціональною са-

моїдентифікацією. Також 100% респондентів указали, що вільно володіють (говорять, читають і пишуть) рідною мовою. Русини ж, за нашим опитуванням, здебільшого знають свою рідну мову, володіючи нею в межах своєї етнотрупи. На користь цієї тези свідчить той факт, що 48,75% респондентів вважають русинів частиною українського етносу, 30,125% – окремим народом, а 21,12% опитаних називають їх політичним проектом. Навіть якщо врахувати похибки під час ідентифікації етнічної групи, факт часткової нещирості респондентів [6, с. 346], ситуація суттєво не зміниться.

Нині етнічне відродження все частіше розглядається як одна з основних рис розвитку сучасної людності, а у світі можна спостерігати підвищену зацікавленість щодо свого етнічного коріння як в окремих осіб, так і в народів у цілому. Спостерігається їх прагнення зберегти свою самобутність, підкреслити особливості свого національного характеру, психічного складу, зрештою, стає очевидним неабиякий сплеск національної самосвідомості.

Русини Закарпаття, що проживають компактно в сільській місцевості, зберегли свою культурну ідентичність, але вона виявляється лише на території їхнього проживання. За межами населеного пункту русини змушені приймати загальні “правила гри”, піддаватися потужному впливові інших культур. Але глобалізаційні процеси в суспільстві загалом послаблюють прив’язаність людей до певного локального місця. Перетин кордонів у всіх напрямках сьогодні більший, ніж це було, скажімо, ще десять років тому. На Закарпатті цьому сприяє близькість кордонів і можливість жителів прикордонних зон часто відвідувати інші країни. Щоправда, це не завжди перетин кордону для зміни місця проживання, але загалом це процеси акультурації, декультурації, асиміляції, гібридизації тощо. “Експортуючи” власну національну культуру, ми не позбавлені “імпорту” іншої, наразі “чужої”

культури [11]. Навряд чи можна погодитися з тим, що сучасній людині властива якась епізодичність чи нездатність до довгостроковості в розвитку й збереженні власної національної культури, у вдосконаленні й розвитку національного мовного простору. Так, від глобалізаційних процесів ізолюватись неможливо, та й не має такої потреби. Адже сучасний світ потребує колективного врегулювання багатьох інших проблем.

Таким чином, русинам властива примордіальність у збереженні своєї самобутності, адже цей субетнос на території Закарпаття є первісним, первозданним. Головними постулатами цього висновку можуть слугувати пояснення самобутності русинів як природного, реального, стабільного й загалом позитивного феномену, в основі якого знаходиться спільне походження. Етнічні особливості тут мають природжений характер і передаються з покоління в покоління, а етнічна ідентичність з українською національною ідентичністю задовольняє сутнісні людські потреби. Русини Закарпаття – це тип культурної спільноти, що вирізняється культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями, має історично сформовану культуру й відчуття спільної ідентичності.

1. *Бойко О. П.* Етноси як суб’єкти історії / О. П. Бойко // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди” : наук.-теор. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 16. – 366 с.
2. *Гірц К.* Інтерпретація культур : Вибрані есе / К. Гірц. – К. : Дух і Літера, 2001. – 300 с.
3. Там само.
4. *Гумилёв Л.Н.* Этносфера : История людей и история природы / Л. Н. Гумилёв. – М., 1993. – 231 с.
5. *Гумилёв Л. Н.* Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилёв. – 3-е изд. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
6. *Іваць О. М.* Похибка ідентифікації етнічних груп Закарпаття: взаємини якості опитування та нещирості респондентів / О. М. Іваць // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. Вип. 37. – Одеса, 2009. – С. 345–354.

7. *Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року* / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Держкомстат, 2003. – 245 с.
8. *Панчук М. І.* До питання політичного русинства / Май Панчук // Віче [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1390>.
9. *Пелин А.* Z-фактор и возможности профилактики межэтнических конфликтов / А. В. Пелин // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення : матеріали наук.-практ. конф., 19–20 січ. 2001 р. – Ужгород, 2001. – С. 69–73.
10. *Ручка А.* Соціокультурні ідентичності в контексті глобалізаційних перетворень / А. Ручка // *Культура – суспільство – особистість*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 7–49.
11. *Слющинський Б.* Глобалізація та субкультури : Теоретичні засади соціологічного аналізу / Б. Слющинський // Віче [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.viche.info/journal/1261.
12. *Сміт Е. Д.* Націоналізм : Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В БОРОТБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ у 20–30-х рр. ХХ ст.

Проаналізовано боротьбу кримських татар за відновлення незалежності в міжвоєнний період. З'ясовано, що співпраця кримськотатарських емігрантів з представниками польської влади базувалася на антирадянській платформі.

Ключові слова: кримські татари, еміграція, прометеїзм, Польща.

Проанализирована борьба крымскотатарской эмиграции за независимость в межвоенный период. Выяснено, что сотрудничество крымских татар с представителями польской власти базировалось на антисоветской платформе.

Ключевые слова: крымские татары, эмиграция, прометеизм, Польша.

The fight of Crimean Tatars emigration is analysed for independence in an intermilitary period is analyzed. It is found out that collaboration of Crimean Tatars with the Polish public agents was based on an anti-soviet platform.

Keywords: Crimean Tatars, emigration, prometheism, Poland.

На початку 20-х рр. ХХ ст. Крим став ареною боротьби за державну незалежність кримських татар, яка завершилася поразкою. Опинившись у вимушеній еміграції, вони зайнялися пошуком союзників, що були зацікавлені у відновленні незалежності Криму. На цьому ґрунті формувалися, зокрема, польсько-кримськотатарські політичні зв'язки, які розвивалися протягом міжвоєнного періоду в рамках прометеївського руху, що мав виразну антирадянську спрямованість. Активними учасниками цього руху під егідою Польщі, окрім кримських татар, були також представники еміграції Української Народної Республіки (УНР).

Уперше актуалізована нами тема стала предметом дослідження польських істориків Ю. Левандовського [1] і С. Мікулича [2]. У російській історіографії вона частково відображена в статті Т. Симонової [3] і монографії Л. Соцкова [4]. Сучасні українські дослідники у своїх працях розкрили різноманітні аспекти боротьби кримських татар за державну незалежність [5; 6; 7; 8; 9], однак співпраця кримських татар з представниками польської держави у досліджуваній період залишається ма-

ловідомим епізодом вітчизняної історіографії. Мета нашого дослідження полягає в об'єктивному та всебічному аналізі зовнішньополітичних орієнтирів кримськотатарського визвольного руху в еміграції. Поставлено завдання дослідити характер польсько-кримськотатарської співпраці в міжвоєнний період.

Жовтнева революція 1917 року стала каталізатором національно-визвольних рухів народів Росії, більшість з яких була насильно включена до її складу. У післяреволюційний період на її безкрайніх просторах, зокрема в басейні Чорного моря, серед інших, проголосили незалежність Крим – 16 грудня 1917 року і УНР – 22 січня 1918 року [10].

Значна роль у відбудові кримської державності належала відомому громадському діячеві, письменникові, одному з ідеологів кримськотатарського національного руху – Джаферу Сейдамету. Уже в травні 1917 року він очолив кримську делегацію на конгресі мусульман Росії, де були представлені основні політичні вимоги кримських татар, зокрема створення федеративної Росії та проголошення суверенітету кримськотатарського народу. Головну увагу діячів кримськотатарського руху в той період при-

вертала Україна. Д. Сейдамет зустрічався з головою Центральної Ради М. Грушевським, керівником Генерального секретаріату В. Винниченком і генеральним секретарем із національних справ О. Шульгіним. Метою зустрічей, зокрема, було з'ясування позицій українського політикуму стосовно Криму. Поїздка в Київ у липні 1917 року переконала Д. Сейдамета в тому, що український національний рух був корисний для кримських татар лише в плані протистояння Росії. Однак після того як Центральна Рада взяла курс на проголошення Української Народної Республіки (УНР), у лідерів кримських татар визріває ідея висунути гасло “Крим для кримчан!”, яке закликала б до державної незалежності півострова. Д. Сейдамет був переконаний, що ідею незалежності Криму потрібно оберігати не лише від росіян, а й від українців, та розраховуючи одночасно на підтримку з боку Туреччини [7].

Незважаючи на це, Д. Сейдамет брав участь у З'їзді народів, скликаному Центральною Радою в Києві 8–16 вересня 1917 року. З'їзд прийняв рішення, які значною мірою визначили політику як Центральної Ради, так і керівництва кримськотатарського національного руху в період з осені 1917 року до січня 1918 року. Основний наголос у резолюціях з'їзду зроблено на перетворенні централізованої Росії на федерацію, скликанні крайових установчих зборів до загальноросійських, формування армії за національною ознакою. Кримськотатарські делегати, серед яких був Д. Сейдамет, у рамках з'їзду проводили зустрічі з М. Грушевським, В. Винниченком та О. Шульгіним. Д. Сейдамет відзначав, що М. Грушевський і О. Шульгін з розумінням поставилися до поглядів представників кримськотатарського народу на майбутнє облаштування Криму. До В. Винниченка ж делегати не відчули довіри, бо він не справляв враження людини, яка без вагань використає будь-який засіб в ім'я національної справи [8, с. 82].

Наступна зустріч Д. Сейдамета з діячами Центральної Ради, зокрема з Генеральним секретарем військових справ С. Петлюрою, а також М. Грушевським та О. Шульгіним, відбулася в Петрограді 1917 року. Д. Сейдамет засудив Жовтневу революцію, назвавши її “злочинною авантюрою” [5]. Від українських діячів він отримав обіцянку, що в універсалі Центральної Ради Крим не увійде до України. Умови домовленостей було дотримано. У III Універсалі Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 року, який проголосив створення УНР, три північні (материкові) повіти Таврійської губернії, але “без Криму”, були включені до складу УНР [6].

Жовтневі події змусили кримських політичних діячів об'єднатися перед більшовицькою загрозою. 26 листопада (9 грудня) 1917 року розпочав роботу кримськотатарський Курултай (з'їзд), який 13 (26) грудня сформував національний уряд – Директорію (раду директорів), що проголосила створення Кримської демократичної (народної) республіки й утвердила її конституцію – “Кримськотатарські основні закони”. Центральна Рада визнала рішення Курултаю. Проте кримськотатарський рух через структурну слабкість (головна – кримські татари складали менше 30% усього населення Криму) не міг самостійно утримувати ситуацію на півострові [8, с. 82]. Він блокувався з іншими антибільшовицькими силами краю, об'єднаними в Раду народних представників (РНП). Кістяк її збройних сил складали кримськотатарські збройні формування, а також російські білогвардійські офіцери та українізовані частини. Проте ця коаліція виявилася слабкою й не змогла протистояти переважаючим силам Червоної Армії, які розпочали бойові дії в Криму з метою захоплення влади. У таких умовах захищати півострів від більшовиків був покликаний Кримський революційний штаб, очолюваний військовим директором Д. Сейдаметом. Війська кримського

штабу налічували від 2-х до 5-ти тисяч солдатів, однак вони не були серйозною перешкодою на шляху більшовицької експансії в Криму [9, с. 185].

Молода Кримська республіка невдовзі після ухвалення конституції та проголошення незалежності зазнала агресії з боку більшовицьких військ, які на початку 1918 року увійшли до Криму. Загарбання, головна роль у якому відводилася матросам Чорноморського флоту, відбувалося за одним і тим самим сценарієм. До міста підходили військові кораблі й наводили гармати на центральну частину міста. Матроси виходили окремими загонами на берег і переважно легко долали опір військ кримського штабу. Так, одне за одним упали Євпаторія, Ялта, Феодосія, Керч, а 13 січня й резиденція уряду – Сімферополь. Установлення більшовицької влади в Криму супроводжувалося масовими грабунками й убивствами, які зачепили всі верстви місцевого населення від буржуазії до робітників. Татарське населення Криму, не піддавшись більшовицькій агітації, зазнало подібних репресій, до того ж більшовики розпалювали національну ненависть до них з боку російськомовного населення. Однак уже весною 1918 року хвиля ненависті проти більшовицької влади об'єднала всіх кримчан [11, с. 66].

Недовзі, за умовами Брест-Литовського договору, німецькі війська окупували територію України, а згодом і Криму. Якщо в українському питанні німецька влада прагнула створити ситуацію довготривалої політичної й економічної залежності України від Німеччини, то в Криму їх зацікавлення обмежувалися тимчасовими військово-політичними й стратегічними цілями. Російський генерал мусульманин М. Сулкевич, який був за походженням литовським татариним, за згоди німецької влади 25 червня 1918 року став прем'єр-міністром уряду Кримської республіки, у складі якого були й інші литовські татари [12, с. 3]. Зокрема, начальником

канцелярії прем'єра М. Сулкевича став Леон Найман Мірза Кричинський, який одночасно був депутатом кримського парламенту [13, с. 147].

У декларації кримського уряду М. Сулкевича, яка знайшла схвалення німецького командування, було проголошено “збереження самостійності півострова... і відновлення законності та порядку”. Гетьман Української держави П. Скоропадський натомість висунув вимоги про повне злиття Криму з Україною, претендуючи на три північні хліборобські повіти Таврії, і встановлював економічну блокаду півострова. У відповідь на це М. Сулкевич через одного зі своїх міністрів графа В. Татищева, який був відряджений до Берліна, добивався визнання незалежності Криму й захисту його від України. Німецький уряд не вважав за потрібне визнавати державну незалежність Криму й радив самостійно врегулювати відносини з представниками уряду гетьмана П. Скоропадського [11, с. 70].

Однак пошуки закордонних союзників продовжувалися. М. Сулкевич призначив Асана Сабрі Айвазова послом Кримської республіки в Константинополі. Він від імені уряду М. Сулкевича вів переговори з представниками Османської імперії про відторгнення Криму від Росії. Міністр закордонних справ Криму Д. Сейдамет представив німецькому урядові звернення Курултаю від 21 липня 1918 року, у якому йшлося, зокрема, і про те, що “кримські татари бажають відновити в Криму татарське панування, перетворивши Крим у незалежне нейтральне ханство, спираючись на німецьку й турецьку політику” [11, с. 71].

Однак розраховувати на підтримку німецької влади в Криму було вже запізно. 11 листопада 1918 року Німеччина капітулювала. В умовах дезорганізації німецьких військ і загрози повторної більшовицької окупації Криму генерал М. Сулкевич був змушений переїхати до Азербайджану. Через два тижні

на рейді Севастополя висадила військова ескадра з 22 англійських, французьких, італійських і грецьких кораблів. Однак частини Червоної Армії розпочали успішний наступ на інтервентів, який у квітні 1919 року завершився захопленням майже всього Криму, за винятком Керченського півострова [14, с. 142].

28–29 квітня 1919 року III Кримська обласна партійна конференція в Сімферополі прийняла рішення про створення Кримської радянської соціалістичної республіки. Проте радянська влада на цей раз протрималася недовго. До 26 червня 1919 року під тиском “Збройних сил півдня Росії”, якими командував генерал-лейтенант А. Денікін, більшовицькі війська покинули Крим. Денікінська адміністрація в Криму виключно негативно сприйняла прагнення кримських татар до незалежності. Були ліквідовані повноваження Курултаю й Директорії, Крим включено до складу Таврійської губернії. Однак 7 листопада 1920 року війська більшовицького Південного фронту перейшли в рішучий наступ, у результаті якого на півострові була встановлена радянська влада [15, с. 279].

Під час відступу військ генерала П. Врангеля з Криму Д. Сейдамет емігрував до Туреччини, а згодом до Швейцарії. Він користувався авторитетом серед емігрантів, особливо кримських татар, входив до складу керівних органів низки емігрантських об'єднань, був лідером народної партії кримських татар “Милли-фирка” [4, с. 168].

В еміграційних поневіряннях міністри Кримської республіки шукали підтримки з боку Польщі. 17 травня 1920 року Д. Сейдамет офіційно звертався до Ліги Націй з вимогою передачі Криму під протекторат Польщі [16, с. 225]. Ця заява не була несподіваною, оскільки Польща й поляки були прикладом для багатьох народів колишньої царської Росії в боротьбі за незалежність. Однак її нереальність була продиктована іншими обставинами. У цей

період територія Криму була окупована білогвардійськими військами генерала П. Врангеля й була визнана законною урядом Франції, бо Антанта загалом підтримувала ідею відновлення Російської імперії.

Начальник польської держави маршал Ю. Пілсудський був готовий розглянути пропозицію кримського міністра лише за умови, що таке рішення знайде підтримку Ліги Націй і влади союзної УНР. У відповіді від Ліги Націй указувалося, що пропозиція Д. Сейдамета була передана на розгляд членів ради, однак малоімовірно було відділяти проблему Криму від загальноросійського питання. Радник польського посольства в Берні офіційно подякував Д. Сейдамету за пропозицію, додаючи від себе, що його вчинок зміцнив авторитет Польщі на міжнародній арені [2, с. 195].

Керівництво УНР заявило про готовність надати Криму права широкої автономії, але не більше [3, с. 58]. Необхідність приєднання Криму до УНР українські політики обґрунтовували так: “Україна – країна хлібна із великими промисловими можливостями в майбутності, кримський південь – це Рив’єра, кліматичні станції, виноградні й фруктові сади, які, однак, без українських виробів промислу обійтися не зможуть. Державний симбіоз кримських татар і українців продиктований самою природою, і ми думаємо, що ці резони як найбільш переконуючі візьмуть під увагу татарські політики і дійдуть для добра рідної країни – до вигідного для українців і себе порозуміння” [17, с. 94]. Незважаючи на певні розбіжності в поглядах, кримське питання не стало каменем спотикання між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою.

Згодом у листопаді 1920 року Д. Сейдамет добився аудієнції в Бельведері в начальника держави маршала Ю. Пілсудського. Однак Польща на той час могла лише морально підтримати національно-визвольні прагнення кримських татар. Пропозиція Д. Сейдамета

активно використовувалася польською пропагандою, особливо під час переговорів із представниками радянської Росії. Незважаючи на нездійсненність пропозицій кримського міністра, саме із цього часу розпочалось активне співробітництво пілсудчиків з кримськотатарською еміграцією.

Упродовж 1923–1926 років у внутрішній політиці Польщі відбулися певні пертурбації, пов'язані зі зміною правлячої коаліції та вимушеною відставкою Ю. Пілсудського з ключових державних посад [18, с. 358]. До влади в країні прийшли уряди, які знаходилися під впливом ідеології національних демократів і не поділяли прометеївських ідей [19, с. 1]. Висловлюючи свою принципову незгоду з політикою урядів “Хено-П'ясту”, Ю. Пілсудський демонстративно покинув свій службовий кабінет у Генеральному штабі й виїхав у Сулеювек. Так розпочався новий період у житті Ю. Пілсудського, який отримав назву “сулеювковського”. 1923 року всім здавалося, що Ю. Пілсудський назавжди відійшов від активної політики і забрав із собою мрію всього життя – відновлення колишньої величі й могутності Речі Посполитої. Однак ці ілюзії не витримали перевірки часом.

Феноменальна здатність маршала Ю. Пілсудського об'єднувати навколо себе талановитих людей виявилася в організації фронту народів, який знайшов підтримку державного апарату влади. У Генеральному штабі (ГШ) і Міністерстві закордонних справ (МЗС) концепція прометеїзму, яка була спрямована на розпад Радянського Союзу, не була остаточно відкинута, незважаючи на умови Ризького договору 1921 року [20, с. 31]. Вона з найвищих щаблів державного управління знизилася до рівня керівників відділів. Вони обожнювали Ю. Пілсудського, вважаючи його творцем польської армії й держави [18, с. 359]. За дорученням маршала у Відділі II ГШ продовжували працювати Т. Шетцель, В. Єнджеєвич, С. Чарноць-

кий, Г. Сухенек, а в МЗС – Ю. Лукасевич і Р. Кнолль. Саме в цей період до активної діяльності був залучений Т. Голувко, який плідно співпрацював з емігрантськими громадськими організаціями.

Майже всі лідери національних еміграційних центрів були на особистих аудієнціях у Ю. Пілсудського. Серед них грузини, українці, кримські татари, зокрема їхній лідер Д. Сейдамет [19, с. 1]. У Сулеювку Ю. Пілсудський регулярно проводив приватні зустрічі з лідерами Грузинського національного комітету – Н. Рамішвілі, Є. Гегечкорі, А. Чхеїдзе, які проживали в Парижі. Емігранти з Росії сподівалися на польську допомогу в їх національно-визвольній боротьбі [21, с. 208]. Увага з боку найвпливовішої людини в Польській державі до представників народів, що боролися за незалежність, мала для них велике моральне й політичне значення.

У цей період на території Франції продовжували діяти еміграційні центри українців, грузинів, азербайджанців, горців Північного Кавказу, що на початку 1926 року об'єдналися в паризькому товаристві “Прометей”. Осідлою територією більшості кримських татар, і зокрема Д. Сейдамета, стала Туреччина. Контакти між Д. Сейдаметом, – лідером кримських татар в еміграції і польським дипломатичним представництвом у Туреччині здійснювалися через полковника Генштабу та військового аташе Польщі в Константинополі Бобіцького [22, с. 17].

З утвердженням влади пілсудчиків у Польщі після травневого перевороту 1926 року відновилися спроби реалізації концепції прометеїзму. Для цього у Варшаві в кінці 1928 року було створено організацію “Прометей”. Її офіційна назва – Клуб “Прометей” – Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України [23,

с. 661]. Починаючи з 1930 року, організація “Прометей” перетворилася в головний ідеологічний та організаційний осередок усього прометеївського руху.

Постійні дискусії між українцями та кримськими татарами із приводу майбутнього статусу Криму відбувалися також у рамках прометеївського руху. Українська позиція залишалася незмінною ще з часів Центральної Ради: “Крим – земля з на рідкість мішаним населенням, де ніхто не має більшості – колись була твердиною кримських татар, наших історичних ворогів, союзників і сучасних приятелів. Україна завжди поважала і буде поважати національні права колишніх державних володарів Криму, і ми певні, що в боротьбі за свободу Криму від чужинецьких претензій Україна була і буде найвірнішим приятелем татар.., але ми не мислимо собі Крим одірваним від України” [24, с. 102].

Із цього приводу в кінці 1929 року відбулися українсько-татарські переговори [25, с. 5], які нічого не змінили. Кожен залишався на своїх позиціях. Татари стояли на платформі відновлення державної незалежності Криму, українці ж хотіли бачити Крим у складі відродженої України. Лідер кримських татар Д. Сейдамет уважав, якщо Україна визнає незалежність Криму, то мусить визнати його суверенність. Він не бажав обговорювати проблему на рівні “стратегічного зацікавлення Кримом з боку України” [26, с. 81]. Полеміка в пресі про належність Криму розгорнулася також між західноукраїнськими політиками й кримськотатарськими діячами. Автономія Криму у складі соборної України, на думку галичан, була єдиною реальною можливістю розвитку кримськотатарського руху [27].

Отже, протягом міжвоєнного періоду в боротьбі за державну незалежність кримські татари переорієнтувалися на польську підтримку й допомогу. Сподіваючись на неминучий розпад Радянського Союзу й співпрацюючи в

прометеївському русі під егідою Польщі, емігранти з УНР і Кримської народної республіки переслідували різні політичні цілі. Кримські татари сподівалися на відродження незалежної держави. Натомість українці не уявляли собі незалежної України без Криму, якому відводили роль автономії. Партнерство та взаємодія між українцями та кримськими татарами закінчувалися там, де йшлося про визначення юридичного статусу Криму.

1. *Lewandowski J.* Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926 / J. Lewandowski. – Warszawa, 1967. – 225 s.
2. *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – 314 s.
3. *Симонова Т. М.* Прометеизм во внешней политике Польши : 1919–1924 / Т. М. Симонова // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 47–64.
4. *Соцков Л. Ф.* Неизвестный сепаратизм : На службе СД и Абвера : Из секретных досье разведки / Л. Ф. Соцков. – М. : Риппол Класик, 2003. – 336 с.
5. *Гафарова М.* Джафер Сейдамет [Електронний ресурс] / М. Гафарова. – Режим доступу : <http://www.kitaphane.crimea.ua/dzhafer-seidamet.html>.
6. *Зарубин В.* Об этноконфессиональном конфликте в Крыму (1918 г.) [Електронний ресурс] / В. Зарубин. – Режим доступу : <http://www.kreho.info/index.php/uploads/4/arian.ru/economy/20110622/a.rian.ru/economy/20110622/index.php?name=News&op=article&sid=172>.
7. *Зарубин В. Г.* Джафер Сейдамет : Штрихи к портрету / В. Г. Зарубин, А. А. Зарубина // Историческое наследие Крыма [Електронний ресурс]. – 2006. – № 12–13. – Режим доступу : <http://a-pesni.org/grvojna/bel/a-sejdamet.php>.
8. *Іванець А.* Партнерство українців та кримських татар у 1917 році / А. Іванець // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 82.
9. *Токмеджи Р. Р.* Джафер Сейдамет і Милли-фирка – боротьба за національну волю в період більшовицької експансії / Р. Р. Токмеджи // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2006. – Т. 19 (58), № 1. – С. 184–189. – Серия “Юридические науки”.
10. *Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), Rps. № 1522, mikr. 13286, k. 2 (Memoriał p. t. “Sytuacja polityczna na*

- Bliskim i Środkim Wschodem (styczeń – marzec 1920 r.)”.
11. Деникин А. И. Очерки русской смуты : Белое движение и борьба добровольческой армии. Май – октябрь 1918 : (Воспоминания, мемуары) / А. И. Деникин. – Мн., 2002. – 463 с.
 12. Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 308/к, оп. 3, д. 34, л. 3 (Referat Władysława de Bondy AIDE MEMOIRE w sprawie tatarów krymskich).
 13. Charszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893–1921 / E. Charszkiewicz // Niepodległość. – Londyn, 1955. – Т. 5 (po wznowieniu). – S. 147.
 14. Зарубин А. Г. Без победителей : Из истории гражданской войны в Крыму / А. Г. Зарубин, В. Г. Зарубин. – Симферополь, 1997. – С. 141–142.
 15. Губогло М. Н. Крымскотатарское национальное движение / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – М., 1992. – Т. II. – С. 279.
 16. Krymski T. Racja stanu Polski na Wschodzie. Pod znakiem odpowiedzialności i pracy / T. Krymski, E. Wiśniowski // Dziesięć wczorów / pod red. A. Skwarczyńskiego. – Warszawa, 1933. – S. 225.
 17. Сергійчук В. Українські державники : Всеволод Петрів / В. Сергійчук. – К., 2008. – 295 с.
 18. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Алексієвець. – Тернопіль, 2006. – 448 с.
 19. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5776, k. 1 (St. Siedlecki. Ruch “Prometejski” wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce).
 20. *Ibid.*, sygn. I.303.4.5561, k. 31–32 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie).
 21. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 6690, k. 208 (KNK. Wytyczne zasadnicze. 14.X.1930 r.).
 22. РГВА, ф. 308/к, оп. 3, д. 18, л. 17 (Raport sytuacyjny attache Wojskowego Delegacji Rządu RPP w Konstantynopolu za czas 15.08 – 15.09.1921 r.).
 23. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5782, k. 661 (Ideologia walki ciemieźnych przez Rosję narodów zjednoczonych w organizacji “Prometeusz”: Azerbajdżan, Don, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kubań, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. 1936 r.).
 24. Шульгин О. Без території : Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин ; [з передм. В’ячеслава Прокоповича]. – Париж, 1934. – 251 с.
 25. РГВА, ф. 461/к, оп. 2, д. 124, л. 5 (Wyciąg z listu p. Gawrońskiego do p. Hołówki z dn. 14 grudnia 1929 r.).
 26. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5460, k. 81 (Porozumienie ukraińsko-tatarskie. 17.XII. 1929 r.).
 27. Свято державності кримських татар // Діло. – 1937. – 7 груд.; Крим в 1917–1920 роках // Діло. – 1937. – 9 груд.

Художня творчість і народна культура

ЖУРНАЛ “ПОСТУП” У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНО-ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ГАЛИЧИНИ

У статті досліджено ідейно-естетичні засади одного з популярних часописів Галичини початку ХХ століття журналу “Поступ”, що мав виразне релігійно-християнське спрямування, визначено його участь у розвитку сакральної літератури Західної України, а також роль у формуванні національно-духовних основ, етнічних рис “галицьких українців” – невід’ємної складової українського народу.

Ключові слова: журнал “Поступ”, релігійність і національна ідея, християнська література, літературний процес.

В статті досліджено ідейно-естетичні основи одного з популярних журналів Галичини початку ХХ століття журналу “Поступ”, який мав виразне релігійно-християнське спрямування, визначено його участь у розвитку сакральної літератури Західної України, а також роль у формуванні національно-духовних основ, етнічних рис “галицьких українців” – невід’ємної складової українського народу.

Ключевые слова: журнал “Поступ”, религиозность и национальная идея, христианская литература, литературный процесс.

In the article the idea-aesthetic basis of one of the popular magazines of Galychyna in the beginning of XXth century “Postup” which had expressive religious christian direction is examined as well as its participation in the development of the sacred literature of Western Ukraine its role in formation of national-spiritual basis, ethirical features of “Galician Ukrainian” as inseparable part of Ukrainian nation.

Keywords: magazine “Postup”, religioness and national idea, Christian literature, literary process.

У розвитку літературного процесу Західної України періоду міжвоєнної (1914–1941) ще й досі знаходяться художні й літературно-критичні явища, що потребують якщо й не цілковитого переосмислення, то принаймні нового потрактування – контекстуального й аналітично-синтезованого підходу з урахуванням найновіших теоретико-методологічних принципів аналізу. До таких явищ, безумовно, відносимо діяльність журналу “Поступ”, що виник на початку 20-х років і проіснував майже десятиліття (з 1921 до 1930 рр.), впливаючи на розвиток літературно-мистецького процесу Галичини того часу. Літературознавці (Т. Коструба, Б. Романенчук, Г. Лужницький, Л. Рудницький, Т. Салига, М. Ільницький, С. Андрусів, Я. Поліщук, М. Комариця, Л. Гром’як та ін.), які так чи інакше торкалися у своїх дослідженнях проблем творчого побутування цього часопису, здебільшого зосереджувалися на його функціональ-

ності в контексті національно-духовного та літературно-мистецького соціуму періоду міжвоєнної. При цьому дослідники зазначали, що “Поступ” як періодичне видання цілковито вписувався до координат нового на той час християнського руху, який охопив ледь не всю Європу, стаючи геокультурним модулем національної самоідентичності та самоцінності. Зрештою, “Поступ”, як й інші національно заковані видання Західної України, “незважаючи на політичні й адміністративні утиски польської влади (від конфіскації надрукованих чисел до арештів редакторів), виконував об’єднавчу та комунікативну функції, давав змогу відчувати українському населенню Галичини свою потужну присутність у політичному полі країни – якщо не адміністративну, то принаймні ідеологічну та моральну” [1, с. 5].

Однак, окрім цього успішного чинника виникнення журналу “Поступ”, був ще й інший, суто ідейно-

мистецький. По-перше, не випадковою була сама назва часопису: “це була своєрідна форма дискусії із тими поступовцями, які оголошували релігію перешкодою на шляху інтелектуального розвитку людини та національно-культурного розвитку суспільства, – справедливо зауважує М. Комариця. – Поступ справді відбувся у різних сферах: колишні студенти стали відомими літераторами, науковцями, громадськими діячами, на публікаціях журналу було виховане нове покоління, що здійснило духовний стрибок в українському політично-культурному житті, сам часопис виріс зі “студентського вісника” у поважний “вісник літератури й життя”, ставши предтечею літературно-наукового журналу “Дзвони” [2, с. 5–6].

По-друге, поширений у Західній Україні рух “католицької акції” спричинився до активізації на тамтешніх теренах сакральної літератури й мистецтва загалом. По-третє, серед помітних друкованих органів, що так часто виникали саме в міжвоєнний період, “Поступ” був журналом християнської орієнтації. Вочевидь, не випадково видання цього часопису ініціювали та патрунували члени Марійського Товариства Молоді, організованого о. Йосафатом Маркевичем у 1917 р., котрі згуртувалися навколо журналу й уже через рік уконституювались як група письменників католицької орієнтації “Логос”. “Коли в 1920 р. творилася наша редакція, – згадується у вступній статті від редакції за 1929 р., – було нас тоді вісім абітурієнтів гімназійних 18–20-літніх молодців... “Поступ” і був редагований в католицькому і патріотичному дусі. Ціллю журналу було будити і взивати українську і студентську молодь до одиноко правдивого, на правді Христовій опертого Поступу” (тут і далі зберігаємо авторський правопис. – С. Х.) [3, с. 1].

Під патронатом Марійського Товариства Молоді часопис виходив тільки до 1926 року, змінивши згодом дещо свою орієнтацію: зі “Студентського вісника” став “Вісником літератури і життя” з виразним гетьманським спряму-

ванням. Очевидно, літератори молодшого покоління галицької інтелігенції, котрі гостро відчували занепад літературно-культурного життя після поразки визвольних змагань, не змогли змиритись із занепадом національного духу, патріотизму, духовності, тому взялися за їх активізацію, базуючись на ідеях та основних принципах християнської філософії. Таким чином, релігійність і національна ідея – два основні чинники, які визначали обличчя “Поступу” впродовж усього періоду його існування. І хоч у перших числах журналу зазначалося, що “... наш часопис не є апологетичним органом християнства, ані агітаційним органом якої-небудь партії. Стоїмо, на об’єктивному становищі...” [4, с. 1], проте суспільно-національна заангажованість “Поступу” була очевидною.

Журнал публікував наукові статті, переклади, поетичні, прозові твори (переважно малих форм), бібліографію, рецензії, хроніку. Рубрики мали свої назви, їхня систематизація подавалася на початку кожного річника. Постійними були такі: “Статті програмового, наукового суспільного змісту”, “Зі студентського життя”, “Зі світа”, “Афоризми, оповідання, нариси, новелі”, “Поезія” (правда, протягом 1924–1925 рр. поетичні твори не друкувалися), “Бібліографія”, “Всячина” (де подавалися некрологи, різні повідомлення).

З певною метою акцентування й антиципації було вибрано гасло журналу “Мегалья Айтейте” (Великого бажайте), бо, як указувалось далі у програмній статті, “... бажання великого підносить душу понад буденщину, бажання великого вливає радість сили, сили до витривалости в злиднях і сили до культурної праці” [5, с. 2]. По суті, це гасло цілком свідомо декларувало прагнення до духовного й матеріального зростання, оскільки геокультурний та суспільно-політичний простір у Галичині на початку ХХ ст. був доволі строкатим, нерідко ніс у собі навіть трагічні імпульси. Зчаста молоді вояки, повернувшись із фронтів, таборів для інтернова-

ного українського війська, з польських в'язниць, спрагло бажали здобути нові знання, високу освіту й науку, щоб віддати їх на розбудову національно-духовних інтересів українського народу Галичини. Проте на батьківщині їх здебільшого чекали переслідування, заборони на освіту, активну громадську роботу, зрештою, нові арешти польського окупаційного режиму. Редакція "Поступу" нагадувала сусідній нації, яка знайшла "важкий батіг" на втомлене війною українське студентство, що так часто чинила царська Росія, і навіть Адам Міцкевич сидів у в'язниці, однак це не зламало волелюбних прагнень польського народу. З'ясовуючи взаємозв'язок між патріотизмом і політикою (чим є в релігії милосердя щодо заповіді, тим у політиці є патріотизм щодо закону), журнал заохочував до боротьби за масові національні права, адже труднощі загартовують, а справедливий гнів робить навіть "з мірних душ" героїв [6, с. 2].

Отож, мета й завдання часопису – формувати свідомого українця-патріота, українця-християнина, з неординарним, сильним, гармонійним, величним характером, прищеплювати молодому поколінню високі цінності, які б змогли стати надійним дороговказом у майбутньому. Звідси й широкий спектр тематичних зацікавлень журналу: це і мовознавство (О. Макарушко "Трека й латина, чи новітні мови?", "Головніші правила нового правопису"), і філософія (Т. Гамартенко "З філософійних проблемів"), і правознавство (Р. Ковшевич "Juris ig norantia nocet"), й історія (І. Стефанів "Гетьмани Б. Хмельницький і Іван Мазепа") та ін.

Доречно зазначити, що в редакції журналу "Поступ" працювали такі відомі діячі українського національного відродження, як Г. Лужницький, О.-М. Мох, В. Мельник (В. Лімниченко), П. Сосенко (молодший), А. Монтрезор, Т. Коструба, І. Гладилович, а виходив він, надто в перші роки свого існування, завдяки діяльності священнослужителів Й. Скру-

тень та І. Назарка. Власне, на сторінках цього часопису пробували свої літературно-художні сили молоді письменники, що, як уже зазначалося, згодом сформують літературне угруповання з виразним релігійно-християнським спрямуванням "Логос". Основні ідейно-естетичні засади цього літоб'єднання ґрунтувалися на "опозиції до матеріалізму й комуністичних ідей, на прагненнях діяти й творити згідно з католицькою (вселенською. – С. Х.) етикою, на відмінному розумінні ідеологічного статусу митця" [7, с. 171]. Іншими словами, ідейно-естетичні засади й концепції молодіжного журналу "Поступ" із часом творчо розвивалися Львівським релігійно-християнським літературним угрупованням "Логос", а надто ж редакцією наступника цього часопису журналу "Дзвони".

Майже кожен номер "Поступу" розпочинався редакційною статтею, що виконувала функцію програмної. Вона була сповнена патріотичних закликів, адресувалася кожному свідомому студенту чи просто молодій людині й вимагала роботи над собою, своїм характером відповідно до ідеалу: характер має бути "гармонійним, викінченим і сильним". Ураховуючи ті політичні, ідеологічні ситуації, що склалися у 20-ті роки (бездержавність нації, поділ її між різними країнами, поразка у визвольних змаганнях, занепад духовності, наступ більшовизму), можна зрозуміти виправданість і потребу таких звернень, їхній тон, подекуди різкий і категоричний. Цей пафос пробивається навіть у деяких ювілейних статтях та привітаннях. Так, у вітанні з Новим роком та Різдом Христовим наголошувалося, що оскільки світ при всій хаотичності поглядів поділяється на два світогляди – християнський і поганський, то "вибір мусить бути. Коли не добровільний, так поневольний. Або Христос, віра й любов; або Ваол, зневіра і зненависть". Тому завдання часопису: "... 1) освячення себе самого; 2) апостолат нашої ідеї

серед інших... В цих двох речах сенс життя, вартість одиниці, вартість нації”. Майбутнє України “... не в założенні шовіністичної держави і не в клясовій боротьбі, а в сильнім характері святих горожан та в розвитку даних Богом українській нації талантів” [8, с.2].

Для виховання й вироблення “сильних характерів”, “неординарних осіб” публікувалися й перекладні статті чи нариси з німецької, польської, англійської мов (Ор.С. Мердін “Сила волі і щастя”, “Молодь серед непригожих умовин”, Є. Вернер “Charles de Foucauld, святий Сагари”, R.M. V. Bremscheid “У весну життя”, “Лист до молодого приятеля” та ін.). У них подавалися приклади з життя “сильних людей”, котрі самі здобувають усе в житті, протиставлялися розбещеність, розпусне, беззмістовне життя невірнучих та щастя і радість людини після навернення до Бога. І хоча молодість має бути весела, – указували автори, – провести її потрібно по-християнськи, присвятивши себе Богові. Інакше всі звички, пристрасті, набуті в молодості, заволодіють людиною в старості.

Подібні проблеми піднімали у своїх статтях і галицькі автори, з тією різницею, що вони давали конкретні вказівки, як потрібно діяти молодому ідейному християнинові (П.С. Молодший “Як ідейний студент найкраще переведе фері”, “Український студент при будові держави”; Й. Скрутень “Виховання і його недомагання”, “О душу нашої молоді”; І. Главич “Гуртова праця” та ін.).

Суто літературознавчих розвідок у “Поступі” небагато. Усі дослідження такого плану складають дві групи: персоналії (Й. Скрутень “Rabindranath Tagore”, Р. Курило “Г.С. Сковорода”, Й. Маркевич “В 60-ті роковини смерти Тараса”, М. Мох “У 50-ті роковини смерти І. Франка” тощо) і статті історико-літературного змісту (Л. Нигрицький “Трагедія одної творчости. Павло Тичина”, “Епілепсія умів (на маргінесі

футуристичної поезії)”, “Католицька сатира в Англії”; К. Лаврінович “Сучасна українська літературна творчість”; Є. Грицак “Український народ (і його поодинокі верстви) в поезіях О. Олеся” та інші). У них обговорювалися проблеми психології, місця й ролі письменника в суспільстві й у літературному процесі, взаємозв’язку літератури й суспільства, наявності світоглядних засад у творчості письменника. Будучи вірними традиціям часопису, деякі дослідники (особливо в ювілейних статтях), указуючи на велич поетів, закликали до “самопобіди” над собою, до вироблення внутрішньої волі, енергії.

Особливий професіоналізм і здатність до ґрунтовних естетичних суджень відчувається в розвідках Я. Гординського та Г. Лужницького (Л. Нигрицького). Концепція Г. Лужницького, а він був одним зі співредакторів журналу й членом об’єднання “Логос”, чітко виявляється в аналізах та оцінках творчості П. Тичини, М. Рильського, у критиці футуристичної поезії, яка трактується як “...бунт слабої душі, що не знайшла у собі сили для гармонійного з’єднання в одну цілість”. Література, на його думку, повинна бути моральною й приносити читачеві естетичне задоволення, бо тільки цим можна підносити душу читача до Бога; поезія ж має бути своєрідним відбиттям індивідуального світу митця, що спирається на певну філософську систему. Критик заперечував голий дидактизм, заангажованість політикою, високо цінував талант митця.

У системі філософсько-естетичних публікацій “Поступу” особливе місце займає стаття Я. Гординського “В чім лежить вартість католицької літератури?” Констатуючи “духовний переворот”, який стався в Європі на зламі ХІХ – початку ХХ століття, автор зауважує, що “новітній людині не вистарчає вже односторонньо інтелектуалістичної й технічно уладженої річевої (матеріальної. – С. Х.) культури, сухі факти для неї вже надто бездушні – вона тужить за

понадматеріальним, понадчасовим, понадлюдським, вічним” [9, с. 67]. У такій ситуації закономірним є потяг до витворення релігійної літератури, зокрема католицької. Я. Гординський реферує “Листи про католицьку літературу” Лео Вайсмантеля, опубліковані на сторінках берлінського часопису “Das literarische Echo”, у яких ішлося про підстави для об’єктивних критеріїв оцінки такої літератури. Німецький оглядач зауважив парадокс: зі збільшенням релігійної літератури, з потягом людей до чогось ірраціонального падає читацький інтерес до власне католицької літератури. Причину її “неуспіху” він убачав у пристосуванні цієї літератури до “практичного життя”, внаслідок чого “під католицькою чи християнською формою” закладають різноманітні товариства (спортивні, господарські), які навіть “не думають виконувати етичних і моральних установ, що лучаться з іменем християнство”. Саме із цього “починається духовна смерть” [10, с. 68]. Успіх релігійної літератури може забезпечитись тільки тоді, коли “вона буде наскрізь католицька” в широкому філософсько-теологічному розумінні цього поняття, і, що важливо, “естетично заангажованою” у духовному сприйнятті вірян.

“Поступ” дбав про ґрунтовну освіту своїх авторів і читачів, розкривав для них європейський культурологічний контекст і заохочував активістів до творчості в різних жанрах. Надаючи багато місця на сторінках журналу молодим авторам у жанрі малої прози і поезії, часопис водночас розширював горизонти пізнання, публікуючи твори відомих українських поетів і прозаїків, а також класиків – Т. Шевченка, Б. Грінченка, І. Франка. Друкувалися твори й зарубіжних письменників у циклі “З чужих поетів” або “Поезії перекладні і переспівні”. Тут з’явилися поезії О. Блока, М. Лермонтова, Р. Тагора, Д. Мережковського, Г. Гайне, П. Верлена та ін.

Цікавився часопис і книговидавничою справою, що відбивалось як у різноманітній бібліографічній інформації (не тільки про українських, але й зарубіжних авторів), так і в рецензіях на окремі видання. Рецензії стосувалися переважно тих творів, які виходили у видавництвах “Добра книжка” та “Логос”. Акцентацією на певні видання журнал намагався скеровувати читачів у бажане русло, тобто орієнтував у виборі “добрих книжок”, які б прищеплювали певні естетичні смаки, християнський світогляд, патріотичні почуття. “Як любов до Бога є першою і найбільшою заповіддю, в якій міститься все проче, так любов до Батьківщини являється першим і найбільшим обов’язком горожанина; патріотизм є основною чеснотою всіх горожанських чеснот” – такий оцінний критерій “Поступу” [11, с. 30]. Отже, “Бог” і “Батьківщина”. Ці два невіддільні поняття мають бути пріоритетними в кожного молодого громадянина, тільки тоді можна збудувати міцну державу, бо держава без Бога прямує до занепаду.

Як протиставлення ідеальному поняттю про принципи побудови держави, подавалися матеріали про події в більшовицькій Україні. Редакція на основі конкретних матеріалів показувала, до чого призводять ідеї, які базуються не на християнських етичних цінностях, а на матеріалізмі, атеїзмі, бездуховності. Вона при цьому використовувала кожную нагоду, щоб застерігати читачів і проти місцевих комуністів – членів КПЗУ, і проти так званих радяннофілів. Характерно, що авторами таких матеріалів були письменники-логосівці, які вже мали поетичні книжки. Так, В. Мельник під своїм же поетичним псевдонімом Лімниченко, рецензуючи збірку статей “Большевики, жида і Християнство”, писав у 1926 р.: “Майже весь наш загал по цей бік ризької лінії знаходиться в зачадженій атмосфері. Бо наші часописи день у день широко розводяться над такими справами, як

українізація на Радянській Україні, статистика населення Радянської України, медична допомога робітництву, зміни в складі уряду Р.У. і т. д., а про найголовнішу справу, про душу нашого народу на Р.У. мало що згадують” [12, с. 32]. Проблема духовності людини, плекання її душі була однією з провідних для авторів “Поступу”, її обговорення в аспекті виховання розпочалося на сторінках часопису ще 1924 р. статтею Й. Скрутеня “Виховання і його недомагання”. Тому В. Лімниченко, продовжуючи ці роздуми, далі в рецензії зазначав: “Та хоч би большевики на Р.У. будували золоті гори й мости, то на лихо вони здалися, як хробаки обсіли тамошню українську душу. Хай большевики на Україні заведуть і найкращі лади, то все одно вони підуть чортові в зуби, бо де єдиним кормом для душі є ненависть до Бога і насолода гріха, там зі здобутків революції закріплюється хіба злочинство і розпуста” [13, с. 32].

О. Мох у статті “Боротьба за душу інтелігенції” розгортав цю проблему на матеріалі письменства. Під псевдонімом Арамис він твердив: “Большовики для своєї перемоги, для того, щоби вбити серце людини, її релігійність, вибрали три засоби: літературу, театр і кіно”. Передаючи смисл політики КПУ в галузі культури, автор конкретизував механізми впливу мистецтва на людину залежно від його цільової настанови й засобів. На його думку, суть більшовицької доктрини виховання засобами мистецтва полягає в тому, щоби «...відвернути душу людини від духовного на матеріальне: любов і щирість на сексуалізм і цинізм, релігійність на матеріалізм, духову красу на тілесну красу, глибінь душевних переживань на зверхній блиск техніки, психологізм на сензаційність акцій, цікавість для справ; душі на “романтизм сучасності”» [14, с. 12].

О. Мох, як і Г. Лужницький, Я. Гординський і Т. Коструба, усіяко утверджуючи на сторінках “Поступу” такий “позабільшовицький” тип пись-

менства, як релігійно-християнська література, мимоволі приходили до усвідомлення гостроти геокультурних значень і перспектив, а також відповідальності за їх вироблення повільніше й пізніше, аніж подібна діагностика відбувалася в радянській Україні. Як справедливо зауважує Я. Поліщук, тут неодмінно треба брати до уваги факт певної еволюції, становлення теоретичних засад літератури, що розгорталися впродовж 20-х р. і досягли зрілості в наступних десятиріччях. Література Західної України, зокрема й сакральне письменство, лише в наступних десятиліттях досягає певного синтезу. “Але, з іншого боку, не слід легковажити уроки українського “розстріляного відродження”, яке каталізувало та прискорило цей процес і значною мірою зумовило постановку на порядок денний тих самих актуальних і засадничих проблем творчості західноукраїнського письменства, які залишилися невирішеними в радянській літературі і приймалися органічною часткою національної культури, від якої неможливо було відмовитися” [15, с. 225].

Тож має цілковиту рацію М. Ільницький, який переконливо доводить, що за таких умов у Галичині – ширше Західній Україні – довелося самій продовжувати ті процеси, які припинилися по той бік Збруча через сталінський терор. І західноукраїнська творча інтелігенція цю місію намагалася виконувати [16, с. 8]. Зокрема, на сторінках спочатку студентського журналу “Поступ”, а згодом часопису “Дзвони”, у літературних угрупованнях “Митуса”, “Логос” та ін. Зрештою, у тих чи інших подібних міркуваннях, здебільшого принагідно висловлених Г. Лужницьким, В. Мельником, О.М. Мохом, Я. Гординським, Т. Кострубою та іншими авторами публікацій у “Поступі”, вже проявлялися ідеї, які, з одного боку, складатимуть засади християнсько-католицької концепції культури – непримиренної з більшовизмом і матеріалізмом, а з іншого, –

літератури, мистецтва й культури, за-
кодованої загальноукраїнським перв-
нем. Вочевидь, цим молоді галицькі
письменники-католики відрізнялися від
багатьох літераторів з радянської
України.

Однією з постійних у “Поступі”
була рубрика “Зі студентського життя й
студентських організацій”. У ній інфор-
мувалося про різні студентські й шкіль-
ні організації, що виникали як в Україні,
так і за кордоном, про їхні основні за-
вдання, напрями діяльності, форми
освітньо-культурницької роботи. Стави-
лися й певні вимоги: католицькі орга-
нізації мають нести на землю світло, що
“сіє усюди зерна правди, котрого ніщо
не переможе...” [17, с. 29].

Отже, журнал “Поступ” усім своїм
ідейним і тематичним змістом доводив,
що тільки християнська мораль, філо-
софія є універсальною. Дотримання її
принципів може привести молодь до
світла, правди, знання, до гармонійно
виробленого характеру, піднесення
культури й до побудови незалежної,
Соборної України. “Тому не дивно, що
його ідейно-естетична концепція відби-
лася в творчості і практичній діяльності
молодих письменників, членів об’єд-
нання “Логос”, які згодом друкувалися в
“Дзвонах”, публікували свої художні
твори різних жанрів, вели активну гро-
мадську діяльність і на рідних землях, і
на еміграції [18, с. 9]. “Поступ” для них

був доброю школою й своєрідною ла-
бораторією.

1. *Комариця М.* Українська “католицька критика”: феномен 20–30-х років ХХ ст. / Мар’яна Комариця. – Львів : НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, 2007. – 328 с.
2. *Там само.*
3. *Поступ.* – 1929. – Ч. 1.
4. *Поступ.* – 1921. – Ч. 2.
5. *Поступ.* – 1921. – Ч. 1.
6. Цит. за: *Комариця М.* Українська “католицька критика”: феномен 20–30-х років ХХ ст. / Мар’яна Комариця. – Львів : НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, 2007. – 328 с.
7. *Грицьков’ян Я.* Українські католицькі письменники міжвоєнного двадцятиліття: група “Логос” / Ярослав Грицьков’ян // ЗНТШ : Праці філологічної секції. – Львів, 1995. – Т. ССХХІХ.
8. *Поступ.* – 1926. – Ч. 1–2.
9. *Поступ.* – 1924. – Ч. 3.
10. *Там само.*
11. *Поступ.* – 1926. – Ч. 3–4.
12. *Поступ.* – 1926. – Ч. 3.
13. *Там само.*
14. *Поступ.* – 1928. – Ч. 1–2.
15. *Поліщук Я.* Література як геокультурний проект / Ярослав Поліщук. – К. : Академ-видав, 2008. – 299 с.
16. *Ільницький М.* Критики і критерії: Літературно-критична думка в Західній Україні 20–30-х рр. ХХ ст. / Микола Ільницький. – Львів : ВНТЛ, 1998. – 210.
17. *Поступ.* – 1925. – Ч. 1–2.
18. *Гром’як Л.* Особливості християнської поезії в Західній Україні 20–40-х років ХХ століття: мотиви, жанри, поетика (Львівська група письменників “Логос”) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Лілія Гром’як. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 19 с.

“ФІЛОСОФІЯ ЧИНУ” В ПРОЕКЦІЇ “АВТОРИТЕТНОГО СТИЛЮ” УЛАСА САМЧУКА

У статті досліджено проблему детермінованості індивідуального авторського стилю Уласа Самчука “філософією чину”. Проаналізовано зв’язок між світоглядною домінантою прозаїка та її втіленням в енергію стилю.

Ключові слова: “філософія чину”, “авторитетний стиль”, пасіонарність, домінанта.

В статье исследована проблема детеминированности индивидуального авторского стиля Уласа Самчука “философией действия”. Проанализировано связь между мировоззренческой доминантой писателя и её воплощением в энергию стиля.

Ключевые слова: “философия”, “авторитетный стиль”, пассионарность, доминанта.

The problem of stipulation of U. Samchuk individual author’s style by the “philosophi of action” has been researched in the article. The connection between prosaist’s world-view leitmotiv and its personification into the energy of style has been analysed.

Keywords: individual author’s style, leitmotiv, “philosophi of action”, “authoritative style”.

Долання “пасіонарного надлому” в західноукраїнській прозі кінця 20–30-х рр. ХХ ст. значною мірою стимулювалося силовим полем “Art militants”, утвореним “вісниківцями”. Вольовий націоналізм став потужним чинником формування домінанти етногенезу на новому етапі, і хоча у виступах і публіцистиці його натхненника є чимало надто категоричних акцентів, усе ж викристалізувана в працях Д. Донцова та його соратників, зокрема Ю. Липи та Є. Маланюка, “філософія чину” означила й горизонти нових надій національного майбуття, і сформувала підґрунтя для інтенційності мистецтва.

Наявність у суспільно-політичному та літературному житті Галичини другої половини 20–30-х рр. “авторитетних точок зору”, як чітко сформованих ідейно-естетичних домінант та вияскравлених ідеологічних оцінок сприяла реалізації ідеї “великого стилю” в конкретних виявах авторських стилів, що базувалися на чіткій світоглядній позиції письменника. Категорія “авторитетний стиль”, уведена вперше в літературознавчий обіг М. Бахтіним як “ключ до епохи” й застосована щодо аналізу поезики Достоевського, якраз і передбачає тяжіння до прямого вираження автор-

ської позиції, що можливе за умови наявності в силовому полі епохи “авторитетних точок зору” й “кристалізованих ідеологічних оцінок”. Запропонована категорія певним чином резонансна з категорією “поетики учасника”, означеною В. Державіним у низці його праць, присвячених поезиці й стилю української діаспорної літератури. Саме кристалізація “авторитетного стилю”, трансформувавши проблему взаємодії суб’єктивного й об’єктивного начал у процесі творення стильових форм, породила нові типи відношень між життєвим матеріалом і художньою думкою письменника, нові форми активності стилю.

“Авторитетний стиль” західноукраїнської та еміграційної прози творився яскравими гранями авторських стилів митців, чиє індивідуально-художнє мислення позначене органічністю художнього бачення й вираження як оригінальної художньої системи, причому “виражальна система” прози цих митців зумовлена домінантними моментами письменницької спрямованості й цільовими настановами митця як особистості, передовсім – пасіонарними імпульсами.

Проблема зображення людини в літературному творі – одна із чільних у

літературознавстві. Адже навіть форма художнього твору в багатьох аспектах визначається тим, як відчуває автор свого героя, котрий є організуючим центром висловлення. І це “відчуття” має, серед багатоманіття інших, принаймні на рівні пафосної тональності, найзагальніші перспективи: героїчно-трагедійну, лірично-медитативну, гумористичну, реалістично-психологічну. Аналізуючи літературу “пораженчеського” спрямування, Д. Донцов підкреслив як одну із чільних вад літератури такого гатунку неспівмірність цих перспектив [4, с. 259].

Публіцист із жалем й обуренням констатував, що в “кривому дзеркалі нашої літератури” навіть європейський тип “надлюдини” трансформувався в “підлюдину”. У гострій критиці Д. Донцова є рація: література, позбавлена великих і справжніх почуттів (за М. Євшаном, така, що імітує катарсис), оперта на філософію обивателя – “млосну і безкровну”, справді протиставляє “людину” “героеві”, виводячи як чесноти характеру “мрійливість”, “сентиментальність”, утечу від життя – тобто моделюючи національний характер, як образно висловився Донцов, за пасивною філософією “вічного хохла”.

Новий рівень інтелектуально-чуттєвої свідомості, такої, що базувалася на філософії чину, а відтак брала її за вихідну точку моделювання національного характеру в художньому творі, засвідчила проза Уласа Самчука. Образи-антропологеми його епічних полотен і новелістичних форм глибинною наповненістю характерів представників “чорноземної раси” заманіфестували Франкове “... мужик – пролог, не епілог”. У створеному Самчуком образіві-характеріві волинського селянина “людина” не заперечує “героя”: персональний світ “Волині”, “Марії”, “Кулака” представлений постатями цілісними, сповненими вітальної енергії чину, спрямованої на підкорення довкілля й життя.

Саме тут корениться ядро індивідуального стилю Самчука, стилю, сила й енергія якого – в активній спрямованості на осмислення світу та естетичну організацію буттєвого “хаосу”. Письменник своїм могутнім наративом, закоріненим у глибинній національній традиції, прагнув регенерувати український космос як космос хліборобської нації – “чорноземної раси” – з пекла мороку й темноти, що поглинули Україну в Радянській імперії. Тому не дивно, що потужна енергія Самчукового слова несе в собі націєствердний вітальний код. Художні образи його романів наділені особливою ємністю й життєвою силою – вони стали концентрованим утіленням самого життя.

Проза У. Самчука також засвідчила відхід від закритої стильової системи, характерної для класичної романістики XIX ст., закритої стосовно вираження авторської свідомості. Самчук постає як творець оповідної форми, що активно розвиває принципи суб’єктивної багатоплановості оповіді, збагачує цю систему розмаїттям персонажних планів, “характеризує дійсність її власними “голосами”, вписаними, однак, у план автора” (Г. Белая). Матеріалізуючись у стилі, спрямованість художнього мислення У. Самчука виразно засвідчує “поетику учасника” – активного підкорювача життя, позначеного максимумом життєвідчуття під знаком мети. Адже “стиль – це і є безпосередньо відчута присутність і вираження цієї присутності в кожному складовому елементі твору й у закінченому творі в цілому” (М. Гіршман).

Про безпосередній вплив на становлення Самчукового стилю “силового поля” ідей Д. Донцова свідчить і те, що з 1929 року письменник активно співпрацював з “Літературно-Науковим Вісником”, на сторінках якого публікувався роман “Кулак” (1931).

Найвизначнішим досягненням Уласа Самчука дослідники його творчості вважають роман-трилогію “Волинь”, справедливо підкреслюючи, що цим

епічним полотном митець створив гімн Волині, селянській праці, любові до землі, сімейним підвалинам народного життя. Саме “волинською сагою” У. Самчук заявив про себе як майстер розлогого епічного мислення, що володіє талантом бачити не лише долю окремо взятої людської особистості, а й цілого народу, філософ, котрий дошукується відповіді на питання історичного призначення цього народу, речник найважливіших духовних цінностей, що визначають глибинний рівень ментальності нації й підвалини гуманізму. У полі зору митця – становлення національної свідомості волинського селянина у вирі бурхливих подій Першої світової війни, революції, проголошення УНР, польської окупації. Тому персонажі його “Волині” – репрезентанти активної життєвої позиції, суголосної донцовській ідеології “чину”, дії.

Прикметно, що в доповіді “Ідейні мотиви моєї творчості”, виголошеній в Оттавському університеті 28 лютого 1971 року, письменник підкреслив цю пасіонарність власної творчості, її скерованість національною ідеєю: “Мені здавалось, що боротьба є справжнім феноменом життя, але не як самоціль, а лишень засіб до цілі. А тому вона мусять бути керована не лишень сліпим інстинктом як анархія діяння, а також свідомою волею, як організована функція.

Приблизно в засязі такого ідейного наставляння я будував свої творчі задуми, їх типаж і їх філософію... Хотілося бачити українське село, його побут не лишень як об’єкт зовнішнього зображення, а також як суб’єкт певної символічної приреченості, з якої має виступити на кін життя нова українська духовність з новим історичним завданням” [8, с. 62].

У центрі Самчукової волинської “саги” – національний український космос, моделлю якого постає хутір Довбенків та історія українського роду як головної ланки українського етносу. Тому образотворення на сторінках “Во-

лині” тяжіє до монументалізму, адже в сакрумі цього роду, у полі дії його священного життєвого простору все мусять бути позначене рисою справжності, надійності, непроминальності. Така тенденція виразно простежується перш за все у специфіці творення центральних персонажів – потужний імпульс образній системі всього твору задають перші рядки. Автор крупним планом подає образ батька, голови родини, її годувальника й захисника: “Батько корчує пні за лісом на вирубі”. Ця містка й лаконічна фраза містить антропологічну проекцію просторової моделі світу всієї трилогії: життєвий простір Володька й цілої родини (як української патріархальної родини) тісно пов’язаний саме з постаттю батька. Матвій Довбенко – образ українського селянина, міцно врослого клопатами в землю, ґрунт, одначе духовним своїм життям скерованого до неба. Матвій нагадує водночас біблійного патріарха й нащадка київського Кожум’яки, звитязного переможця змія, тому в системі образотворення цього персонажа задіяна гіперболізація: “Зросту Матвій великого. Постать його потужна, міцно збудована, “яких сьогодні вже немає”. Робота в його руках горить. Ступить – земля гнеться. Ударить кулаком – довбні не треба. Дуб дубом мужик”. Самчуків персонаж не терпить фальшу, тому й сам справжній, надійний, як земля, і натхненно-одухотворений працею на цій землі. Автор у характері свого героя постійно підкреслює чільні риси національного характеру, серед яких – креативність, сприйняття праці як творчості, цілісність натури, активний характер.

День для Матвія починається й закінчується молитвою й працею, яку він сприймає як Боже благословення. Осердя його світогляду закорінене у високих християнських цінностях і почутті кровного зв’язку із землею. Хутір, сад, садиба, поле – то модель земного раю для старшого Довбенка, однак раю, у якому треба працювати в поті чола, бо земля, не зрошена потом, урожаю не

дасть, а “панський”, легкий хліб – не-тривкий і ненадійний. Тому й дітей своїх Матвій привчає до праці: “... Не дай собі спокою, не оплутай неробством, не ляж колодою, хай ти як день, так і ніч трудишся, міркуєш, дбаєш, шукаєш, і тоді Бог тебе благословить”. Ця глибока життєва мудрість – праця в поті чола як сповнення Божої волі – вирізняла світогляд заможного українського селянина, котрого з приходом більшовиків затаврують як куркуля, “кровопийцу” й візьмуться “експропріювати”. Працьовитий, строгий і мудрий, чесний, наділений гострим розумом – таким постає на сторінках “Волині” Матвій Довбенко. Його мова, ваговита, позбавлена половин марнослів’я, розкриває глибину характеру, тривкість його духовної основи: “Без Бога мужик порожнеча. Як ото клуня без снопів чи засіки без зерна”. Він не уявляє себе без рідної Лебедщини, Тилявки, Волині – своєї малої батьківщини, що постає “землею обітованою”, яка українській людині може дати силу ствердитися у світі” (Р. Мовчан). Тому слушною є думка дослідників про образ рідної землі як ключову метафору, що пронизує всі рівні тексту: “Від цієї ключової метафори – відштовх до ширших, символічних розгортань, та до її конкретизації в образі Волині” [6, с. 112]. Саме завдяки функціонуванню цієї ключової метафори в художньому світі роману Самчукові вдалося створити й напрочуд цілісний образ українського селянина, що поєднав у собі “людину” й “героя”. Прикметно, що цій меті підпорядкована вся образна структура “Волині”.

Як відомо, важливою характеристикою внутрішнього світу художнього твору, окрім “соціального та матеріального середовища”, “законів психології та руху ідей”, є “ступінь та особливості візуалізації, ейдетичність художнього світу, яку розуміємо як тривкість та яскравість внутрішнього зорового бачення того, що зображено у творі” [5, с. 85]. Візуальний ряд Самчукової прози на-

прочуд виразний і яскравий, охоплює все розмаїття навколишнього світу – пейзажі, інтер’єри, портрети персонажів. Завдяки такій виразності створюється стереопросторова картина буття, у якій пульсує “енергетика митця” й “енергетика твореного ним тексту” (Г. Ключек). Тому й природа на сторінках роману постає і як самоцінний прекрасний образ, покликаний увиразнити основоположний для Самчукової прози міф України як “Terra mater” – родючого чорнозему, матері-годувальниці, своєрідного “*imago mundi*”. Справедливо підкреслила С. Барабаш “незвичайність” Самчукового пейзажу, який у художній реальності його творів займає особіне місце, бо “найглибше виражає характер українського мислительного космізму, органічної вписаності окремої людської долі – в усьому комплексі прекрасного і трагічного – у закони всесвітнього буття”; “кожен пейзажний малюнок дихає повагом реалістичного живопису, повнозвучністю людського життя, транслуючи енергію злагодженої, надійної буттєвості” [1, с. 175]. Природа постає на сторінках твору найчастіше як храм для молитви, як джерело непроминальної краси, що живить хліборобську душу: “Який ранок! Сонце, скрізь сонце, по всіх верхах, по вербах, по вільхах, по соснах, по дубах. Світ – храм, а в нім засвічено всі свічі”.

Роман “Волинь” заявив про прихід в українську літературу прозаїка з потужним епічним мисленням, митця, котрий створив “романну структуру нового рівня художнього синтезу” (С. Бородіца) й оригінальний авторський стиль, над належністю якого до дискурсу модернізму чи реалізму літературознавці дискутують і сьогодні. Самчук увійшов у скарбницю національної літератури вже тим, що змодельовав наратив, який являє собою “природне слово архетипного оповідача” (М. Ткачук), тобто він став творцем потужного метанаративу про національне життя.

Створення національного епічного роману передбачало задіяння всього

пласту національної літературної традиції, тому, як підкреслює М. Моклиця, “в цілому метод і стиль роману є послідовно реалістичними, засоби – чітко функціональними, призначеними для найвиразнішого показу історії” [7, с. 155]. Однак реалізм “Волині” – не рівноцінний реалізмові попередньої доби чи культивованому в радянський час соцреалізмові. У Самчуковому стилі, попри значну питому вагу публіцистичності, чітко проступають риси оновленого реалізму, характерного, наприклад, для польської літератури 20-х рр. ХХ ст., у якому центр тяжіння зміщувався з об’єкта на суб’єкт, що вело до поглиблення психологізму. Тенденцію до поєднання в авторській стильовій модифікації реалізму з елементами модернізму виділяють В. Шевчук, Р. Мовчан, Я. Поліщук, Ю. Мариненко, С. Бородіца. Однак слухним видається й міркування М. Моклиці щодо творчого методу Самчука: “... Було б дивно, якби письменник, знаходячись в епіцентрі розвою модернізму, писав свою прозу за зразками старосвітського українського реалізму. Жоден реаліст ХХ століття впливу модернізму не уник. Але належність до методу визначає домінанта: Самчук ніколи не був настільки суб’єктивним, аби підпорядкувати собі об’єкт” [7, с. 147].

Жанрово-композиційна структура роману значною мірою вмотивована також наративною стратегією твору: осмислення подій епохи відбувається через призму світосприйняття окремих персонажів, що на рівні наративу задіює модель героя-наратора, котрий оцінює й інтерпретує події. У “Волині” цей наратор максимально наближений до самого автора, чим визначається й рівень автобіографізму. Слід підкреслити, що Самчук застосовує стильові конструкції, у яких героєві надається свобода самовираження. Водночас твір виразно поліфонічний – “багатоголосся роману розбудоване так майстерно, що це справді нагадує симфонію з десятками, сотнями

голосів, кожен з яких веде свою партію, долучає до загальної картини буття свою маленьку історію” [7, с. 154].

“Волинь” (зокрема перша книга трилогії) викликала сплеск позитивних відгуків критики й читацької аудиторії. 1934 року львівське “Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка” визнало її кращим літературним твором року. Літературні оглядачі часописів підкреслювали тип активного героя-селянина, що з появою Самчукового твору вперше представлений у нашій літературі: “Це справді перше в нашій літературі появляється такий тип селянина... активний, творчий, що знає свою мету і свідомо, витривало до неї змагає” (Назустріч, 1934, 1 листопада); “Волинь” Самчука вперше вводить у наше письменство тип активного хлібороба-землевласника... мораль українського селянина, сувора й неподатлива на всякі спокуси, має в собі щось крицево-спокійного, мов те осіннє сталеве небо. Крицева, бо спирається на вірі в Бога” (Нова зоря, 1934, 28 жовтня). Літературний оглядач “Вісника” особливо акцентував на ідейній домінанті твору – активному світогляді, волі й чину, носіями яких є центральні персонажі твору: “«Волинь» є справжній твір справжньої літератури... Є це організм, що живе й пульсує власним, волею письменника наданим йому, окремим життям... є матеріалізацією духовної енергії. «Волинь» є книгою здоровою й оптимістичною, музика її звучить переможно... «Волинь» є ... кремезною селянською епопеєю, що піднімається до височини майже героїчного епосу” (Вісник, 1934, кн.12).

Наступний роман письменника – “Кулак” – підтвердив належність прози Уласа Самчука донцовській парадигмі західноукраїнської та емігрантської літератури й засвідчив подальші пошуки автора на жанрово-стильових теренах. Якщо “Волинь” має чіткі ознаки роману-епопеї, то в цьому творі, назва якого постає ідеологемою, гранично прозоро, навіть провокативно-відверто ви-

яскравлюючи ідейно-світоглядні позиції автора, Самчук відходить від обраної ним у попередньому романі розлогості епічного мислення й експериментує із жанровою формою. Дослідники справедливо говорять про “вихід за межі романного інваріанта, зумовлений основним структурним чинником роману У. Самчука – “відкритістю”, синтетичністю жанру: “Структура роману «Кулак» своїм естетичним і семантичним полем охоплює соціально-психологічний роман з елементами новелістичного, авантюрного та ідеологічного жанрового різновиду” [3, с. 129].

Справді, першу частину роману становлять новелістичні замальовки, що нагадують шкци вуглям, – чорно-білі, без пластичних заокруглень, портретинариси тих колоритних постатей, з якими звела доля центрального персонажа твору Лева Бойчука у в’язничній камері. Наскрізним для роману є хронотоп дороги (він становить своєрідну композиційну вісь твору), що починається на перехресті за селом, звідки вирушив у свою життєву мандрівку Лев, спочатку зорієнтувавшись на схід, до кордону великої й невідомої, однак омріяної держави, у якій селянський син мав би право вчитися, право здобути своє місце в житті як частинка великої нації. Від каторги в тій омріяній державі, що насправді (як про це довідався Лев у польській в’язниці від утікачів із СРСР) була великою тюрмою народів, Бойчука (як, зрештою, свого часу й Самчука) урятував арешт на польському кордоні. Шлях на схід виявився не тією широкою дорогою, про яку мріяв персонаж, – замість “битого шляху” – манівці. І в системі художніх образів роману така трансформація наголошується чітко й виразно: “Вийшли за село: надбитий шлях. Не битий він тепер. Порослий споришем, бур’яном, він веде до замкненої границі, служачи ще незавидну службу польової дороги. Минулося його колишне... Події перетяли його гострим мечем, як ниточку”. Життєвий шлях Ле-

ва мусив пройти через застінки келії № 12, через осмислення багатьох проблем, що раніше сприймалися ним на віру з порожньої балаканини більшовицьких агітаторів. Адже досі Бойчук “стояв у передніх лавах борців та протестуючих... Маючи дещо романтичної закваски, він просто таки мучив себе тим, що ні разу не вдалося йому дійсно постраждати за «великі ідеали»... Часом удавав з себе безробітного, нічого не робив, голодував, ходив покопирсаними хідничками містечка, кресав подертими черевиками каміння, нарікав на уряд, на світову буржуазію, хотів робити демонстрації, будувати барикади, потрапити у в’язницю...”.

Звільнитися від зайвої, нахапаної з чужої ідеології, половини допомогли Левові знайомства в тюремних застінках із незвичайними людьми, кожен з яких пройшов свою Голгофу. Визначальний вплив на Бойчука справили не стільки розповіді Йорданова про “страшне ГПУ”, що “виповнює собою цілий зміст того далекого незнаного життя”, скільки його долоні, пробиті п’яними матрасами в застінках того ж таки ГПУ: озвірілі “слуги революції” вирішили розіп’ясти “Русь і її заправського купця”.

Остаточно усвідомити глибинну сутність своєї хліборобської натури, природі якої чужі байдикування й потяг до “забастовок” і “демонстрацій”, допоміг Левові старий Шабелян – “маленький, зморщений, сухий дід, опалий увесь у власне нутро”. Слухаючи розповідь майже безтямного у своїй відстороненості від жорстоких і брудних в’язничних реалій Шабеляна про його глибоку й болючу любов до землі, що вимагає від людини віддати всього себе в праці, про страшний гріх, учинений ним у стані афекту, Бойчук починає усвідомлювати той потужний духовний стрижень, що є віссю і його власної хліборобської душі.

Галерею образів “келії № 12” завершує образ художника Павловського. Саме Юрій Павловський стає для Лева

втіленням вищої людяності та гідності. Цей дивак, очі якого й у страшних в'язничних умовах “ллють тепло й щирість мудрого створіння, якому Бог звелів зватися людиною”, допомагає хлопцеві остаточно звільнитися від будь-яких ілюзій щодо марксистського вчення, розкриває всю облудливу нищість привабливих лозунгів про рівність і братерство. Павловський стоїть вище інстинктів голоду й самозбереження, він зберігає за будь-яких умов людську гідність. Його незвичайний і тяжкий життєвий досвід (“кілька разів стояв перед смертю навколішках”, “пройшов усі ГПУ”) дає йому право зробити філософські узагальнення про причини бездержавності українців і ті ліки, якими варто лікувати вади національного характеру: “наша, так звана, людина мусить бути пропущена через страшну муштру, через огонь. П'ятьдесят мільйонів одного пана не дали. Мільйони плебеїв”. В уста цього персонажа Улас Самчук уклав ледь не чільні засади донцовської концепції формування національного характеру, зокрема прагнення чину та плекання залізної волі. Автор підкреслює, що саме знайомство з Павловським завершило формування світогляду Бойчука – з в'язниці він вийшов дійсно Левом. Улас Самчук зовсім не випадково й не як данину моді взяв епіграфом до свого роману рядки з Ніцше. Адже весь роман – про становлення й гартування волі й чину центрального персонажа.

Друга частина роману – це шлях Лева Бойчука до успіху, позначений прагненням власні життєві успіхи поставити на користь нації, навіть якщо доведеться задля цього пожертвувати особистим. Усепоглинальною пристрастю Лева стає праця: “Я люблю працю. Це просто мій чорт”. Від невеличкого тартака – до паперової фабрики, що дасть працю сотням сотень робочих рук, – такі його амбіції. Задля них він готовий відмовитись від кохання, задля них він не зупиниться перед погрозами фізичної розправи. Завзятості Бойчука не

спиняє ні розправа страйкарів із його напарником, ні пожежа, що знищила майже всі плоди його праці. Він відчуває себе господарем на цій землі, відчуває відповідальність перед нею, тому сповнений рішучості не дозволити обдирати її та власний народ “мільйонам голопасників, що з цілого світу налізли сюди голопасничати на безсиллі й нещасті тутешнього люду”. Саме ці “голопасники” прагнули знищити Лева та його фабрику, і серед тих, хто підбурював страйкарів, поліція заарештувала давнього знайомого Лева – Йосю Китаю, щоправда, прізвище в нього було вже на “ко”.

Невипадково роман закінчується образом лісової дороги, якою йде старий Шабелян. Саме такі, як він, господарі, “сіть землі”, стануть основою, фундаментом тієї грандіозної націєформуючої справи, яку задумав Бойчук. І дорога веде цього разу не на манівці чужої “фата моргани”, не до сірих смугастих прикордонних стовпів, а до розкішного, вимріяного Шабеляновою уявою поля – до власної щасливої долі.

Романом “Кулак” Улас Самчук прагнув дати відповідь на болючі питання часу про історичну долю України та її призначення, показати народження нової української людини – активного підкорювача життя, котрий не обмежує діяльність рамками малої батьківщини, а готовий до чину в ім'я своєї нації й України.

Письменницька праця У. Самчука й громадська діяльність назавжди належать парадигмі української реконквісти – тієї “вітальної моделі”, що мала на меті перш за все духовне утвердження України “шляхом створення надійного простору – магії текстів” (Н. Зборовська). Цій ідеї підпорядкована проголошена Самчуком на еміграції концепція “великої літератури”, де відлучає донцовська ідея пасіонарності, героїзму чину: “Слово, колись раз посіяне, переходить у чин”. Письменник-патріот уважав основним завданням українсь-

ких митців на еміграції творення “літератури такого мірила і такого стилю, яка могла б піднести нас у очах нас самих і очах решти людства” [9, с. 20]. Увесь пласт творчості Уласа Самчука є художнім утіленням його віри в майбутнє України, його історіософських ідей.

Мотиваційна основа творчості У. Самчука, що елімінує на рівень домінанти та ідеалу, оприявнює пряме співвідношення спрямованості художнього мислення й особистості письменника в координатах онтологічно-екзистенційних вимірів як активного підкорювача життя – пасіонарія. А спрямованість художнього мислення творців “авторитетного стилю” безпосередньо співвідноситься зі спрямованістю їх особистості, передусім як пасіонаріїв, головна творча настанова яких полягає у творенні “держави слова”, боротьбі за утвердження національної ідентичності, й характеризується панорамністю осмислення подій і настроїв епохи.

1. *Барабаш С.* Пейзаж Уласа Самчука як модель українського пантеїстичного світу / Світлана Барабаш // Улас Самчук : художнє осмислення української долі в ХХ столітті : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук. конф., 11–13 трав. 2005 р. (Рівне – Дермань – Тилявка – Кременець). – Рівне : Волинські обереги, 2005. – С. 172–178.
2. *Белая Г.* Закономерности стилиевого развития советской прозы двадцатых годов / Галина Андреевна Белая. – М. : Наука, 1997. – 253 с.
3. *Бородіца С.* Концептуальний погляд на романістику У. Самчука в контексті прози його доби / Світлана Бородіца // Улас Самчук : художнє осмислення української долі в ХХ столітті : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук. конф., 11–13 трав. 2005 р. (Рівне – Дермань – Тилявка – Кременець). – Рівне : Волинські обереги, 2005. – С. 124–131.
4. *Донцов Д.* Криве дзеркало нашої літератури / Дмитро Донцов // Дві літератури нашої доби / Дмитро Донцов. – [Репринтне вид. 1958 р. (вид-во “Гомін України”, Торонто)]. – Львів, 1991. – С. 259–278.
5. *Клочек Г.* “Художній світ” як категорійне поняття / Г. Клочек // Енергія художнього слова : зб. ст. / Григорій Клочек. – Кіровоград : Ред.-вид. відділ Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. Володимира Винниченка, 2007. – С. 73–102.
6. *Мовчан Р.* Привид реалізму, або проза Уласа Самчука на перетині національної традиції та модернізму / Раїса Мовчан // Українська мова й література в середніх школах. – 2005. – № 3. – С. 108–115.
7. *Моклиця М.* Метод і жанр роману У. Самчука “Волинь” / Марія Моклиця // Улас Самчук : художнє осмислення української долі в ХХ столітті: зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук. конф., 11–13 трав. 2005 р. (Рівне – Дермань – Тилявка – Кременець). – Рівне : Волинські обереги, 2005. – С. 145–157.
8. *Самчук У.* Ідейні мотиви моєї творчості / Улас Самчук // Роздуми про літературу : зб. літ.-крит. ст. / Улас Самчук ; упоряд., прим., післям. М. Я. Гона. – Рівне, 2005. – С. 49–67.
9. *Самчук У.* Велика література : доповідь У. Самчука на І з’їзді Мистецького українського руху (МУР), грудень 1945 р. / Улас Самчук // Роздуми про літературу : зб. літ.-крит. статей / Улас Самчук ; упоряд., прим., післям. М. Я. Гона. – Рівне, 2005. – С. 8–28.
10. *Самчук У.* Волинь : [роман] : у 3 ч. / Улас Самчук ; передм. М. Г. Жулинського. – К. : Київська правда. – 2005.
11. *Самчук У.* Кулак : [роман] / Улас Самчук. – Чернівці : Б-ка “Самостійної думки”, 1937. – 216 с.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОЕЗІЇ
ЛІНИ КОСТЕНКО: “З ЧУЖОГО ПОЛЯ”

У статті зроблено літературознавчий аналіз інтелектуальної лірики Ліни Костенко. Поезії проаналізовані з урахуванням витоків їхньої тематики та проблематики.

Ключові слова: Ліна Костенко, інтелектуальна лірика, проблематика, тематика.

В статье произведён литературоведческий анализ интеллектуальной лирики Лины Костенко. Стихотворения проанализированы с учётом источников их тематики и проблематики.

Ключевые слова: Лина Костенко, интеллектуальная лирика, проблематика, тематика.

In the article the literary analysis of Lina Kostenko's intellectual lyrics is done. The poems are analyzed according to the origins of their subjects and problems.

Keywords: Lina Kostenko, intellectual lyrics, problems, subjects.

Оцінка видатного історичного діяча нашого народу, неординарної особистості, навіть тема митця та його служіння мистецтву в Ліни Костенко не існувала відірвано від соціуму, не творилася без політичного контексту, а отже, не функціонувала поза горизонтом проблеми “непересічна людина у суспільстві”. Іншими словами, у поезіях авторки міг розроблятися сюжет аж ніяк не радянський ні в часовому, ні в просторовому вимірах, проте на рівні підтексту вірш звучав як гнівний протест, аргументоване оскарження, врешті, просто-напросто відчайдушно сміливий виклик авторки саме тому ладу, у якому їй випало народитися й жити. Для реалізації такого вектора спрямування поезій Ліна використовує як античні фабули, так і біблійні та середньовічні сюжети, кожного разу інтерпретуючи маловідому чи загальновідому подію, яскравий історичний факт у несподіваному ракурсі часових зсувів і суттєвого зміщення акценту. “Езопівська мова” Ліниних поезій у процесі інтерпретації змісту на емоційному й підсвідомому рівні, найсприятливішому для рецепції, переставала бути езопівщиною, а оскільки відмітною рисою таланту Ліни Костенко є насамперед “високий рівень думання”

[1, с. 3], то й “на езопівській мові” її лірична поезія завжди лише виграє.

Античні теми в ліриці Ліни Костенко розкриваються за принципом надання старій проблемі нового звучання. Тема з чужої історії, образно – “з чужого поля” – цікава читачеві в тому випадку, коли вона заторкує історію його народу. Долю Ліниної Климени з однойменного вірша, де розповідається про дружину античного героя Прометея, у горезвісних 30-х і навіть 40-х роках ХХ ст. у СРСР повторила кожна дружина репресованого тоталітарною системою чоловіка як “ворога народу”, отже, за трактуванням владою – і таку жінку не менше від міфічної героїні морально травмував безпідставний осуд заляканого до півсмерті соціуму: *Ой, можна жити в пущі і в пустелі / і можна харчуватися корою. / Але коли підходила до скелі / і бачила... як він... спливає кров'ю! / І як та кров по каменю рудому / стікає вниз і капає, червона... / Ковтала сльози і брела додому / чутивати свого Девкаліона. / Тужити, ждати, жити як в пустелі. / Чекають, що хтось у спину засміється! / – Це та, що в неї чоловік на скелі! / Він, кажуть, злодій. Щось украв, здається.*

Близькоспорідненим до цієї поезії є вірш “Вітри гули віолончеллю, писали

пальми акварель”, у якому лірична героїня (у підтексті – сама Ліна Костенко) веде мову з міфічним Прометеєм про те, чи його подвиг був доцільним в умовах повного непорозуміння з тими, заради кого чинився, й отримує однозначну відповідь: О Прометею! Варто?! – / *Варто!* – / так він сказав мені з-за хмар. Максималізм кожного афористичного висновку до віршів із “вічними темами” – свідчення відверто висловленої громадянської позиції самої авторки, ознака віднайдення того радикального рішення, яке тільки й спроможне змінити безвихідну ситуацію.

Вірш Ліни Костенко “Місто Ур”, попри зумисно афішовану зовнішню розповідь з історії стародавнього світу (... *І жив народ. І звався він шумери. / Все пережив, і війни, й землетрус. / І древні воїни, що вмерли, / держали кубки біля уст. // У тій долині, що аж ген де / пісками плавить небосхил, / царі, поети і легенди / лягли в шість ярусів могил*), має ще й надзвичайно важливу підтекстову сюжетну лінію, завдяки якій асоціюється з Україною не лише спільною буквою “У” в географічній назві: Навалом сипавши непотріб, / *засипав, сам не знав коли, / мечі, шоломи, арфи, котрі / твоєю славою були!* Чи стали люди твої ниці, / чи вже якась на них мана, що ти засипав ті гробниці, / що ти забув ті письмена?! *Які тебе врятовують гуси, / о найнещасніший народ, що, переживши такі струси, / не пережив своїх глупот?!*, а й використанням теперішнього часу замість минулого в останній строфі: ... *Ідуть роки. Ідуть століття. / Хтось щось руйнує, Хтось і створює. / А місто Ур зсипає сміття, / зсипає сміття на свою історію.* Цей своєрідний постпостскриптом до вже сказаного стає містком до ситуації в суто українській історії, яку ігнорує привалена сміттям комуністичної ідеології оспала нація. Мовлене Ліною ніби мимохідь, наприклад, мікроскопічна, зате яка на рівні підтексту важлива згадка про тотальний смітник,

що виростає на очах, про гусей, які врятували Рим, зіставлення й порівняння злочину Геростата зі злочином громадян міста Ура (В долині Тигра і Євфрата, / котру заносить жовтий мул, / *поблякне слава Геростата / перед твоєю, місто Ур!*) – логічно розшифровується завдяки новим, зміщеним акцентам, спрямовує розум читачів у нове джерело інформації, спонукає ступати на ледь помітну стежку прихованої істини.

З античної історії взято Ліною Костенко сюжет і для поезії “Кінь Калігули”. Уседозволеність римського правителя-деспота, котрий настільки затероризував сенаторів, що його підлеглі одностайно погодилися на присутність коня центуріона в сенаті як своєрідного заступника Калігули на час його відсутності, увиразнюється на диво рабською покорою членів уряду, їхньою вже власною гіперболізованою ініціативою поваги й схиляння навіть перед конем. І хоча самому образу одіозного правителя в поезії фактично не надано місця, основна увага фокусується на питанні людської гідності високих посадовців. Їхня потайна журба з причини принизливого становища, з горя й ганьби надмірне вживання трунків, пригнічений, майже мертвий стан за життя (*І мантії звисали, як натрумники, / під лаврами заплішених голів*) – ознаки феноменального безсилля й остаточної капітуляції людського в людях. Цікавим прийомом розвінчання ницості й патологічного боягузтва у вірші стає прийом перенесення кінської атрибутики на представників уряду (Вони були на диво одностайні, / *вони любили віжки і вузду*). Така своєрідна травестія дає можливість читачам безпомилково вичитувати підтекстовий зміст поезії й асоціювати прочитане з реальним, тобто не тільки з усезагальною покорою наближених Сталіна, який, як і Калігула, відправляв у тюрми й на заслання навіть дружин і дітей відомих радянських діячів, членів уряду, а ті й словом не сміли промовитися про власні страждання й свою об-

разу на тирана. Неодноразове обігрування образу коня в поезії має кілька рівнів. Спочатку це всього лише огир, улюблений кінь центуріона. Опинившись у сенаті, в очах підлабузливих сенаторів звичайна тварина набирає зовсім іншого трактування (*цей кінь – мислитель, зверхник і суддя*), але відразу ж після скоропостижної смерті власника стає єдиним винуватцем того, що йому віддавали почесні люди найвищого рангу (Коні – незаконні! А де той кінь? *Вся справа у коні!*). Остання нами наведена цитата з поезії перегукується ще й з назвою новели М. Коцюбинського “Коні не винні”. Зміст рядків: *Він був розумний вбивця, той Калігула. / Він знав, кому поставити коня* – проливає світло на самого центуріона як людину у своїй підлості виключно цинічну. Проте, як і в багатьох сюжетах, запозичених Ліною з “чужого поля”, центром гравітаційного тяжіння поезії “Кінь Калігули” є не стільки зміст, скільки стиснута спіраль алюзій, натяків і відвертих підказок читачеві, висловлених авторкою здебільшого вбивчими фразами: *Який закон? Феміда перекліпає, А хвора правда так і не оклигала*, що екстраполюють увагу читача до конкретних подій хрущовської та брежневської доби. Читач упізнавав сучасну йому актуальність сказаного через ключове слово або словосполучення, що в тексті відіграло роль “вузлика на пам’ять”.

Доля, муза, талант, слава існують у розумінні Ліни Костенко й відповідно в її поезії здебільшого інтерпретуються переважно в античному розумінні. Зважаючи на несприятливе політичне тло доби як сукупної визначеного набору подій, Ліна Костенко не завжди ставиться до поняття долі з повагою й пієтетом. В окремих віршах доля набирає вигляду ганебної звички, персоніфікованої в образі істеричної і сварливої дружини Сократа (*Хоч давня звичка з профілем Ксантипи / благає, плаче, просить: “Не займай!”*, отруйної змії (Касандра плаче на руїнах Трої. / *В руїнах*

Трої гріється змія) чи античних гігантських змій-убивць провісника загибелі тієї ж таки Трої: *Вириваюсь, як Лаокоон. / Змії тепер метиковані. / То душили, / тепер обнімають*, чудовиська-людобика з острова Кріт: *Життя – страшна корида. / На сотню Мінотаврів – один тореадор, навіть античного метафізичного вмістилища всіх можливих земних нещасть: “Колись же вони щезнуть, всі скрині всіх Пандор”*.

Образ музи, попри його інтерпретацію цього образу в поемі “Циганська муза” як реальної людини – циганської самобутньої поетеси Папуші, у переважній більшості віршів нашої авторки теж має античний колорит. Тендітна, вродлива, печальна від розуміння того, що світом править зло, зі шляхетним і ясним чолом, вишукана в поведінці Лінина муза не претендує на ту важку фізичну, власне грубу й некваліфіковану, чоловічу роботу, яку їй пропонує соціалістичний реалізм. Вона появляється в *легесеньких сандаликах*, з покривалом-плащиком, що *ледь прип’ятий на плечі*, диктує обранцям-поетам *долю, а не вірші*, без перешкод мандрує в часі й просторі. Проте звинувачувати таку музу в крихкотілості й слабкості недоречно. Вона настільки вимоглива, що й Ліні доводиться перед нею оправдовуватися: *Не бійся, я не покладаю рук*. Муза найчастіше відвідує Спарту (*Ти де була, у Всесвіті чи в Спарті?*), а це античне місто для самої авторки має особливе значення, що дуже добре проілюстровано поетичною фразою: *коли спартанка Києва, не Спарті, лиш я світила вікнами в бульвар*. Окремішність, іншознаковість, іншоякісність Спарті серед усіх інших античних міст-держав значною мірою співзвучне окремішності самої Ліни Костенко, як людини виняткової і талантом, і громадянською позицією, і сміливістю й безстрашністю в поєдинку з багатоголовим монстром тоталітаризму.

Урешті, і сама Ліна в поезії “Діалог у Паризькому салоні” афористично

висловила думку про окремішність генія: *А він окремо. Він – Дега. Ця окремішність на сірому тлі пересічних здобутків у малярстві, коли Кратер вибух. Погасли критерії. / Бунтарство перенесене в кафетерії, а кров у мистецтва... венозна, має свою логіку, адже в тексті поезії не дарма звучить думка, що для міщухів у мистецтві не помічати великий талант властиво завжди. Для благопристойності ситуації цілком підійде оправдання, що така ситуація оптимальна, бо коли немає Моцарта – ніхто не Сальєрі, а проява генія завжди становить собою неабияку небезпеку для неконкурентних з його талантом сучасників: *І взагалі у нас в Академії / Дега бояться як епідемії.* Образ Атланта в цьому вірші, як і в поезії “Умирають майстри, залишаючи спогад, як рану” (При майстрах яюсь легше. Вони – як Атланти. / Держать небо на плечах. Тому і є висота), у застосуванні до Дега ускладнюється якраз відсутністю неба (в переносному значенні – суспільством національного таланту) – Він класик? / Ні. / Модерніст? / – А хтозна. / – Реаліст? Романтик? Хто ж він, га?) як обмеження творчої волі, злетів, проривів: – З таким талантом / міг би стати Атлантом! / – У нас немає неба. / – Хай підпирає стелю. / – Низько згинатись. / Брудна і підперта погонами... / А він... Він – лев. Пішов у пустелю. / Він має небо. Ми маєм стелю.*

Використання античних образів Ліною Костенко суттєво відрізняється від подібної практики іншими митцями. Ліна не грається словом і не використовує ні його, ні елементи високого стилю як декор. Усе набагато складніше: античний колорит природно вписується у завідомо не-античний текст лише з тієї причини, що йдеться про найвищу художню якість мистецького твору. Античні образи у творчості Ліни Костенко завжди доречні. Вони увиразнюють національну проблему призначення митця: Колись, давно, були якісь гіганти. / Тепер зручніші виміри – пігмей. / Напів-

нездари чи напівталанти, / в космічний вік – дрімучий Птолемей; *Сам Орфей не був корифей. / Він навіть не бував у Спілці.* / Сидів собі і грав на сопілці. / І його розтерзали менади, бо не піддався на їхні принади, відвертою зневагою спалюють недолугих ремісників і пристосуванців у мистецтві (*Ой, скільки люду збіглося на Парнас!* (“Інкустації), Як часто лицемірив твій Парнас!); націлюють талановитих митців на безкомпромісність (*Не так страшна та річка Лета / не так цензура та гірка / як самознищення поета / брехнею власного рядка, Душа, зруйнована, як Троя, / своїх убивць переживе.* Навіть споконвічні параметри селянської нації в Ліни Костенко мають античну парадигму в архітектурному висловленні проблеми: Оце його батьки. / Селяни. Мати. *Каріатида з Божої глини. / Підпирає перетрухлі балки своєї хати. / Стріха осіла їй на стомлені плечі, / солома стирчить між зашкарубленими пальцями, / і ластівка звилала гніздо на грудях. Батько. Старий Атлант. З могутнього кореня. / Шліфований і покорчений тяжкою працею. / Мати тримає на собі хату, батько тримає / на собі світ).* Поетичні образи, що набирають вигляду цілісного античного архітектурного ансамблю, вражають візуальністю сказаного. Як автор Ліна належить до саме тих поетів, які “показують”, а не “розповідають”, а, за Г.-І. Гадамером, про щось у художньому творі розказувати – це не “доказувати, а тільки хотіти переконувати й бути вірогідним [3, с. 108]”.

Архітектура й скульптура, як провідні види мистецтва Стародавньої Греції й епохи Відродження та Лініні поетичні типово архітектурні й скульптурні взірці, навіть якщо мова йде про осмислення втрат людства на шляху прогресу (*Який був світ / античний і готичний! / Це снилось людству / чи таки було? / Світ робиться сухий і прагматичний / Вже ледве б'є кастильське джерело) чи суто медитативну лірику (Будую мовчання, як зал філармонії. / Колонний /*

безсонний / смерековий зал), нашттовують на думку, що ці епохи значно рідніші й ближчі Ліній душі, ніж той історичний проміжок, у якому довелося їй жити в ХХ ст.

Інкони античні образи Ліна Костенко використовує для створення специфічної атмосфери у відповідних віршах. Доброзичливий гумор не тільки не нівелює, наприклад, екологічну тему в поезії “Прощай, морська королева із Командорських островів”, а й заставляє читача побачити глибини океану водночас очима рідкісної морської тварини й очима українського етносу, завжди доброзичливого навіть до екзотичних братів наших менших: *Сиділа б собі там і паслася на дні. / Десь, може б, набрела втонулу Атлантиду. / Там цар морський Нептун живе у курені, / пасе морських корів зникаючого виду.* Перетрансформація образу похмурого, з крутою вдачею, грізного Нептуна в доброзичливого й ліричного, хоч дещо флегматичного українського пастуха, згадка про Атлантиду, як безцінну сторінку минулого, поглиблює трагедію всієї планети, на якій вимушеним самогубством закінчують свої дні рідкісні представники фауни. Десь бачили тебе. Ти вийшла із води / екологічним зойком океану. / Останній дивогляд морської череди! – / жив тисячу століть, а я вже не застану... / Чи нафта розлилась, чи, може, це казки – / на Командорах, кажуть, серед літа / з морської піни вийшла на піски / коров’яча остання Афродіта. М’який гумор відчувається і в змалюванні української селянки: Від магістралі за два метри, / уся закутана в що є, / сидить бабуся, як Деметра, / у відрах моркву продає. Звичайна бабуся, незграбний одяг якої лише підкреслює, що сонце її життя заходить, а умови існування тяжкі. Та й річ зовсім не в тому, хто і як оцінює зовнішній вигляд старої та її тяжкий підробіток. Зібране на власному полі, любовно вирощене бабусяю поріднює селянку з матінкою-природою, запопадливою в праці й щедрою в дарах.

Ліна Костенко завжди змальовує її як уособлення мудрості, доброти, всепрощення – тих якостей, яких людині можуть додати лише гідно прожиті роки.

Імена античних героїв, співців, богів, назв сузір’їв Ліна Костенко ніколи не використовує випадково, для красивого слівця чи для афішування своєї енциклопедичної обізнаності. Законмірність протистояння добра злу, високого низькому, мистецтва хижості й агресії завдяки посиленням на сиву давнину як часом вивірену правду життя здатні переконувати читача в істинності сказаного без жодних інших доводів і аргументів: *З часів прапрадіда Гомера / аж до сьогоднішнього дня / немає кращого гримера, / ніж добросовісна брехня; чому / час від часу / над сузір’ям Ліри / з’являється голова Дракона?* Трагічна українська історія Ліною часто накладається на матрицю непростої історії античного світу. Кожного разу читач уловлює подібність події, але при цьому полюсно різне ставлення задіяних у ній людей, а тим більше – їхніх нащадків до об’єктивної оцінки того, що відбулося. Образ античного Аппієвого шляху, безсмертних руїн Трої в Ліні Костенко на повну потужність звучить у романі “Маруся Чурай” як разюче протиставлення феноменальній українській забудькуватості славних сторінок минулого. Мандрівний дяк з неприхованим болем звіряється Марусі в найсокровеннішому: *Усі віки ми чуєм брязкіт зброї, / були боги в нас і були герої, / який нас ворог тільки не терзав! / Але говорять: “Як руїни Трої”. / Про Київ так ніхто ще не сказав.* Проте образ античних Фермопілів накладається на значно пізнішу в часі безпам’ятність українського народу: *“Спасибі, предки, за духовний спадок! / Трагічна доля ваших Фермопіл / де хлопчак стріляють із рогаток / в очниці прадідівських черепів”* [31, с. 263]. Українські Фермопіли в цьому вірші – це насамперед Биківня під Києвом, де в шістдесяті роки було знайдено масові захоронення жертв сталінського режи-

му, а хлопчики, які поціляли в черепи нещасних, не вигадка авторки, а страшно реальність. Не менш жахливі явища відкрилися в Лук'янівській тюрмі, у підвалах Київської скотобійні.

На рівні високих підтекстових амплітуд в античному розумінні ключового слова “чаша” звучить фрагмент поезії із циклу “Інкрустації”: Ох, не повчайте молодих! Нехай побудуть молодими”: *“Кожне покоління вип’є свою чашу. / Але чому вони повинні пити це й нашіу?! / Причому вона ж і не наша, / ця ж нам залишена чаша. Чаша цикути, яку випив античний мудрець Сократ, на довгі віки стала уособленням незаслужених страждань порядної, ні в якому злочині не винної людини. Проте отрута, яку не хоче пити жодне покоління, а обачливо передає її своїм наступникам, усвідомлюючи, що пити якомусь поколінню нащадків таки доведеться, набирає збірного значення не розв’язаних народом вчасно проблем, які нагромадилися до критичної точки. До речі, межа, крайній момент для розумного вирішення наболілих проблем, на повну силу звучить у ще одній поезії з “Інкрустацій”: “Нове століття, ба, тисячоліття! / Тривожний історичний Рубікон. / Такий рубіж – це завжди катаклізми. / Держави, не махайте кулаком! / Політики, позбудьтеся апломбу. / І не ведіть до світлої мети. Щоб якимось, не спіткнувшись об бомбу, / поріг тисячоліття перейти.*

Завжди присутній трагічний присмак не лише української історії, а й української екології в Ліни Костенко звучить не стільки звинуваченням на адресу “старшого брата”, якого ні розчулити з його вини драматичними подіями на загарбаній території, ні примусити змінити тактику в ставленні до колонізованих земель неможливо, скільки звинуваченням українській волячій терплячості. Згадка про безшабельність, а отже, про безвідпирність рідної нації перед посяганнями офіційно уповноважених зайд у вірші “Карташинський

лиман” накладається на думку про моральне виродження колись славного народу: *Тільки де ж те обличчя, що личило нам, / щоб дивитись на тебе в ці води? / Затули свої очі долонями сліз. / Занімії, наче знаки наскельні. / Ми, нащадки героїв, співців і гульвіс, – / ми тепер такі безшабельні! / Ми володарі степу й баских табунів, / на місцях оцих заповітних / для вцілілої сарни і двох кабанів / спромоглися зробити заповідник. Лірична героїня показана останньою свідомою особистістю серед байдужих, горбатих від рабського підлецування до сильних світу цього блазнів: Мені горло болить од печалі цих слів / з не моїми горбами покори. З уст Ліни Костенко звучить підсумок непоправності удару тоталітарної системи по колишніх козацьких землях й глибокий жаль за тим, що дуже скоро від величі й краси цього райського куточка не залишиться й згадки: *Твою славу щури розтягли по світах, / і немає у тебе Гомера.* Згадка про найталановитішого давньогрецького співця лише увиразнює глобальність екологічної катастрофи, а образи щурів як головних нищителів колишньої слави й уособлення безкарного розкрадання національних багатств асоціюються з безжалісними клерками бюрократичної системи.*

Потужним пластом у творчості Ліни Костенко є біблійна тематика, біблійні образи-символи, персоналії, численні підтекстові перегукування з Святим Письмом. Це легко прослідкувати на прикладах, створених за біблійними сюжетами поезій Ліни Костенко. Про вірш “Райська елегія”, у якому в контексті нібито християнського, але гидкого від невсипущих переслідувань тоталітарного режиму раю, змальовано давно надламаного, а тому безвольного й покірного Адама, противагу якому становить дещо шаржована й занадто метушлива, але політично гострозязика й обізнана в цензурно-літературних справах Єва (*А вона йому каже: /– На те ж воно, Господи, й літо, / щоб плоди до-*

стигали. *І що ж ти створив за світ? / Ще ж немає ні людства, ні преси, ні головліта, / а цензура вже є, і є заборонений плід!*). Вигнання з раю “репресованої Єви” і “поражонного в правах” Адама зовсім не асоціюється з найстарішою біблійною легендою, а лише увиразнює картину “раю” радянського. До того ж, початок вірша промовисто натякає, що в часи тотальних заборон, стежень, притягнень до відповідальності за найменше порушення чи помилку, справжнє мистецтво, всупереч драконівським умовам, лише активізує свій потенціал “запретності” й автоматично перетворюється в потужну опозицію встановленим зверху нормам: *Щось у цьому раю вже нічого не родить, / вже нічого не родить, / тільки родить за-претні плоди.*

За ідейним змістом до поезії “Райська елегія” наближений вірш “Шукайте цензора в собі”. Біблійна тема тут фактично введена за лаштунки, на неї натякає лише порівняння особи самоцензора з чортиком та, як архаїка, фігурує остання іконка в душі. “Цензор в собі” в цій поезії вражає непривабливим зовнішнім виглядом: він *дрімучий, без гоління*, тобто недоглянутий і занехаяний. Проте фізична запущеність не заважає йому скрупульозно виконувати диявольське призначення: *І непомітно вийме вас – із вас. / Залишиться одна лиш оболонка.* Таку поетичну версію образу самоцензора в душі автора Ліна Костенко трактує як явище, страшніше від офіційної цензури.

Проте проблема цензури виявилася не єдиною, яку можна було б розкривати в контексті біблійних сюжетів. Ліна Костенко використовувала їх у всій багатоспектності найактуальніших проблем часу. Для прикладу розглянемо створену на старозавітному матеріалі поезію “Цариця Астинь”. Нібито нейтральні слова у відповіді Астинь (“веління”, “цар”, “євнухи”, “не визнаю”, “царственість”) у сукупності спричиняли такий емоційно-інформаційний сплеск, що

фраза набирала іншого змісту, ніж могла б без жодних змін у цьому ж реченні нести поза контекстом вірша. Надлишком змісту в поезії “Цариця Астинь” володіли насамперед ключові словосполучення, своєрідні маркери для читачів-реципієнтів: огидний спосіб євнухів якнайшвидше та якнайсумлінніше виконати вказівку царя (*Євнухи дріботили, / халатами тріпотили, / наказ той ледве пролопотили*), уражаюча запопадливість, страх запопадливих слуг перед карою володаря (*Євнухи бігли, себе переплигуючи. / Назад припленталися, як на налигачі. / Пліщинами об килим вдарили, / не знають, як його й почать*), зрештою, глибоке усвідомлення дуже високої ціни своєї непокори царицею Астинь (*Лиш усміхнулись губи крейдяні*).

У збірці “Неповторність” вірш “Цариця Астинь” отримав нову редакцію. В. Брюховецький підкреслює: “Якщо раніше цар через євнухів кликав Астинь до себе в опочивальню, то тепер (усього кілька штрихів змінила авторка) він хотів похвалитися перед чужоземними послами її небаченою красою. Й відразу звучання твору набрало соціальної проблеми [2, с. 111]”. Непохитна у своїй гідності й відчайдушно смілива біблійна Астинь не тільки асоціювалася читачами із самою Ліною Костенко, яка свідомо нехтувала настановами доморощених євнухів, що, затиснуті в лещата обставин, запобігливо неодноразово переконували авторку змінити найбільш крамольні рядки поезій, улесливо запевняючи, що в такому випадку перепон виданню не буде. Водночас в образі Астинь було щось від самої України, від персоніфікованого образу Великої Національної Матері, тому в контексті поезії цілком органічно звучала характерна для вираження поваги й пошани саме українською мовою передбачена множина замість однини: *Стоять цариця і... і мовчать!..* Образи євнухів як деформованого й огидного тла тільки поглиблювали прірву між царицею Астинь і царем-можновладцем

(у підтексті – поневолювачем), тому з уст жінки, наділеної великою людською гідністю, прозвучала саме та крамольна фраза, яка в колоніальному суспільстві могла коштувати й авторці свободи, якщо не життя: *Велінь царя не визнаю. / Бо, через євнухів передані, / втрачають царственість свою!*, адже в такому змісті фрази мала місце не стільки негативна оцінка євнухів, як насамперед убивча оцінка царя, що користується послугами ущербних помічників, тобто вже авторська зневага до найвищої державної інстанції.

М. Слабошпицький відмічав особливість Ліниної лірики насамперед у тому, що в її віршах “поезія ніби приходить не у слові, а за словом, у тому, що має воно позначити, і слово, ставши “транспорт” почуття, також стає поезією, несучи на собі особливу печать відкритого характеру її лірики” [6, с. 2]. Біблійні сюжети в Ліни Костенко не потребують змістової достовірності. Їхня істинність не у факті, що вже остаточно відбувся й давно став явищем dokonаним, незмінним, а в тому, що криється за фактом і може набирати вигляду не тільки остаточно не завершеного, а й реального діяння. Вірш Ліни Костенко “Був Ірод, і була Іродіада” фактично до межі останніх двох рядків виявляється талановитим переказом біблійної історії. Прихована авторська позиція акцентує увагу читача на відзігорності юної танцівниці, на її дивовижній красі й пластиці. У контексті опису танцю каменем спотикання стає одне-єдине слово, вжите не у своєму логічному контексті: Царівночко! Танцюєш віртуозно. / Створіннячко! В такому забутті. / Як ставиш ти грайливо й граціозно / на білий мрамур ніжки золоті! Психологічний стан призвідниці вбивства теж не заторкує притаманних у подібних випадках людині почуттів вини, каяття, жаху від скоєного. Саломея *від крові аж хмільна*, отже, смерть Івана Предтечі вводить її всього лиш у стан ейфорії, хижачького задоволення від викона-

ного садистського материного прохання. Підтекстові надзвичайно виразні натяки останніх двох рядків поезії, поглиблені риторичним запитанням, дають можливість провідній авторській думці вивільнитися з біблійного контексту й легко прищепитися в контексті подій середини ХХ ст. у СРСР. Саломея стає збірним образом тих, хто свідомо чи не зовсім свідомо грішив своїми доносами з причини вірнопідданості комуністичним переконанням.

Тема зради Учителю, як сукупному втіленню ідеалів добра й справедливості, широко розгортається Ліною Костенко в поезії “Перш, ніж півень запіє”.

“Перш, ніж півень запіє” Ліни Костенко не є ні церковним тлумаченням, ні переказом загальновідомої новозавітної історії. Світське тло вірша, попри нібито біблійний контекст, сфокусоване на нову епоху, власне, на розправу тоталітарного режиму над дисидентами. Нібито майже ні в чому не винен Петро, якого навіть не можна порівнювати з Іудою (*Петро – не Юда. Він любив Учителя*), насправді винен, за версією сказаного в поезії, набагато більше. Його духовна слабосильність (була сльота. Петро апостол змерз, *Петро подумав: / – Я лише погріюсь, / бо хтозна, чи ще прийдеться колись, він руки грів і зневажав Пилата. / В своєму серці плакав і скорбів. / Але вогонь продовжував палати. / І він сидів, як раб серед рабів*) за умови присутності цього учня Христа при катуванні Ісуса не викликає в читачів жодного співчуття. Навпаки, вони цілком приймають сторону авторської позиції: *Ну, Петре, як? Зігрів свої долоні? / Урятувався?* Підтекстове значення саркастичних рядків зацентроване саме на думці, що покора й мовчання в екстремальних моментах історії аж ніяк не рятує тих, хто з волі обставин опинився в іпостасі потенційної жертви.

Інкустування біблійними образами “світських” тем Ліною Костенко – це завжди віртуозність майстерності генія.

І початок вірша “Юдоль плачу, земля моя, планета”, й уривки з “Летючих катренів” (зокрема: *І знов те ж саме / знову за своє / І дух людський знемігся / окрилатів / Христос / не знаю / може десь і є / Зате в очах рябіє од Пилатів*), і “кінецьсвітна” тематика “Інкрустацій”, розгорнута суто в українському контексті через призму Чорнобиля (*Страшний скрипаль підняв уже смичок. / Він буде грати реквієм річок. / Хто вдарив землю в сонячне сплетіння / і спричинив конвульсії стихій? / Я чую увертюру Апокаліпсису*), і навіть біблійні образи-вкраплення в любовній ліриці (*Ти Вельзивул. По душу теж приходив, / А я не віддала її – й жива. / Любов підкралась тихо, як Даліла, / а розум спав, довірливий Самсон*) – аж ніяк не випадкові. З їх допомогою Ліна Костенко чітко окреслює сутність особистісних життєвих реалій маркерами “мандрівних сюжетів” і вічних істин.

Трапляється, що християнська атрибутика окремих поезій раптово й несподівано перетікає в античну символіку, і навпаки. Перше неважко прослідкувати на тексті “Балади про здоровий цинізм”. Фабула твору – старозавітна історія про Лію, Рахіль та Якова. І якщо в першій частині зміст твору налаштовує читача більше на осуд користюлюбного Якового тестя, ніж на зневагу до Якова, то остаточний авторський висновок торкається лише Якова, причому несподівано появляється образ дволикого Януса (*А цікаво, як цілує Янус? / Навперемінку чи одразу двох?*) і повністю витісняє справжнє ім’я біблійного героя, остаточно замінюючи його іменем античного бога в тлумаченні живого уособлення користюлюбної дволичності, подвійності помислів. Глибоке знання Ліною Біблії не могло афішуватися геніальною авторкою поетичних текстів у радянські часи. Чи не із цієї причини в поезії “А затишок співає, мов сирена” ліричний герой узагальнено асоціює себе з “найпершим з християн”, а не конкретно з Даниїлом. Проте навіть

для того українського читача, котрий у час написання Ліною цього вірша уяви не мав про випробування названого біблійного персонажа, хижі леви, що лижуть ноги звинуваченому й кинутому їм на розправу, і дволичні слуги, котрі по-тай сміються з безплідних потуг панів фізично знищити сміливця, через свою високу художність давали значно більше інформації, ніж якби було сухо констатовано дивовижний порятунок героя.

Поезія “Брейгель: Шлях на Голгофу” написана не за біблійними сюжетами, а на основі особистісних вражень Ліни Костенко від цього художнього полотна. Події цього вірша не тільки динамічні, а й причинно-наслідкові, тобто змінні, наче зафільмовані, а не зафіксовані барвами. Утім, широка панорама зображеного інтригує читача не лише колоритними фігурами Марії Магдалини, Божої Матері, Симона, розбійника. На першому плані – сірий, безсердечний, аморальний натовп у всій непривабливості свого патологічного бажання видовища смерті, натовп, глибоко й давно вражений колективним психозом: *Юрба гуде, і кожен пнеться ближче. / Хтось навіть підбадьорює: терпи, / вже он Голгофа, он Череповище! – / хрущали під ногами черепи... / І хоч би хто! Кому було до того? / Всі поспішали місце захопити. / Воно ж видніше з пагорба крутого, / як він конає, як він хоче пить. Закономірно, що така одностайна в рішенні розправи та ще й до того наділена войовничим світоглядом юрба, здатна піти ногами по людських черепах, але неспроможна співстраждати, на рівні підсвідомості в старшого покоління читачів-реципієнтів асоціювалася з колективним образом радянського соціуму. Проте цей ракурс вірша не є головним. Набагато важливішою у творі й, закономірно, відверто крамольною, стає думка: *Сказати б, зброя, це хіба єдине? / Так що б зробили стражники юрбі?* Нібито випадкові й нібито мимохідь кинуті слова про непокору й про зброю стають центром притягання в тексті.*

Час від часу основна біблійна тематика в Ліни Костенко набирає узагальнювального звучання. Вірш “Ісус Христос розп’ятий був не раз” і епізодичне звернення до цієї ж теми в романі “Маруся Чурай” (*Воно як маєш серце не з льоду, / розп’яття – доля кожної людини*) засвідчують вдалу спробу філософського переосмислення жертви Христа й екстраполяцію найтрагічнішої біблійної події на сучасний авторці світ. Образи землі обітваної, як земного спокою й раю, і Гефсиманського саду, як місця нагадування людству про його ж латентну, зате, на диво, постійну здатність на зраду й ницість, поглиблені гострим присмаком, підкреслені беззахисністю як окремої особистості, так і цілих народів перед небезпекою глобальних випробувань: *Куди піду? Куди тепер піду? / Де на землі земля обітована? / Казарми в Гефсиманському саду, / і всі народи – як розкрита рана...*

Сплав античної та біблійної тематики прослідковується і в інших провідних віршах циклу “Інкустації”. Образ диявола, образ нащадка біблійного Хама, згадка про “дерево мислі”, яке автоматично асоціюється з біблійною символікою дерева добра і зла, врешті, античні мітки при нагадуванні про плебеїв і демократію, згадка про надто дорогу ціну прогресу – це ніби продовження сказаного нею раніше. Суголосна до циклу “Інкустації” поезія “... І натопком розтерзана Гіпатія”, здавалось би, набирає вигляду статистичного переліку трагічних доль кращих представників минулих епох. Та Ліна Костенко не просто перелічує ці імена: першу християнку Гіпатію, астронома Галілео Галілея, геніального фізика Марію Склодовську-Кюрі, спалених на вогні інквізиції сміливців і подвижників Джордано Бруно і Яна Гуса, романтика за натурою Ярослава Домбровського, анатома епохи Відродження Андреаса Везалія, українського генія Тараса Шевченка, – а й тепло відзивається про кожного з них. Це люди

однієї когорти, однієї долі, а водночас – високого поцінування, адже в жорсткій реальності кожному з них судилося тільки страждати: *Десь міцно спали прогресивні сили, / не врятували жодного із вас*. Іронічна Лінина згадка про так звані прогресивні сили поглиблюється прив’язкою до образу тихих і непомітних вічних убивць, байдужих до катастрофічних умов життя й нелюдських страждань великих сучасників. Вони – учасники страшного дійства, вони винні насамперед через інертність розуму й байдужість совісті.

Крізь призму інквізиції, яка, як жахливий своєю суттю факт історії, спрямований проти прогресу, Ліна Костенко піднімає проблему постійної загрози справедливості, високим поривам, таланту від необмеженої й страшної у своїй суті волі ниці й тупої істоти при владі. Поезія “Ображений Торквемада” – це своєрідний перегук найбільшого вбивці середньовіччя з убивцями іншої епохи, в підтексті закономірно – насамперед епохи сталінізму: *“Я інквізитор. Ну, і що із того? / Чи то такі вже злочини страшні? / Я не хвалюся. Віку золотого, / звичайно ж, не було і при мені. / Ну, катував. Ну, навертав до лона. / Палив багаття вищі голови. / Я їх убив, ну, може, півмільйона. / Ану згадайте – скільки вбили ви? В одному контексті з основним вектором цієї поезії доречно розглядати вірш “Кольорові миші”.*

Події в “Кольорових мишах” Ліни Костенко відбуваються в середньовічній Угорщині. Поезія складається з верхнього шару тексту, у якому викладено основний зміст, а також потужного й багатозначного підтексту. Головною подією, навколо якої сконцентровано сюжет, виявляється судове засідання у справі звинувачення дорослим чоловіком своєї малолітньої сусідки, десятилітньої дівчинки, в чарівництві, оскільки вона нібито з опалого листя робила живих кольорових мишей і заохочувала до “ворожбитських” ігор і сусідових дітей. Водночас інквізитори на диво

ліберальні, навіть готові повести судовий процес так, щоб виправдати звинувачену, дівчинка ж – нереально мовчазна й тиха. Такі несподівані художні деталі однозначно спонукають читача бути пильнішим до підтекстових алюзій. Перше, за що чіпляється увага, – домінанта сірості: *Був сірий день. І сірий був сусід. / І сірий стіл. І сірі були двері.* Така тотальна безбарвність, герметична затхлість середовища для сучасників Ліни Костенко асоціювалася насамперед із часами брежневщини й невідразністю тогочасного мистецтва, пригніченого постановами партії та ледь не до смерті забитого догмами класової боротьби й соціалістичного реалізму. І якщо героїня в поезії з перших рядків постає перед читачами винятком із правил, то надалі вона ж набирає домінуючих ознак яскравої особистості, стає уособленням таланту-самородка, не захищеного ні суспільством, ні рідною сім'єю, то сусід виразно наділений рисами вірнопідданого й улесливого перед владою “хomo советікуса”, дріб'язкового заляканого донощика, нездатного навіть пояснити логіку свого наклепу: Скажіть суду: вона із димаря / вночі лігала чи згасила зірку? / Чи вам ті миші згризли сухаря, / а чи прогризли у підлозі нірку? / Сусід сказав, що миші ті якраз / такої шкоди не чинили зроду, що в господарстві наче все гаразд, а йдеться швидше про моральну шкоду. / Суддя спитав: – Вони на вас гарчать? – / Та, – каже, – ні. Але вони якраві.

Підтекстова структура поезії оперує насамперед словом “раптом”, яке увиразнює не лише несподіваність неочікуваного порятунку, а й неодмінність кардинальних змін, унаслідок раптового виปลеску десятиліттями тамованої енергії народу, котрий таки встановить домінанту права, знищивши панування безпідставних підозр: *І раптом нявкнув кольоровий кіт. / Залив чорнилом вирок на папері.* Кольоровий кіт, як явище, адекватне *кольоровим мишам*, сприймається у вигляді торжества вищої справедливості, якій передує торжество уяви юно-

го покоління (*Вночі їм сняться миші кольорові*) над дрімучим станом напівмертвості владою остаточно приборканого соціуму в найглухіші часи. Поезія “Кольорові миші” – це безпощадне таврування Ліною Костенко радянської тоталітарної системи, а дівчинка Анна – збірний образ душі українських талантів. Інквізиція як співрівне поняття до радянських масових несправедливих судів над митцями й над дисидентами у відповідних творах Ліни Костенко безпомилково розшифровувалася між рядками її творчості.

Викривальна стосовно злочинної радянської системи (на рівні підтексту) тема розкривається й у вірші “Руан”, центром якого є страта на вогнищі французької героїні Жанни Д'Арк. Щоб не бути голослівними у своїх висновках, мусимо заздалегідь виокремити певні кути зору, з яких зміст тексту та його підтекст проглядається найкраще.

Опис Ліною Костенко спалення національної героїні не в чужому, а саме у французькому місті Руан, про що йдеться в першій частині вірша, крім високого емоційного рівня зображеного, – це перше поетичне поле, у якому бачимо історичну подію очима присутніх на страті й очима самої жертви. Проте останні два рядки в першій частині вірша виходять за межі майже інертного споглядання: *Ну, кат – це кат, вогонь розвів ретельно. / А хто, Руане, хто примушував тебе?* Підтекстова звинувачення в тому, що громада погодилася на смерть відомої людини, національної героїні, готує читача до іншого трактування сюжету. Ліричний відступ, яким є згадка про передсмертні страждання Христа, посилені вчинком стражника (*А втім, чого ж. Все так, на кожнім кроці. / Останнє в світі враження Христа: / як той жовнір змочив ту губку в оцті / і ткнув її розп'ятому в уста*, стає свідомим авторським втручанням в історичну подію, провокує інший, не середньовічний, виток сюжету, де Жанна Д'Арк набирає рис мислительки (*А все-*

таки горять зі мною й пута, / що до стовпа прив'язують мене), свідомої, прогресивної людини далеко поза своїм історичним часом, здатної зробити вражаючий висновок не лише про споконвічну співучасть натовпу у всіх злочинах несправедливих суддів (*Вітаю вас. Оплакую вас, люди. / Горю вогнем у вашу темноту. / Спасибі вам за наклепи й огуди, / за галас ваш і вашу німоту*), а й про суттєву перевагу тваринного над людським у критичні моменти існування соціуму (*Процайте, люди. Кланяйтесь горілам*), власне про те, що шлях поступу цивілізації завжди оплачується стражданнями, а то й життям найкращих (*Згорю, одмучусь і воскресну я. / Та тільки буде пахнути горілим, / Руан, Руан, твоє, Руан, ім'я*). Відповідні поетичні рядки стають містком з давно минулого в близьке теперішнє, з іншої національної історії – в історію українську, у кульмінаційний момент політичних гонінь української інтелігенції наприкінці 60-х і в 70-х рр. ХХ ст.

Герой геніального роману Мігеля Сервантеса “Дон Кіхот” сьогодні трактується як лицар без страху й догани, тому й вважається символом величчя душі, жертвності, людиною високих романтичних поривів, незрозумілих і недосяжних сірому оточенню. Вірш Ліни Костенко “Балада моїх ночей” трактує образ Дон Кіхота саме з таких позицій. Ідеться про жертвоне намагання Ліниного Дон Кіхота (у підтексті – національного поета) своїм драматичним втручанням виправити одіозну ситуацію в суспільстві, де народ настільки звикся зі своєю трагічною роллю, що й не бажає іншої **розв'язки** (*Стугнить земля. Ідуть великі юрми. / Ти думав – люди, глянув – барани! Ти їм на поміч, лицар-недотепа. / Ти їх рятуєш, а вони у крик. / Ех, Дон Кіхоте, їм же не до тебе. / Не заважай їти їм на шашилик. Гудуть стовпи гавайською гітарою. / Двобій душі й рогатого рагу... / Ох, лицарю, не зв'язуйся з отарою – / вона тебе затопче в пилюгу*), хоча це Дон Кіхотове втру-

чання не має жодної перспективи бодай щось змінити. Авторська позиція в цьому вірші проявляється не тільки безпосередньо через учинки її Дон Кіхота та авторські звернення до цього персонажа. В окремих моментах авторка веде монолог не стільки від його імені, скільки від себе особисто: *“Мої думки, печальні, наче клоуни, / що, сміючись, розмазують сльозу. Куди ведеш мене, моя гордине? / В яких вершин позаторішній сніг? / Ти суньголов. Ти скрізь напропадиме*. Митець, що відверто й гостро протистоїть будь-яким виявам нищості, несправедливості й зовсім не боїться висловлювати відверті, бо завжди справедливі звинувачення королю, в образі якого вгадується рідний авторці народ, постає в контексті середньовічних регалій перед читачами й у вірші “Майже переклад з провансальської”. Авторка не дарма самоатестує себе словами “Я лицар і поет”. І хоча ліричний герой фігурує як особа чоловічої статі, останні чотири строфи твору, попри легкий наліт іносказання, розкодовуються завдяки потужному підтекстовому рівню кожної висловленої ліричним героєм думки: *Мене куплять і спродувати не раджу, / моя душа не ходить на базар. / А не клянусь, тому що я не зраджу, / і вже не раз це в битвах доказав. / І хоч на світі сторони чотири, / я тут живу, бо я цей край люблю. / І не боюсь донощика в трактирі, / бо все кажу у вічі королю!*

Туга за прекрасним лицарем у творчості Ліни Костенко – це загальнонаціональна українська жіноча туга за справжнім чоловіком, насамперед чоловіком-оборонцем, свідомим сином нації. Українська жінка, поставлена в ненормальну ситуацію тимчасового замітника, якщо не постійного дублера представників чоловічої статі в “рівноправному” соціумі, виявилася позбавленою не те що сильного чоловічого плеча, а навіть надії на це ефемерне плече. У такій ситуації закономірно, що образ прекрасного рицаря середньовіччя українка

могла сприймати за ідеал хоча б тому, що цей лицар ніколи не зрікався свого чоловічого призначення її ж бодай уявного захисника й оборонця. У поезії “Апологія лицарства” романтичний екскурс у минуле іншого народу (*Там, за віками, за гірким туманом, / де трубить вічність у Роландів ріг*) стає близьким лише завдяки образу прекрасної дами: *В монастирях, фортецях і столицях, / з глухих палаців, схожих на тюрму, / якщо він лицар, – / о, якщо він лицар! – / вона троянду кидала йому*. Навіть у площині проблеми “поет і муза” в Ліни Костенко проявляється підтекстовий нюанс несприймання установлених тоталітарною системою нібито гендерних, але насправді – безстатевих стосунків: *Кому я кину квітку, прекрасну, як зорю? / Ми з Музою – ми дві – дві жінки – де наш лицар?! Як наголошував Є. Маланюк, “випадок з Ліною Костенко, може, найяскравіше показує справді сатанинську ч у й н і с т ь советського апарату малоросизації” [5, с. 227].*

Як відомо, у шістдесяті роки й пізніше в українській літературі існував цілий пакет заборонених тем. Найбільш крамольною серед них вважалася тема української мови, яка взагалі не могла звучати безпосередньо, тим більше в контексті часу. З названої причини Ліною Костенко ця болюча тема частогусто розроблялася через призму аж ніяк не радянських відносин. Як приклад досить узяти поезію про витісненого з власної батьківщини й автоматично мовного простору індіанця (вірш “По-Лицю-Дош”). Ні вказівка на те, що події відбуваються всього лише в ХІХ ст., ні згадка про плем’я, *котре не знало зради*, нібито не асоціюються з українськими індексами розпізнання “свого”. Натрапляємо всього на дві точки дотику: 1) загарбана колонізатором земля, що породжує ностальгію тубільця за рідною батьківщиною, хоча нібито й нікуди не зникає з-під ніг, тільки непоправно стає чужою територією (*Але було вже рідної*

землі – ото лиш та, що зараз під ногами. / А завтра, завтра!.. Сивіє волосся. / Чужинські кроки б’ють у груди площ); 2) підтекстове озвучення презирливого ставлення колонізатора до колонізованого на рівні глуму над найсвятішим – назвою самого народу (“Тоді це плем’я називали “сіу”, / на мові злості щось близьке до “гади”) – які й стають точками найвищої напруги. Напрочуд точне слово “гади” у підсвідомості українця ставало синонімом до презирливих слів “хохли”, “бульбаші”, “чучмеки”. Таке збурення словом, думкою, акцентом вірша не могло не виховувати читача. До того ж, талановитий, тим більше – геніальний митець – завжди володіє даром провісництва. Часто-густо він знає (причому якраз твердо знає, відає, а не тільки припускає, тобто не просто висуває гіпотезу – sic!) майбутнє свого народу значно краще від усіх національних академій і може прогнозувати майбутні події з набагато вищою точністю від найпотужнішого комп’ютера та його найдосконалішої програми.

Одним із прозирань у майбутнє України можна вважати дещо завуальований “під екзотику” вірш “Плем’я тода”, у якому попри трагізм становища національної мови прозирає ще одна катастрофа – утрата безцінних природних багатств, що для корінного народу стали не запорукою достатку й благополуччя, а загрозою невідворотного знищення. Якщо в цьому вірші зумисно “не помітити” карнавальної маски, якою є згадки про цитрусові, каву, Ост-Індійську компанію, то трагічні реалії племені тода (*Біда, коли земля така ласкава, / коли така правічна й молода. / Тоді її пригорнуть і обнімуть, / тоді її розгорнуть і однімуть... Вже їх земля – копалини й копальні, / залізні кігті шахт у глибину. Уже нема квітучої долини. / Не чути в передгір’ї череди. / Лиш чорний ієрогліф бадиліни / щось шелестить до мертвої води, Страх і покора множить недорік, / безтурботна молодь без акценту / вже розмовляє мовою за-*

брод) цілком накладаються на небачену за обсягами трагедію України радянської доби, увиразнюють драматичні аспекти території бездержавної нації.

Болюча українська тема зневаженого братерства легко прочитується поміж рядками вірша “Картинка з американської виставки”, хоча в ньому нібито розповідається про вождя-індіанця, що помилував пораненого білолицього офіцера й під час його лікування довірливо побратався з ним. Кульмінацією поезії стає зустріч давніх знайомих у смертельному бою, але колишнього рятівника й названого брата вже зневажено переможцем, котрий має свої уявлення про честь, що для нього без користі не існує, як не існує його “висока місія” без загарбання чужих територій і поневолення інших народів (*Його свобода в арматурі грат*). Драматична розв’язка “екзотичної” поезії (*Питав: “Забудеши?” / Ти сказав: “Ніколи!” / Чия душа ще має такий скарб?! / От і зустрілись, брате. Хау кола! / Тобі дадуть багато за мій скальп*) бодай у свідомості найбільш сміливих й освічених українців накладалася на трьохсотлітнє поневолення їхньої держави “старшим” братом і закономірні наслідки такої нерівної “дружби”.

Присвячений вірменській письменниці Сільві Капутікян вірш “Цавет танем!” теж не обділений виховним і навіть дидактичним інструментарієм. Події в поезії відбуваються в 1915–1916 роках, коли турки вирізали близько мільйона вірменів, а тих, що помилували, жорстоко витіснили зі споконвічно рідної їм території. На згадку про свою споконвічну територію вірмени залишили в державному гербі гору Арарат, хоча вона теж відійшла туркам. Ліна Костенко змальовує тяжку психологічну картину відчаю й жаху вигнаної з власної території нації (*Згоріли їхні храми. Мужчини їхні вбиті. / Втонули їхні дзвони у озері Севан. / О, як їм далі жити? На тім кровопролитті / не місяць в небі сходить – турецький ятаган*. Про-

те на коротких привалах, незадовго до того, *коли ще в свої тачки жінки не запряглись*, саме матері дбають про найвищі національні скарби, учать дітей грамоти. Здавалось би, марне заняття, та Ліна Костенко з усією силою переконливості наглядно доводить, що духовні потуги свідомих представників народу, тим більше берегинь роду, ніколи не бувають безплідними. Фантастична картина проростання літер живими паростками із сухого, аж звіреного піску набирає вигляду не фатаморганного, міражного, а метафізичного явища: В пісках пустили корінь – а вітер, вітер, вітер!.. / Бредуть, бредуть вигнанці в до рогу неблизьку!.. / *А скрізь по всій пустелі / тоненькі стебла літер, / як трави, проростають в палючому піску. / Їх топчуть ситі коні, дзвенять чужі стремени. / А букви проростають в легенди і пісні. Збереження вірменами рідного алфавіту в цьому вірші ставало своєрідною зарубкою, міткою, ключовою думкою, а екстремальна ситуація, у якій вони опинилися, але не похитнулися духом, автоматично накладалася знову ж таки на незavidні на час написання вірша українські події недавніх часів. Авторська позиція у вірші “Цавет танем!” Ліни Костенко гранично відверта. Поетеса не лише співчуває вірменському народові, але й захоплюється його силою духу, умінням ставати монолітом у найтяжчі часи, дивовижною взаємопідтримкою всередині народу навіть на рівні формул мовного етикету: “Цавет танем!” – як кажуть, прощаючись, вірмени. / Твій біль беру на себе. Печаль твоя в мені. Суголосним з українською підтекстовою лінією поезії “Цавет танем!” є один з віршів із циклу “Інкрустації”: Які слова страхітливі: дволикість, дворушництво, двозначність, двоєдушність! / Двомовність – як роздвоєне жало. / Віки духовної руйнації. / Змія вжалила серце нації. Порівняння двомовності з роздвоєним жалом гадюки й розміщення цього слова в одному умовно синонімічному ряді поряд*

зі словами “дволикість”, “дворушництво”, “двоєдушність” засобами поетики розкривають увесь драматизм ситуації двомовності.

У статті “Неповторність – це доля” Микола Ільницький справедливо зауважує: “Сила митця в тому, що його очі стають очима читача” [4, с. 126]. Сюжетні поезії Ліни Костенко, основою яких є фабули античних легенд, події з Біблії, фрагменти зарубіжної історії, щоразу звучать по-новому, спонукають читачів замислюватися, робити власні висновки не тільки через той естетичний потенціал, який закладений у них змістом, а саме вражаюче оригінальною інтерпретацією старої фабули, іншоракурсним підходом до “мандрівних сюжетів”, оригінальним, завжди тісно переплетеним із сучасними актуальними проблемами трактуванням поведінки й учинків відомих осіб. У найбільш реакційні часи на *Україні милій* Ліна Костенко виявилася неперевершеним майстром екстраполявання важливих епізодів історії інших племен і народів на українську канву. Сам текст не містив крамоли, а до того, що було сказано між рядками, далеко не завжди вдавалося вчепитися кліщем, бо знайти універсальний ключик до секрету виявлялося

неймовірно важко: факти на підтвердження антирадянщини невмолимо вислизали з рук, зміст не стосувався ні української мови, ні трьохсотлітньої української неволі, ні, врешті-решт, України взагалі. У міні сповільненої дії Ліниної лірики таки невмолимо цокав годинниковий механізм і з кожною миттю наближав смерть колоса на глиняних ногах.

1. *Базилевський В.* Поезія як мислення : Творчість Ліни Костенко в контексті сучасності / В. Базилевський // Літературна Україна. – 1987. – № 37. – 10 верес. – С. 3.
2. *Брюховецький В.* Ліна Костенко : Літературний портрет / В. Брюховецький. – К. : Дніпро, 1990. – 262 с.
3. *Гадамер Г.-Г.* Міф і голос / Гадамер Ганс-Георг // Герменевтика і поетика / Гадамер Ганс-Георг. – К. : Юніверс, 2002. – С. 106–109.
4. *Ільницький М.* Неповторність – це доля / М. Ільницький // Прапор. – 1981. – № 3. – С. 125–130.
5. *Маланюк Є.* Малоросійство / Є. Маланюк // Книга спостережень / Є. Маланюк. – К. : Атіка, 1995. – С. 219–233.
6. *Слабошпицький М.* Алгебра і магія неповторності / М. Слабошпицький // Літературна Україна. – 1980. – 19 верес. – С. 2.

Культура, релігія і Мистецтво

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ І КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИХ МЕТАМОРФОЗ

У статті здійснюється спроба системно-аналітичної оцінки еволюції культурних систем сучасності з урахуванням культурно-асиміляційних, антропологічних та інших викликів. У результаті проведених розвідок та узагальнень вимальовується картина екологічного статусу й стану культури і людини на початок XXI ст.

Ключові слова: екологія, культура, еволюція, антропологія, етичний простір.

В статье осуществляется попытка системно-аналитической оценки эволюции культурных систем современности с учетом культурно-ассимилятивных, антагонистических и других вызовов. В результате проведенных исследований и обобщений определена картина экологического статуса и состояния культуры и человека начала XXI в.

Ключевые слова: экология, культура, эволюция, антропология, этическое пространство.

The article is an attempt to systematical and analytical evaluation of the evolution of cultural systems which including cultural assimilation, anthropological challenges and others. In the result of carried out explorations and generalizations the picture of ecological status, cultural and human state at the beginning of the XXI century is outlined.

Keywords: ecology, culture, evolution, anthropology, ethical space.

Упродовж останніх десятиліть по-стала необхідність розглядати екологію як явище глобальних параметрів. Екологія як природниче поняття вже давно сягнула за межі субстантивних категорій чи територіально окресленого біоценозу й набула загальнолюдського, планетарного масштабу. Навіть більше, це явище вийшло за межі екології матеріального світу й торкнулося таких феноменів, як культура, людина, духовність.

Особливості розвитку сучасних соціально-економічних систем і процесів зумовлюють необхідність формування не лише засадничих правил користування середовищем, у якому живе людина, а й стабільного європейського та світового економічного й культурно-політичного простору. Вони ж спонукають науковців, філософів, культурологів та інших фахівців й усю міжнародну спільноту поставити питання про екологію людського буття. Як уважають І. Алексєнко й Л. Кейсевич, сьогодні можна говорити про те, що на сучасному етапі цивілізація знаходиться в глухому куті, і якщо не буде знайдено й реалізовано

оптимальний, з найменшими втратами вихід із нього, то загибель суспільства, як і колапс біосфери, настануть із невідвратною закономірністю.

Проблема екології стала настільки гострою, що її висвітлення є ключовим предметом у діяльності багатьох громадських організацій, ЗМІ тощо. Питання екології не обійшли й діяльність церкви. Зокрема, Папи Римські Бенедикт XVI, Іван Павло II у своїх енцикліках постійно нагадують людству про закони людського життя й вичерпність природних ресурсів. Так, в енцикліці "Sollicitudo rei socialis" ще Павло VI констатує, що людство у ставленні до природи підпорядковане не тільки біологічним, а й моральним законам, які не можна безкарно порушувати. Усі кризи, включно із кризою природного середовища, Папа Іван Павло II розглядав як наслідок внутрішньої кризи людини – кризи її духовності та моралі, кризи її стосунків з Богом. Екологічна криза, на думку Папи, безпосередньо пов'язана з моральним непорядком, що настає внаслідок відвернення людини від Бога. "Коли людина відвертається від плану

Творця, вона спричиняє дисгармонію, яка призводить до неминучого зворотного впливу на весь створений порядок. Якщо людина не живе в мирі з Богом, то і сама земля не може мати миру”, – констатує понтифік.

Сьогодні питання екології є одним із ключових під час визначення політики всіх держав Європейської спільноти, Азійського простору та США. Екологічні вимоги вписані в програмні документи всіх європейських і національних політичних партій. Контроль над екологічними показниками став невід’ємним додатком стратегій і програм ЄС. Наукові програми й технічні розробки провідних країн, таких як США, Китай, Японія та країни Євросоюзу, містять пункт про збереження довкілля й розглядають ступінь шкідливості новітніх технологій для навколишнього середовища.

Якщо апелювати до постулату “руїна починається в головах”, то можна стверджувати, що екологію формують людське мислення та свідомість. Мова йде про те, що стихійні лиха різного масштабу, глобальне потепління, танення полярних шапок і льодовиків, повені, посухи, глобальні ерозії ґрунтів тощо є не тільки природно зумовленими процесами, а найчастіше спричинені людським утручанням у природу. Інноваційні винаходи, що провокують техногенний вплив та навантаження на навколишнє середовище, мають двосторонній зв’язок і, відповідно, руйнівню впливають на людину як на біологічний і соціокультурний вид. У цьому контексті не тільки змінюється біологічний і соціальний простір, але й відбувається поступова деформація генетичних структур, “розмивання” й асиміляція як біологічних, так і соціально-історичних культур, “засмічення” й деградація мовно-ментальних середовищ тощо.

І все ж постійне розширення географічного простору людської популяції, що виявляється в надмірній активності людини в напрямку експлуатації

живої природи, починаючи від морських глибин, шельфів та коралових рифів і закінчуючи космічними зонами, загрожує спотворити навколишнє середовище, у якому не залишиться місця для живої природи. Постійна зміна хімічного й біологічного складу всієї біосфери землі призводить до трансформації ноосфери як найбільш організованої оболонки Землі. Сфера розуму, як одна з найвищих стадій розвитку Землі, Космосу й життя, потребує особливої уваги на тому етапі розвитку світу живої природи й людини, коли “культура” набуває такої потужності, що може вплинути й радикально змінити навколишню дійсність.

Аналізуючи політичні та етнокультурні процеси, що відбуваються у світі, можна відстежити чітку аналогію між світом природи (світом екологічних катастроф) і світом людини (катастрофами в духовній, культурній, політичній, демографічній та інших сферах). Отже, пряма й безпосередня залежність двох світів, в епіцентрі яких знаходиться людина зі своїм комплексом проблем, а саме світу природи й духовного світу людини, змушує дещо переосмислити факти нашого буття та вибудувати новий формат антиномії “людина – світ”.

Розвиваючи вчення про взаємозв’язок організму з навколишнім середовищем, І. Павлов стверджував, що організм людини може існувати лише за постійної взаємодії із природою і самовідновлюватись у результаті такої взаємодії. Тривала ізоляція від природного середовища викликає цілий комплекс патологій, наслідком яких є як фізичні, так і психічні, духовні аномалії. О. Гончар пов’язував екологію з проблемами мови і культури, з існуванням й життєдіяльністю українського народу: “Проблеми мови, культури невіддільні від проблем екологічних...” [16, с. 59].

Тлумачення такої категорії, як “екологія людини”, експлікує широкий спектр інтерпретацій, що свідчить про

глобальність та інтердисциплінарність цього поняття. Із часу свого виникнення зазначена категорія набула різних форм та інтерпретативних значень, трансформувалась і в галузі соціальних наук. Загалом формування екології як особливої сфери знань триває й досі. Сучасна екологія – це системна наука, що має багаторівну структуру, у якій кожен із поверхів спирається на безліч традиційних дисциплін. Специфіка її полягає в тому, що із суто біологічної науки вона перетворилася на цілий цикл знань, увібравши в себе розділи географії, геології, хімії, фізики, соціології, теорії культури, економіки й навіть теології.

Якщо розглядати екологію з філософсько-антропологічної точки зору, то виправданою стає проблематика нової галузі екології – екології людини. Термін “екологія людини” ввійшов у наукову літературу в 1921 році. Проте ще в ХІХ ст. видатний російський фізіолог І.М. Сеченов писав, що зрозуміти людину можна лише в єдності плоті, духу та природи, частиною якої вона є, і майбутнє науки про людину знаходиться на шляхах об’єднання цих трьох складових. Екологія людини, як комплексна наука, вивчає відносини людини, індивіда й навколишнього середовища. Вона сприяє збереженню й зміцненню здоров’я, розвитку фізичних та психічних можливостей людини [7, с. 37].

Американський учений Е. Одум визначає екологію людини як екологію біологічного виду *homo sapiens* і вважає, що екологія людини може розглядатися подібно до екології рослин, тварин, мікроорганізмів, грибів як розділ біологічної екології. Цієї точки зору дотримується й Г. Білявський, який поділяє екологію залежно від об’єкта досліджень на теоретичну і прикладну. До теоретичної екології належать біоекологічні науки, які є фундаментом екологічної науки, прикладний складник якої розглядає соціокультурну сферу людини, умови її життя. Існують й інші погляди на місце екології людини. Так, Г.О. Ба-

чинський виділяє соціоекологію як наднауку, як окремий напрям, який, на його думку, сформувався на зіткненні медичної географії та гігієни. Він виділяє й екологію людини. М. Реймерс, М. Хижняк та А. Нагорна виокремлюють екологію людини в окремий напрям сучасної екології, що містить і “соціоекологію”, яка, за їх визначенням, вивчає всю сукупність відносин соціальних груп суспільства з природою.

Згідно із сучасними науковими підходами, екологія людини – це спільний науковий підрозділ соціоекології та медицини, що вивчає медико-біологічні аспекти гармонізації відносин між суспільством і природою. За словами В.П. Казначеева, екологія людини – комплексний міждисциплінарний науковий напрям, що досліджує закономірності взаємодії популяцій людей з навколишнім середовищем, проблеми розвитку народонаселення в процесі цієї взаємодії, проблеми цілеспрямованого керування збереженням і розвитком здоров’я населення, удосконалення виду *homo sapiens*.

Подібне трактування екології людини охоплює й низку суміжних, самостійних наукових напрямів, включаючи демографію, економіку, психологію, філософію, політологію, соціологію, економічну географію тощо. Кожна із цих сфер здатна чинити зовнішній вплив на людину. Проте наслідки такого впливу визначатимуться внутрішнім змістом людини, її психічною сталістю й фізичним станом, а також умінням черпати енергію із природних джерел. Відповідно до уявлень В. Вернадського, людина – складова частина живої речовини Землі, певного еволюційного типу, нерозривно пов’язана у своєму розвитку й існуванні з усією біосферою нашої планети. Одночасно вона має можливості обміну енергетичними категоріями з навколишнім середовищем, природою, що є недоступним для інших живих істот [3, с. 45–47].

Досліджуючи проблемне поле екології, варто відзначити, що вивчення

екології як взаємовідносин рівноцінних складників – людини і природи – не впливає із сучасних постмодерних філософських ідей, а має глибокі історичні корені й ґрунтується на прадавній традиції пізнання природи та еволюції світу. Існування людства завжди базувалося на безперервній взаємодії, постійному обміні речовин та енергії з навколишнім середовищем [7, с. 154]. Останнє, своєю чергою, не перестає забезпечувати нормальну життєдіяльність організму людини, яка з початку періоду ембріонального розвитку до кінця життя контактує з компонентами цього середовища, забезпечуючи власну регенерацію та природовідтворення.

Людина – це передовсім свідомість, душа, культура. Тому коли людське “єго” домінує над природним “єко” і це домінування не контролюється висококультурним, високодисциплінованим та високодуховним началом, то наслідки, безсумнівно, будуть не надто оптимістичними. З огляду на це можна говорити, що “людина стала жертвою природних катастроф”, а “природа зазнала катастрофічно руйнівного цунамі під назвою “людина”. У цьому контексті доречним буде фокусування уваги на екології культури, оскільки в її сфері формується свідомість людини, її “єго” та “єко”. Екологію культури називають одним з універсальних феноменів, здатних синтезувати гуманізацію й екологізацію природних умов задля забезпечення гармонійного функціонування системи “людина – природа – суспільство”.

Учені виробили протилежний антропоцентричному – неантропоцентричний варіант, тобто вчення про універсалістську етику, в основу якої покладений принцип *благоговіння перед життям*. А. Швейцер уважав, що не можна визначити, яка з форм життя найбільш цінна й не можна віддавати перевагу одній з них. Усі форми життя рівноцінні. Повага до життя є підставою моралі та критерієм морального вибору. Американський філософ Е. Ласло вва-

жає, що нова етика повинна ґрунтуватися на вимогах адаптації людства до навколишнього природного середовища. Така етика може бути створена на основі ідеалу поваги до природних систем. Однією з вимог екологічної етики є турбота про природні умови існування майбутніх поколінь [9, с. 100].

Одним із перших феномен “екології культури” досліджував Д. Ліхачов. Власне він і запропонував розрізняти традиційну біологічну екологію та екологію культури. Біологічна екологія займається охороною та відновленням природного середовища, а культурна – збереженням культурного середовища, пам’яток культури. Обидва ці завдання важливі. Зберігати пам’ятник і ландшафт потрібно разом, а не окремо. Д. Ліхачов звертає увагу на те, що втрати пам’яток культури невідновні. Екологія культури є базовою системою культурно-антропологічних цінностей, і це є однією зі складників екології особистості, що сприяє формуванню загальнолюдських, етнічних, національних, особистісних доктрин. За словами Д. Ліхачова, екологія культури актуалізує культурно-антропологічні цінності, які створюють змістовне наповнення (ядро) культури в системі “людина – природа – суспільство” в аспекті її домінуючих ланцюжків, що репрезентують культурну екосистему, національну “концептосферу”, всебічно реалізовану в “культурних текстах” [11, с. 24].

Екологія культури – це матриця формування людини і світу в глобалізованому просторі, що сприяє переходу до ноосфери, уникненню й попередженню деструктивних, антигуманістичних процесів у політичній, військовій, інформаційній, економічній, технологічній, екологічній, соціальній, культурній та інших сферах [11, с. 21].

Маємо підстави стверджувати, що культура є неодмінним складником екології соціального, культурного, політичного та правового простору. Засміченість мисленнево-поведінкових реакцій

людей у сучасному світі призводить до матеріалізації негативних матриць, що знищують людину як фізіологічно, так і психологічно. Низький рівень культури громадян усе частіше призводить до псевдомультікультурності, масовизації та вульгаризації всіх сфер життя, створюючи таким чином передумови соціальних патологій, наслідковими формами яких є авторитарні режими, невинуватий тотальний імператив, насилля, численні жертви тощо. Тобто екологія культури, як й екологія природи, залежить від формату й стратегічного вектора діяльності людини, від аксіологічної шкали стилів її поведінки та ін.

Водночас екологія культури наділена рисами автономності поряд з екологією в традиційному розумінні цього слова. На думку дослідників, ця автономність виявляється в тому, що розвиток культури відбувається значно швидше, аніж розвиток природи. Культурні трансформації й революції (у науці, техніці, мистецтві тощо) відбувалися за відносно незмінних природних умов і не були пов'язані з ними безпосередньо. Тут потрібно говорити про формування екологічної культури, яка передбачає перебудову світогляду, створення нової системи цінностей, формування повноцінного й цивілізованого правового поля, відмову від споживацького підходу до природи, формування в людини здатності адекватно оцінювати свої потреби з урахуванням можливостей природи. У науковій сфері актуальним є також застосування достатньо нового терміна “екологічний егоїзм” (тобто “національний егоїзм в екологічній сфері”) [16, с. 142]. Передовсім це визначення стосується слаборозвинених країн, де спостерігається дефіцит як етико-правових важелів культури, так і матеріальних ресурсів, де забрудненість спричиняють не лише технологічні процеси, а й вульгарне ставлення до навколишнього середовища. Подібні процеси мають місце на пострадянському просторі. Ліквідація індустріальних гігантів (заводів, колгос-

пів, фабрик, військових частин і т. д.); розбудова приватних підприємств, які не прагнуть витратити кошти на безвідходне виробництво та інші засоби захисту навколишнього середовища; масове винищення лісів навколо мегаполісів і забудова елітними котеджами; безконтрольне винищення “зелених зон”, тайги, лісів, заповідників та заказників; масові забруднення водоймищ нечистотами (за перевіреними даними, у Карпатському регіоні лише близько десяти відсотків котеджів, що появились упродовж останнього десятиліття, оснащені очисними спорудами, які відповідають екологічним нормам); спонтанні сміттєзвалища навколо міст, сіл, на берегах річок та інших угідь створюють ситуацію, яка унеможливорює повноцінне життя людини як біологічного виду.

Розглядаючи екологію соціального життя як існування людини в соціумі, її діяльність, способи поведінки, маємо підстави говорити про необхідність постановки в цьому контексті питань екологічної політики. Остання, як одна з організуючих і визначальних засад суспільного життя, стає базовим елементом ефективності функціонування правових норм, правил, формування ціннісних орієнтирів з урахуванням історичної взаємодетермінованості, сучасних глобалізованих тенденцій тощо. Поняття “екологія політики” розробляється в наукових колах. Однак це не є ознакою неактуальності, а лише свідченням того, що світова спільнота, особливо східно-європейський геополітичний простір, за своїми меркантильними й владноприсланими митарствами не дійшли до усвідомлення необхідності формувати екологічно збалансований “політичний та дискурсивний біоценоз”.

Сам термін “політична екологія”, уведений П. Друкером, застосовується для означення впливу політичних рішень на екологічні проблеми й зворотного впливу екологічних чинників на політичну сферу. Сучасна українська дослідниця Л. Нагорна доводить необ-

хідність імплементації цього термінопоняття в політичну, соціальну науку. Вона стверджує, що предметом дослідження зазначеної дисципліни повинні бути негативні фактори впливу політичних рішень і дій на природно-соціальне та духовне довкілля. Інакше кажучи, чистота норм політичної етики на всіх рівнях владних структур і громадських об'єднань, їх дотримання й розвиток повинні стати основою нової галузевої дисципліни в галузі політології, соціології чи інших суспільствознавчих наук [12, с. 5–7].

Очевидним сьогодні є той факт, що недотримання етичних норм і заангажованість нормативно-правової бази в посттоталітарних (чи ще й досі авторитарних) режимах є джерелом періодичних спалахів криз в економіці, політиці, бізнесі, врядуванні і т. д. Саме тому можемо припустити, що доказом глобальної кризи сучасних посттоталітарних держав, їх маргіналізованості та симулятивності є саме дезорганізованість політико-правового простору, патологічний егоцентризм партій та олігархічних кланів тощо. Відсутність громадянської відповідальності й гуманізму в громадян закладає “бомбу сповільненої дії”, яка в майбутньому може стати причиною зникнення не лише окремих держав, а й цілих націй. Інакше кажучи, є небезпека перетворення всього східнослов'янського простору в “зону відчуження”, своєрідну “30-кілометрову зону”, але не лише в територіально-географічному, а й культурно-політичному, етнічному, демографічному, духовному та інших аспектах.

Спробуємо окреслити вищеназвані ознаки трьома пунктами:

– *моральність*. Сучасні дослідники: психологи, медики, соціологи – дедалі частіше однією з причин наявного стану речей називають кризу людської душі. Тому питання збереження духовності кожного громадянина й цілої спільноти в державі загалом дедалі частіше у своїх наукових розвід-

ках пропонують розглядати крізь призму морального оздоровлення суспільства, формування орієнтирів, ціннісних та відповідних моделей поведінки. Нормотворчість, творення й упровадження в життя екології правової системи, законодавства може стати підґрунтям для створення чесних, відкритих “правил гри” безвідносно до соціального статусу;

– *стійкість і цілісність*: постійне й планомірне відстоювання своїх життєвих цінностей, що не загрожують знищенню чи пошкодженню природного середовища; нонконформізм у намаганні інших суб'єктів нав'язати точку зору утилітарного використання природних ресурсів і вміння налагоджувати природний діалог із природничими процесами, черпати в них “сили та енергію” (подібно до пасіонаріїв у теорії Л. Гумільова). Комплексним показником, що характеризує стан будь-якої людської популяції, є рівень здоров'я її представників. За сучасними уявленнями, здоров'я – це природний стан організму, що характеризується його повною рівновагою з біосферою й відсутністю будь-яких хворобливих змін. Саме тому цілісність психічного, психологічного, фізичного здоров'я при основній ролі духовно-моральних устремлінь повинна стати підґрунтям для виправлення не лише екологічної, але й соціально-політичної, економічної, культурної, мовної картин світу;

– *відповідальність* та усвідомлення всього ланцюга наслідків (як позитивних, так і негативних). Духовна й фізична деградація людини становить реальну загрозу, тому прогнозування й попередження її є неабияк актуальними. Меркантилізм сучасної людини й утилітарний підхід до всього оточення не лише повсюдно засмічує природний та інформаційний простір, а й деформує індивідуальну свободу, стає перешкодою для повно-

цінного розвитку людства як виду. Тому необхідною стає прогнозованість результатів культурно-історичного досвіду людини, уміння моделювати його таким чином, щоб якомога менше здійснювати негативний вплив на подальший еволюційний процес. Відповідальність повинна виражатись і в рівні професіоналізму, відповідальності та відповідності поведінки в контексті отриманих знань і технологій.

Узагальнюючи, варто зазначити, що основними принципами екологічно збалансованої політики й дискурсу мають стати відповідальність, відкритість і чесна гра за відомими правилами; моральність; етичний баланс “очищення” державного режиму від системних проявів авторитаризму; а також очищення політико-правового простору від відвертого фарисейства й цинізму. Таким чином, екологія політики та політичного дискурсу в контексті екології природи, культури, людини повинна стати не лише новою дисциплінарною галуззю сучасних гуманітарних знань, але й інформаційним “перезавантаженням”, формуванням нового соціокультурного, політико-економічного, інформаційно-комунікативного простору, у який були б інсталювані якісно нові моделі та правила поведінки, нові етичні стандарти, які б у кінцевому результаті надали екологічно гармонізованої форми існуванню людської культури.

Отже, ми говоримо про екологію не лише у світі живої та неживої природи, але й соціокультурного та духовного простору людини, одним із найважливіших елементів якого є інформація. Саме від наповненості й змістовності, адекватності, толерантності та збалансованості дискурсних форм залежить формування світоглядних, ціннісних, етичних установок, мотиваційних факторів. Поряд із проблемою формування екології культури, соціуму, політики давно назріла проблема “чистоти” інформаційного простору, екології інфор-

маційного “довкілля”, його тестування на достовірність і толерантність. Проблема “чистоти” інформаційних потоків стала особливо гострою саме зараз у зв’язку з інформаційною тоталізацією та вибухом, який стався впродовж останніх десятиліть. У результаті цього “вибуху” найбільше постраждала людина. І постраждала не лише через надмірність, “шквал” інформаційних потоків, а й через їх патологічну забрудненість, здатність докорінно змінювати екологічно виважені стандарти людського буття й вносити компоненти, які є не сумісними з повноцінним життям людини та культури.

Одним із чинників, що призводять до засмічення інформаційного поля, є маніпулятивні практики та різного роду психотехнології (наприклад, НЛП), а також максимальне використання політичної риторики, бо, власне, вони практикують доступ до свідомості людини як нормальний акт. Користування ним і керування реакціями є звичними для цих методів. Інформаційні технології стають провідною галуззю розвитку й важелем маніпулювання не лише інформаційним полем, комп’ютерними системами та штучним інтелектом, але й свідомістю й діяльністю народних мас загалом.

Чинник маніпулятивних технологій не є єдиним у процесі “забруднення” інформаційного простору. Непрофесіоналізм чи явище “замовленості” політика або журналіста, його відверто цинічна поведінка призводять до деградації екології суспільного життя і в геометричній прогресії тиражують відвертий цинізм та публічне фарисейство. Фальсифікація суспільно вагомих подій, фактів, коментарів, подання під свідомо деформованим кутом зору (з використанням так званого 25 кадру чи інших технологій) – усе це ознаки дезекологізації інформаційного середовища. Крім того, останнім часом на теренах Східної Європи досить поширеним явищем стало подолання переважно негативної ін-

формації про окремих політиків, партії та інших за умов відсутності будь-якого доступу до засобів масової інформації того суб'єкта, який є предметом обговорення. Тобто об'єкт обговорень (тут суб'єкт, особа) позбавляється можливості сказати будь-що на свій захист. Це породжує в основній масі народу відчуття страху, зневіри та невпевненості у справедливості закону.

У контексті сказаного звернемо увагу на думку А. Печчеї, який серед основних причин глобальної екологічної кризи бачить недоліки в психології й моралі людини – її жадібності, егоїзмі, схильності творити зло й насильство тощо. “Людина, володіючи здатністю робити безліч речей, розвинула в собі ненаситний апетит до споживання і володіння, виробляючи все більше і більше та водночас залучаючи себе в порочне коло зростання, якому не видно кінця”. На нашу думку, влучно поставлене питання А. Печчеї – або людина повинна змінитися, або їй судилося зникнути з лиця Землі [10] – відображає глобальні проблеми виживання людства. Сприймати це потрібно без патетики та будь-якої гіперболізації. Навпаки, усе стає очевидним, коли взяти до рук офіційну статистику культурного, політичного, економічного, екологічного, демографічного й т. п. життя планети.

Цікавою, на нашу думку, є програма А. Печчеї, що орієнтує людство на реалізацію кількох провідних цілей, серед яких такі:

- “Зовнішні межі”, які орієнтують на бережливе ставлення до природи, її ресурсів, життєвого потенціалу. Мова йде про встановлення кожною людською істотою для себе особисто додаткових обмежувальних параметрів у своїй діяльності. Мислення людини в цьому контексті повинно нести новачні ідеї, підходи, що гармонійно поєднуюватимуться з природою.
- “Внутрішні межі”. Звертається увага на важливість урахування такого

важливого фактора, як внутрішні можливості людини. Дійсно, як підкреслює мислитель, не можна безкінечно експлуатувати її пристосовницькі можливості. Із цього випливає, що науково-технологічна діяльність і соціополітичні зміни мають відбуватися таким чином, щоб не піддавати людину новим напругам і стресам.

- “Культурна спадщина”. Вона формує соціальну установку на перетворення загальнокультурних надбань у визначальний орієнтир прогресу й самовизначення людства. Людство лише тоді вважатиметься успішним, коли підтримуватиме власну ідентичність, національні особливості, культуру, творчість та унікальність. У цей час кожен громадянин, як представник конкретного типу політичної культури, соціального устрою та національної ідентичності, складатиме частину екологічної мозаїки, здатної до відновлення, регенерації та розвитку.

Однак не лише вищеперелічені чинники повинні стати джерелом екології соціального простору. Ідеться про необхідність створення антропо-екологічного моніторингу – системи спостережень за змінами процесів життєдіяльності людей у зв'язку з впливом на них різних факторів навколишнього та соціокультурного середовища. Саме така система дала б змогу прогнозувати й уникати соціопатогенних стихійних лих. Саме тому, що екологія є наукою, політикою, мораллю, культурою та комунікацією, дискурсом, сьогодні необхідно виносити її проблеми на обговорення не лише у вузьких академічних школах, а й на широку аудиторію, а ключовою позицією тут повинна бути **системна оцінка** всіх складових культури сучасної людини. Будь-які фундаментальні відкриття чи зміни в галузі науки і техніки, а також соціальні й культурно-історичні, повинні вивчатись із позицій перспективності та причинно-наслідкових зв'язків. Скажімо, винай-

дення різних видів пластмас у ХХ ст. було зорієнтоване на благо людини, але в результаті ці винаходи перетворились у глобальну катастрофу планетарного масштабу. Це ж стосується й сфери ідеології – абсолютно утопічні ідеї комунізму сформували полчища фанів. Ідеї миру, добра, любові, толерантності, жертвності, терпимості тощо, які несе християнська мораль, етика та філософія, були уражені “комуністичним чорнобилем”. Наслідком цього є мільйони люмпенів без роду, племені, історії, мови, культури – своєрідна “культурна пластмаса”, що продукувалася “для блага”, а в результаті дала глобальні втрати, катастрофи, екологічні катаклізми в сенсі історії, культури, демографії.

1. *Агаджанян Н. А.* Экология человека : избранные лекции / Н. А. Агаджанян. – М. : Свет, 1994. – 340 с.
2. *Бауман З.* Глобализация: последствия для человека и общества / З. Бауман. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.
3. *Вернадский В. И.* Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1989. – 262 с.
4. *Голубець М. А.* Від біосфери до соціосфери / М. А. Голубець. – Львів : Поллі, 1997. – 252 с.
5. *Дювиньо П.* Биосфера и место в ней человека / П. Дювиньо. – М. : Прогресс, 1973. – 270 с.
6. *Екологія* : словник екологічних термінів і понять / укл. В. І. Андрейцев [та ін.]. – Івано-Франківськ, 2000. – 231 с.
7. *Косов Г. В.* Экополитология : Политология в контексте экологических проблем / Г. В. Косов [и др.]. – М. : А-Приор, 2008. – 214 с.
8. *Кисельов М. М.* Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов. – К. : Тандем, 2000. – 320 с.
9. *Кузнецов О. Л.* Система “природа – общество – человек” / О. Л. Кузнецов. – М. : Дубна, 2000. – 345 с.
10. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – М. : Академический проект, 2011. – 238 с.
11. *Лихачов Д. С.* Экология культуры / Д. С. Лихачов // Знание – сила. – 1982. – № 6. – С. 22–24.
12. *Нагорна Л.* Екологія політики / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 3–10.
13. *Ортега-и-Гассет Х.* Эстетика : Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Искусство, 1991. – С. 319.
14. *Печчеи А.* Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.
15. *Реймерс Н. Ф.* Экология : (теории, законы, правила, принципы и гипотезы) / Н. Ф. Реймерс. – М. : Россия молодая, 1994. – 367 с.
16. *Семенюк Н. В.* Екологія людини / Н. В. Семенюк. – Хмельницький : ТУП, 2002. – 171 с.
17. *Становление экологического общества* / отв. ред. А. Д. Урсул. – Кишинев : Штиица, 1992. – 276 с.
18. *Хесле В.* Философия и экология / В. Хесле. – М., 1993. – 205 с.
19. *Хилько М. І.* Концептуальні засади визначення екологічної політики : Філософські проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. / М. І. Хилько. – К., 2009. – 500 с.
20. *Черешнев В. А.* Экология человека в изменяющемся мире / В. А. Черешнев. – Екатеринбург : УРО РАН, 2008. – 570 с.
21. *Шевчук В.* Ноосферогенез і гармонійний розвиток / В. Шевчук [та ін.]. – К. : Геопринт, 2001. – 248 с.
22. *Wyrostkiewicz M.* Ekologia ludzka: osoba i jej środowisko z perspektywy teologicznomoralnej / M. Wyrostkiewicz. – Lublin : Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2007. – 206 s.

СТАРІ КОНЦЕПЦІЇ І НОВІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ СИМВОЛІКИ ГАЛИЧА Й ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

У статті висвітлено основні концепції українських і зарубіжних учених щодо пояснень символіки Галича й Галицької землі. На основі найновіших археологічних джерел зроблено спробу довести, що геральдичною основою символіки Галича було зображення галки.

Ключові слова: археологія, Галич, галка, Галицько-Волинська Русь, геральдика, печатка, символіка.

В статье изложены основные концепции украинских и зарубежных ученых, посвященные толкованиям символики Галича и Галицкой земли. На основе новейших археологических источников сделана попытка доказать, что геральдической основой символики Галича было изображение галки.

Ключевые слова: археология, Галич, галка, Галицко-Волинская Русь, геральдика, печать, символіка.

The article is devoted to the main conceptions of Ukrainian and foreign scientists explaining symbolism of Galych and Galych region. On the basis of the newest archeological sources the attempt to prove that a picture of a daw was a heraldic basis of Galych symbolism was made.

Key words: archeology, Galych, daw, Galicia–Volhynia Rus, heraldry, signet, symbolism.

Питання про походження і значення символіки княжого Галича й усієї Галицької землі залишається дуже складним. Тільки щодо походження тризуба Рюриковичів існує більше ста версій, причому кожна з них має право на існування. Серед археологічних матеріалів, знайдених на території Галицько-Волинської Русі, які мають на собі зображення найдавнішої української геральдики, у першу чергу слід відзначити ті, що походять із Галича. Символ могутності – двозуби й тризуби – були відкриті археологами на золотниках і срібниках Володимира Великого і Ярослава Мудрого з Крилоського городища; металевій пластині, виявленій у процесі розкопок Золотого Току; орнаментальних мотивах срібних браслетів-наручнів і щитках давньоруських перстень; графіті зі стін Успенського кафедрального собору (1157 рік) і Пантелеймонівського храму (кінець XII ст.); галицьких керамічних полив'яних плитках.

Відомі вони також зі Звенигорода, де родовий знак Рюриковичів знаходився на свинцевих пломбах. 1933 року професор В. Січинський знайшов у Во-

лодимирі Волинському знаки тризуба на цеглинах, якими було вистелено стежку біля церковного подвір'я. Можна не сумніватися, що тризуби й двозуби служили родовим геральдичними символами давніх володарів не тільки Києва, але й Галицької землі. Що це саме так, показали два археологічні відкриття. Перше з них належить відомому буковинському археологу Б. Тимошуку.

Знахідці кам'яного саркофага, який розкопав дослідник у давньоруському Василеві, присвячена значна за обсягом наукова література. Нас цікавлять знаки Рюриковичів – геральдичні символи, вирізані на верхній плиті усипальниці. “Геральдичні знаки Галицької Русі поки що не розшифровані, – констатував Б. Тимошук. – Неможливо визначити і князів, яким належали знаки Рюриковичів. Можна висловити припущення, що на плиті вирізано три таких знаки. Це двозубці з паростками внизу. Вони неоднакові і відрізняються між собою формою відростка. У першого відросток має форму простої палички, у другого він уже більш складний – роздвоєний, а у третього ще складніший роздвоєний з перехрестям” [28, с. 92].

Василівські князівські геральдичні знаки подібні між собою, тому виникає думка про їх генеалогічну тотожність. Їх розміщення відповідає прийнятій в Древній Русі системі – більш складний знак, мабуть, сина, ставиться нижче знака батьків. Тому знаки з Василева треба розглядати як такі, що належать одному князівському роду. Можливо, це був рід тербовлянського князя Василька, який мав тут свій двір. Очевидно, від імені князя й походить назва Василева.

Друге важливе спостереження зробив археолог Б. Томенчук. Ним було виявлено й прочитано пам'ятне графіті про смерть галицького князя Ярослава Осмомисла 1 жовтня 1187 року. У своїх публікаціях про епіграфічну пам'ятку з Успенського кафедрального собору вчений відзначав, що текст графіті суттєво доповнює геральдична номінація князя Ярослава Володимировича у вигляді трьох поєднаних двозубів. Маючи однакову основу, кожен із них містить персоніфіковані деталі. Можна прочитати: “Князь Галицький Ярослав, син Володимира, онук Володаря Ростиславича”. Кожен із них, зв'язаних до купи двозубців, відомий як окремих геральдичний символ згаданих князів [17, с. 96].

Іншим шляхом ішло формування геральдики на особистих відзнаках знатних людей Галицької землі. З прадавніх часів існувало вірування в чародійну силу руноподібних знаків, які мали б боронити людей від лиха. Найбільша кількість гербів з руноподібними емблемами була в геральдиці шляхти – нащадків дружинників і бояр. Вони мали рунічні (геометричні) форми або ж являли собою комбінацію ліній, хрестиків чи найпростіших літер. Літописи підтверджують, що в давньоруський час наші предки вирізували знаки на персях, котрим користувались як печатками. Я. Пастернак знайшов дорогий перстень на Золотому Току. Він був позолочений, а на щитку прикрашений окладним рисунком тамгового (родового) знака. З прийняттям християнства поганські знаки

стали “хрестити”, додаючи до них хрест або створюючи його поперечною рискою.

Багато десятиліть триває дискусія про герби Галицько-Волинської Русі. Галицько-Волинський літопис розповідає про один із таких гербів. “За поприще од города Холма стоїть також башта кам'яна, і на ній – орел кам'яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і підніжжями – дванадцять ліктів” [15, с. 419]. За цим описом церковний історик ХІХ ст. А. Петрушевич вважав, що це зображення представляє двоголового орла [24, с. 467]. “Якщо це княжий герб, – зазначав І. Крип'якевич, – то він належить Данилу, який побудував цей «стовп» разом з іншими холмськими укріпленнями” [14, с. 154]. На той час орел спочатку одноголовий, а згодом двоголовий використовувався в символіці Візантійської імперії, а десь між 1410–1433 рр. був остаточно утверджений імператором Сигізмундом I гербом німецького народу у Священній Римській Імперії.

Сучасний мистецтвознавець В. Жишкович висловив припущення про те, що особливе місце в оздобленні галицьких керамічних рельєфів займає орел: “Як споконвічний символ неба, сонця і світла, орел у структурі давньоукраїнського храму, зберігаючи значення апотропею, в світлі християнського вчення перш за все був символом тріумфу християнства. Втім, як безпосередній релікт античності, цей атрибут Юпітера, збережений візантійським мистецтвом, слід розглядати як геральдичний знак феодальної давньоукраїнської княжої верхівки” [12, с. 150–151]. Геральдичного орла із широко розставленими лапами та розпростертими крилами, вважав археолог Б. Тимошук, було поміщено на плитках з білокам'яного храму ХІІ ст. у літописному Василеві [29, с. 112–113]. Ідентичні зображення орла збереглися також на плитках з давньоруської ротонди середини ХІІ ст. “Полігон” у Карповому гаю на Залуківських височинах [13, с. 237–

239]. Геральдичного орла з повернутою в правий бік головою вміщено в круглому медальйоні на керамічних плитках, знайдених на Золотому Току [30, с. 24].

Для встановлення генези давньоруської геральдики княжих часів важливим є відкриття керамічних плиток від мозаїчного омфалія дерев'яної ротонди (друга половина XII – початок XIII ст.) на городищі Замчище в селі Олешків Снятинського району на Прикарпатті. Серед віднайдених плиток є складнофігурні рельєфні плитки, які в мозаїчному наборі утворювали зображення геральдичного орла в центральній частині підлоги храму [31, с. 91–94].

Можна припустити, що галицькі геральдичні зображення орлів мали безпосередній зв'язок із геральдичними орлами з Наддніпров'я й були пов'язані з ідеєю сильної влади Великих київських князів. Вірогідно, що зображення орла на шиферній плиті головної української святині Софії Київської було державною емблемою-гербом Київської Русі часів Ярослава Мудрого [3, с. 42]. Дослідник фресок і графіті Софіївського собору в Києві С. Висоцький звернув увагу на те, що на ктиторській фресці зображення орлів у декоративних картушах прикрашали плащ Ярослава Мудрого [4, с. 63, 84]. Якщо таке твердження правильне, то не виключено, що й вирізьблений з каменю на одній з оборонних веж при в'їзді до новозакладеної Данилом Галицьким столиці Холма орел міг бути своєрідним символом-емблемою могутньої Київської держави, славу якої мріяли відродити галицькі князі.

Двоголовий орел поширювався й на інші землі, що перебували під впливом Візантійської імперії і вважали себе певною мірою її правонаступниками. Сучасний знавець середньовічної геральдики Андрій Гречило, крім Росії, відносить до країн, де двоголовий орел знаходився в державних символах, Албанію, Сербію, Чорногорію, він також активно використовувався в емблематиці Греції й Туреччини [8, с. 262].

Польський історик XV ст. Ян Длугош стверджує, що двоголовий орел був традиційним територіальним знаком на західноукраїнських землях. Під час Грюнвальдської битви 1410 р. на коругві Перемишлянської землі розміщувався двоголовий орел під однією короною на синьому полотні.

Орел належить до найбільш поширених у світовій геральдиці історичних емблем. У часи рабовласницьких цивілізацій він набув найбільшої популярності в Римській республіці, згодом – імперії. Східнослов'янські племена закріплювали срібні фігурки орлів на древках бойових знамен, про що свідчать археологічні знахідки скульптурних фігур орла і лева, виявлені при побудові Дніпрогесу. На грудях орла зображена монограма з грецьких літер, що означає ім'я “Петро” [27, с. 161].

В епоху розквіту Галицького князівства в другій половині XII ст. символіку з орлами використовували правителі польських, австрійських та німецьких князівств. За легендою, яку переповідає український геральдист К. Наріжний, славнозвісний князь Лех вирушив на пошуки долі. Йшов він дрімучими лісами, аж поки не натрапив на просторі галявину. Посеред неї стояло високе дерево з великим гніздом, у якому сидів білий орел. Силует птаха чітко вирізнявся на тлі багряно-червоного сонця. Згодом на цьому місці заклали місто Гнезно, тобто “гніздо”, яке за династії П'ястів – нащадків Леха стало столицею Польщі. Від того часу герб Польського королівства – щит червоного кольору із зображенням білого орла [20, с. 84]. Існує й інша точка зору. Львівський геральдист А. Гречило вважає, що візантійський символ орла отримав поширення на галицькому ґрунті в епоху правління Романа Мстиславича (1199–1205 рр.) або ж це стало наслідком активної центральноєвропейської політики володарів Галича на початку XIII ст.

Те, що леви є на кількох гербах європейських держав, цілком закономір-

но. Як свідчать викопні рештки, ці тварини ще півмільйона років тому (у плестоценову епоху) водилися на величезній території від Британських островів до західних районів Сибіру. Слід зазначити, що в геральдичній науці прийнято називати левом фігуру із зображенням звіра, що звівся на задні лапи. На всіх гербах з території Західної України лев зображений саме в такій позі.

Цілий ряд українських дослідників (А. Гречило, Р. Климкевич, О. Братко-Кутинський) уважає, що золотий лев на голубому тлі був затверджений як герб Романовичів і Галицько-Волинської держави за князювання Лева Даниловича (помер 1301 року). Таке зображення збереглося на зворотній стороні печатки князя Юрія I Львовича, грамота якого була видана grosмейстерові німецького рицарського ордену 1313 року. Воно знаходиться на щиті вершника, у другій руці він тримає триколірний прапор.

Сьогодні достеменно відомо, що зображення галицького лева було виявлено на п'яти печатках з документів 1316, 1325, 1327, 1334 та 1335 рр., різного ступеня збереженості. Усі вони були відкриті дослідниками в міському архіві Кенігсберга в шухляді № 81. Лев, зображений на щиті вершника, звернений по-геральдичному вправо. Голова й торс звіра покриті волохатим хутром з довгою шерстю. Лев передніми лапами спирається на правий край щита. Під животом хижака є обриси скелі [10, с. 7].

Використовуючи геральдичні аналогії, історик Я. Дашкевич установив, що лев мав на галицько-волинській печатці жовте (золоте) забарвлення, поле було синім, а скеля – срібною. Саме таке зображення, коли хижа тварина спинається на скелю, виникло в річищі західноєвропейської традиції, характерної для першої половини XIV ст.

Зображення лева на нефарбованій восковій печатці без легенди отримало в науковій літературі, особливо польській, назву “руський лев”. Документ із цим гербом зберігався спершу в архіві Ор-

дену госпітальєрів (хрестоносців) у Кенігсберзі, а остаточно в Кенігсберзькому державному архіві. Надійшли репродукції галицької печатки зробили у своїх наукових публікаціях Ф. Пекосінський (1899 р.), А. Левицький (1898 р.), О. Лаппо-Данилевський (1907 р.) та М. Грушевський (1913 р.) [9, с.123]. Печатка має діаметр 7 см. Її зроблено як відтиск двох різних матриць на кружечку воску. Зображення лицевої сторони – воїн або князь, що стоїть у лицарському облаштуванні. Деякі вчені інтерпретують його як постать святого без німба.

Зображення лева зроблено в круглому полі, обмеженому гранульованою тонкою облямівкою. Фігура лева звернена по-геральдичному вліво (а від глядача вправо). Голова тварини з розкритою пащею розміщена у верхній частині печатки. Торс покритий хутром з волохатою довгою шерстю. Лев передніми лапами спинається на скелю. Ліва задня лапа лева також на скелі, права задня – оперта на землю. Скеля нерівна, має виступи, немов брили [10, с.6].

Очевидно, “руський лев” був родовим знаком відгалуження династії князів Романовичів, що княжили у Львові. Герб міста Львова – лев, що стоїть на задніх лапах на тлі тризубої вежі (символ Святої Трійці), може бути класичним прикладом довговічності гербової фігури. Більше як за 800 років він майже не зазнав змін, хоча різні силуети лева широко застосовувалися на печатках, цехових знаках і в міській архітектурі.

У науковій праці В. Румянцевой є твердження, що лев був територіально-династичним символом усього Галицького князівства. Можливо, спочатку в геральдиці Галичини домінував орел, але згодом володарі Галицько-Волинської держави прийняли своїм гербом зображення лева. Цей образ став досить поширеним у декоративно-прикладному мистецтві й архітектурі княжого Галича, особливо в оздобленні Успенського собору. З такою популярністю геральдичного улюбленця галичан не міг не ра-

хуватися навіть польський король Казимир III Великий, який, починаючи з 1356 року, карбував монети на львівському монетному дворі. На аверсі руських грошиків містилося зображення лева – герба королівства Руського. Символ галицької державності називали “монетою Русі”. Такі монети згодом випускали польський король Людовик та князь Владислав Опольський [34, с. 84–85]. Зображення лева як символу було вміщено на печатці Любарта, який уважав себе спадкоємцем Галицько-Волинського князівства. Золотий лев уперше зажив собі світової слави, коли його підняв полк Львівської землі в бою із хрестоносцями під Грюнвальдом у 1410 році.

Частина дослідників галицької старовини намагалася пояснити зображення грифона на керамічних плитках як геральдичний символ. Зображення цієї фантастичної істоти потрапило на Русь через Візантію з Ірану, де воно слугувало охоронним символом мітраїзму. Образ грифона в християнстві роздвоївся на окремі іпостасі: з одного боку, грифони, що охороняли “дерево життя”, стали обабіч хреста, а з другого, грифона почали ототожнювати з біблійним драконом [21, с. 95]. На думку археолога Т. Ткачука, “грифон у візантійському мистецтві символізував Христа. Його подвійна сутність (лев і орел) означає людську і божественну природу. Така інтерпретація найбільш ймовірна, особливо, якщо взяти до уваги жовте (золоте) тло полив’яних плиток (у випадку зображень грифонів на підлозі) чи їхнє розташування у колах в оточенні символів Богоматері” [30, с. 34]. Отже, зображення грифонів, як й інших фантастичних істот – пантер, єдиногогорів, сирен, грифо-зміїв, павичів застосовувалися не як геральдичні, а як релігійно-світоглядні символи.

З’ясовуючи в спеціальному дослідженні походження назв “Галичина” і “Волинь”, визначний дослідник історичної топоніміки Я. Рудницький писав: “Походження назви Галичини, поль.

Galicja, рос. Галиция, нім. Galizien, англ. Galicia й ін., тобто південно-західної частини української етнографічної території, не викликає в сучасному назвознавстві ніяких сумнівів: є це назва країни, утворена від назви оселі Галич над Дністром” [25, с. 9]. Проблема походження назви столиці Галицької, а пізніше Галицько-Волинської держави нараховує більше двох десятків гіпотез. Зупинимось на основних версіях пояснення назви Галич, які сумлінно зібрав до своєї ґрунтовної статті “Звідкіля назва Галич?” (1944 рр.) археолог Я. Пастернак. Він виокремив такі твердження:

1) від здогадного “Галиці”, який мав бути похований у літописній “Галициній” могилі (М. Грушевський, І. Крип’якевич, А. Лотоцький);

2) від гори “Галич”, що нею мала б бути Замкова гора в нинішньому Галичі (Я. Длугош, Енгель, М. Стенчинський);

3) від кельтського племені галатів (дарницький);

4) від недалеких галлійців (скордиків);

5) від галізонів, чи алізонів, які, за Геродотом, жили над нижньою течією Бугу й Дністра (Б. Гекет, Енгель, Земенцький);

6) від чорної галки, що її мала у своєму гербі спершу Галицька земля, а відтак австрійське королівство Галичина (Я. Длугош, А. Петрушевич, К. Соханевич);

7) від здогадного “гал” – чорний (І. Шараневич);

8) від польського слова “hala” – гора (В. Кентржинський);

9) від грецького слова “гальс” – сіль (Б. Гакет, Т. Свенцький, Й. Еглі, Т. Коструба) [22, с. 9–15].

Назва “Галич” на українських теренах має стосунок не тільки до міста над Дністром, але і до назви вершини гори в Карпатах біля с. Буківець на Турчанщині (Бойківщина). Крім цього, маємо села з похідними назвами: Галичани (Берестеччина), Галичівка (Кореччина),

Галицьке (частина Львова; оселя на Градищині, Полтавська область). На російському мовному терені (Костромщина), побіч таких назв, як Сольгалич чи Галичье, існує назва Галич (так званий Галич Мерський). На словацькій землі маємо населені пункти Галіч і Стара Галіч, у Болгарії – Галиче, а в Македонії – Галичник і Галичани. Для повноти слід додати місцевість Галац над Дунаєм, що в XII ст. називався Малим Галичем у порівнянні з “великим” Галичем над Дністром. У новітній час українські емігранти назвали Галичем свої колонії в канадських провінціях Манітоба, Саскачеван, Альберта і Галицьке озеро в Саскачевані [25, с. 12].

Стародавні традиції гербів Галицької землі відбилися у прапорі воїнів, які брали участь 1410 року в битві під Грюнвальдом. “На білому прапорі там було зображено чорну галку в золотій короні, – пише видатний дослідник української історії Я. Шашкевич, – це найдавніша відома згадка про таку емблему. Бо золота корона на голові галки свідчить якраз про її походження з часів незалежності Галицького князівства: у 1410 р. Галич вже не був столицею князівства чи королівства, а символ давньої столиці залишився в гербі у вигляді золотої корони” [11, с. 8].

Перший опис територіального знака подав польський хронікар Я. Длугош, перераховуючи прапори всіх полків, що брали участь у Грюнвальдській битві: “... Двадцята хоругва – землі Галицької, чорна галка з короною на голові, у білому полі” [6, с. 3]. У своїй праці “Клейноди королівства польського” Я. Длугош не тільки подає опис герба – “чорна коронована галка з піднятими крилами у білому полі”, але й указує на подібність назв міста і землі та пояснює слов’янське значення “галка”. Ще одну звістку подає Матвій Франконій, який спостерігав 1548 року за похоронною процесією Сигізмунда I. Він наводить описи хоругов, несених перед тілом, серед яких згадує і галицьку: “Чорна

галка у короні, в білому полі”. У “Хроніці Європейської Сарматії” Олександра Гваньїні, виданій 1578 року, наводиться опис хоругви Галицької землі з “коронованою галкою з піднятими крилами”, але “у червоному полі”. У рукописному гербовнику 1575 року Еразма Каміна, що майже повністю базується на матеріалах Длугоша, на вміщених у ньому доповненнях зображена коронована чорна галка в білому полі на зеленій основі. У всіх писемних джерелах XVII–XVIII ст. галицький земельний знак фігурує тільки в білому (срібному) полі [7, с. 305].

Печатки на документах з 1583, 1659, 1674 рр. засвідчують, що гербом Галича була коронована галка з піднятими крильми, а лавничий уряд використовував видозміну цього знака – галка без корони й зі складеними крилами (1668 р.). У Центральному державному історичному архіві Львова виявлено 4 печатки 1591–1668 рр., виготовлені з воску й паперової накладки, різної належності – раецька, лавничка й міська – з майже незмінним зображенням оберненої по-геральдичному вправо галки з розпростертими крилами [26, с. 125].

Проводячи розкопки на місці древнього Галича та в його околицях, археологи Івано-Франківського краєзнавчого музею виявили окремі керамічні плитки із зображенням птахів. На місці одного з храмів XII–XIII ст. під час розкопок знайдено фрагмент плитки з підлоги розміром 94 x 71 мм, на якій зображено птаха з розпущеними крилами. Під час здійснення робіт з вивчення храму в Олешкові, яка на Дністрі, виявлено підлогу церкви, яка датується XII–XIII ст. Вона викладена кольоровою мозаїкою, у центрі якої – зображення силуету хижого птаха, що нагадує символічно зафіксовану голову орла. Розкопуючи храм біля Василева на березі Дністра, знайшли плитку (111 x 126 мм) із зображенням птаха. Своім тулубом він нагадує швидше галку, уважають археолог Б. Томенчук та орнітолог Я. Штиркало [33, с. 116].

На виробих із черні в мистецтві Галицької Русі XII–XIII ст. найчастіше зустрічаються “пташині мотиви”. У той же час на срібних пластинчастих браслетах, знайдених у Києві, у квадратних розмежованих рамках або арках зображуються переважно химерні узори плетива, рослинні орнаменти, леви, барси, кентаври, на інших браслетах – танцюристи або музиканти.

Російський учений Б. Рібаков першим висловив здогад, що в Галицькій землі в давньоруський час працювали місцеві майстри черневої справи. Він включив у галицьку групу прикрас із черню два широких пластинчастих браслети-обручі й колти. Перший срібний пластинчастий браслет походить з відомого Молотівського скарбу (с. Молотів на Львівщині). На ньому в шести арках з колонами й капітелями вміщено гравіровані малюнки. На одній стулці в бокових арках зображено двох різних птахів із розкинутими крилами, з в центральній – тризубець із розквітливими кінцями. На другій стулці також бачимо птахів, а між ними – постать мисливця в гостроверхому капелюсі. Він тримає у правій руці спис, а в лівій – здобич – птаха з довгим хвостом [5, с. 392]. Із цього Молотівського скарбу походять і два срібні персні-печатки з круглими щитками, на яких у псевдозерні вигравіровано птахів з розкинутими крилами. По краю щитків ідуть написи кирилицею: “печат Ванова” і “печат Скачкова”. Більшість дослідників вважає, що, можливо, молотовські печатки належали до пізніших часів, оскільки в скарбі, крім речей XII – першої половини XIII ст., були чеські монети другої половини XIII – першої половини XIV ст.

Другий браслет потрапив у 30-ті роки XX ст. до рук сільського збирача історичних пам’яток С. Ткачівського з Вікторова, що поблизу княжого Галича. Його він передав краєзнавцю Я. Хмілевському, таким чином рідкісна знахідка опинилась у фондах Львівського історичного музею. На одній його стулці з

боків зображено птахів, повернутих головами до центральної арки, заповненої плетінкою, що утворює тризубець із розквітлим верхом.

1974 року під час проведення земляних робіт було випадково відкрито скарб срібних прикрас у місті Сокаль на Львівщині. Ювелірні вироби зі срібла були сховані в землю в глиняному горщику. До складу скарбу входили: широкий срібний браслет, два великі скроневі кільця з намистинами призматичної форми та два менших скроневих кільця з кулястими намистинами. У центральній напівокруглій арці розміщено зображення птаха (голуба?), виконане в техніці контурної черні. У двох бічних арках уміщено ідентичні зображення “дерева життя”, а під ними, як і під зображенням пташки, – рослинний орнамент. Такі прикраси характерні для парадного жіночого одягу міщанок з князівсько-боярського середовища [23, с. 256–256]. Серед усіх речей Сокальського скарбу представлений широкий браслет-наручень, що поповнив групу срібних браслетів, які археолог В. Петегрич однозначно пов’язує з галицькою школою художньої металообробки. Започаткував цю серію виробів обруч, виявлений ще в кінці XIX ст. серед речей Молотівського скарбу. Прикметно, що на всіх стулках галицької групи давньоруських браслетів-обручів домінує пташина тематика.

Геральдична композиція – птахи або діво-птахи (сирини) по боках “дерева життя” – досить часто трапляється в орнаментиці давньоруських колтів. Розкопуючи ремісничі майстерні XII–XIII ст. в урочищі Юрієвське в Крилосі, Я. Пастернак знайшов двобічну кам’яну матрицю, уперек карбованої обвідки на ній стоять обернені плечима одна до одної пташки з поверненими назад голівками. Подібна композиція розроблена галицькими митцями на бронзовій матриці, яку віднайшли польські археологи під час розкопок 2001 року міста Холм. За висновками вчених, такі сю-

жети, де існує зв'язок між образами птаха і жінки, є символом самого життя. Дослідниця Р. Михайлова зазначає: “Серед зображень на малих колтах переважають птахи, розташовані попарно (без плетінки), один птах, плетінка, рослинний орнамент із крином у центрі. Зображення птахів однакове із зображеннями на щитках-вставках київських срібних колтів з ажурною каймою, інколи – з декором золотих колтів XI – першої половини XII ст. та великих колтів, які часом демонструють переробку цього мотиву на самостійний елемент” [13, с. 126].

Коли ми наочно побачили, що зображення чорної галки з'являється й здобуває поширення на ранньослов'янському етапі історії, то спокусливою видалася думка, що в VI–VII ст. воно могло бути геральдичним символом літописного племінного об'єднання дулібів, які заселяли широкі простори Волині й Прикарпаття.

Відомий дослідник княжого Галича Я. Хмілевський (1895–1965 рр.) виводив давню символіку міста від тотемістичних вірувань людей, які жили тут у давнину. Такі тотеми роду ставали іменами вождів первісних племен, а згодом їх іменем стали називати місцевості, де проживала родоплемінна община. Тотемістичні мотиви знайшли своє гідне місце в геральдиці. Родовий знак, що зображував чорну галку, став основою герба Галича [32, с. 7–12].

На нашу думку, зміст назв “Галичина”, “Галицька земля”, “Галич” отожднювався в мешканців Давньої Русі не тільки з геральдичним зображенням чорної галки. У Європі існує дуже багато т. зв. “соляних міст”. Важлива роль солі позначилася на назві одного з найбільш давніх Європейських центрів – Гальштат. Із розробки соляних родовищ, поряд із рудниками, тут розпочався розквіт культури у VIII–V ст. до н. е. Саме слово є похідним від кельтського “hal” – сіль. Місцевості, де знаходилися соляні джерела або поклади солі, отримували “соляні” назви. Із сіллю в Єв-

ропі, вважає Р. Михайлова, пов'язані назви міст – Галле і Халле в Німеччині, Зальцбург в Австрії (німецькою “сіль” – “зальп”), Галап у Румунії, Солігорськ у Білорусі, Друскінінкай у Литві (“доуска” литовською – “сіль”), а також областей – Галіція в Іспанії, Галичина в Україні, Цизальпінська чи Трансальпінська Галлія в районах Альп, Галатія в Малій Азії [18, с. 83–89].

Основними постачальниками солі до Києва були два столльні гради – Галич і Перемишль. Саме торгівля сіллю, на думку археолога В. Ауліха, стала причиною появи Галича. Не безпідставно цей фахівець доводив, що саме слово “сіль” – “гальс” знаходиться в основі назви Галича й усієї Галичини [2, с. 146]. Про монополію Галича на торгівлю сіллю можемо судити із середньовічних письмових джерел, де згадана ситуація, що склалася 1098 року в Давній Русі, коли під час сутички з київським князем галицькі володарі “... не пустили гостей із Галича ні людей з Перемишля, і не бисть ні солі во всій Русской землі... І бе видите тогда люди сушая в велицей печали” [1, с. 108]. Цю монополію Галич утримував і в XII, і в XIII століттях, за доби правління Ярослава Осмомисла й Данила Галицького. Повз Галич у княжу добу проходив Дністром знаменитий “соляний” шлях з Удеча (Жидачева) [15, с. 286]. Дорогу через ліс “Діброва”, яка веде із Сокола в Залукву, в актовому документі 1787 року називають “сільною дорогою”.

Отже, зображення чорної галки на різноманітних ювелірних виробках, які масово виявили “чорні археологи” на території давньоруських міст Західної України, виражають багатотисячлітню традицію геральдики княжого Галича й усієї Галицької землі. Цей символ мав таку державну важливість і духовну привабливість для галичан, що вони залюбки розміщували його на браслетах, колтах, перстнях, інших виробках декоративно-прикладного мистецтва, використовували в особистій офрагістичній практиці.

1. *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик / Абрамович Д. – К., 1991. – 250 с.
2. *Аулих В. В.* Историческая топография древнего Галича / В. В. Аулих // Славянские древности. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 130–160.
3. *Висоцький С.* Яким був герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого? / Висоцький С. // Розбудова держави. – 1992. – № 3. – С. 41–43.
4. *Висоцький С. А.* Светские фрески софийского собора в Киеве / Висоцький С. А. – К. : Наук. думка, 1989. – 215 с.
5. *Гончаров В. К.* Художні ремесла / В. К. Гончаров // Історія українського мистецтва : у 6 т. – К., 1966. – С. 352–357.
6. *Гречило А.* Історичні герби Галицької землі та міста Галича / А. Гречило // Галицька брама. – Львів, 1998. – Ч. 9. – С. 3.
7. *Гречило А.* Герби Івано-Франківської області та міста Галича / А. Гречило // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. – Івано-Франківськ ; Галич : Плай, 1998. – С. 304–308.
8. *Гречило А.* Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція / А. Гречило // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 260–276.
9. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – 524 с.
10. *Дашкевич Я.* Геральдичне зображення Лева в період Галицько-Волинської держави (перша половина XIV ст.). / Я. Дашкевич // Знак. – 1998. – Ч. 16. – С. 6–8.
11. *Дашкевич Я.* Символіка проквітлого хреста / Я. Дашкевич // Знак. – 1999. – Ч. 18. – С. 6–8.
12. *Жишкович В.* Пластика Русі-України : Х – перша половина XIV століття / В. Жишкович. – Львів : Ін-т народознавства, 1999. – 230 с.
13. *Иоаннисян О. М.* Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII века / О. М. Иоаннисян // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 231–244.
14. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Львів, 1999. – 219 с.
15. *Литотис Руський* / пер. за Іпатіївським списком Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1990. – 591 с.
16. *Макарова Т. И.* Черное дело Древней Руси / Т. И. Макарова. – М. : Наука, 1986. – 156 с.
17. *Максимов П. О.* Графіті XII ст. Галицького кафедрального (крилоського) Успенського собору / Максимов П. О., Томенчук Б. П., Кочкін І. Т. // Галицько-буковинський хронограф. – 1998. – № 1. – С. 93–98.
18. *Михайлова Р. Д.* З історії вивчення соляних промислів / Михайлова Р. Д. // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 15. – С. 83–89.
19. *Михайлова Р. Д.* Художня культура Галицько-Волинської Русі / Михайлова Р. Д. – К. : Слово, 2007. – 490 с.
20. *Наріжний К. Г.* Живий світ геральдики : Тварини і рослини в державній символіці / Наріжний К. Г. – К., 1997. – 182 с.
21. *Овчинников О. Г.* Семантика галицьких керамічних плиток / Овчинников О. Г. // Галич і Галицька земля : зб. наук. пр. – К. ; Галич, 1998. – С. 94–96.
22. *Пастернак Я.* Звідкіля назва Галич? / Пастернак Я. // Студентський Прапор. – Львів, 1944. – Ч. 1. – С. 9–15.
23. *Петегирич В.* Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині / В. Петегирич // Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вид. 4. – Львів, 2011. – С. 254–267.
24. *Петрушевич А.* О городъ Галич за Луквой / Петрушевич А. // Вестник Народного Дома. – 1887. – Ч. 52.
25. *Рудницький Я. Б.* Назви “Галичина” й “Волинь” / Рудницький Я. Б. – Вінніпег, 1952. – 32 с.
26. *Сварник І.* Печатки міст Галицької землі / Сварник І. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 125–126.
27. *Сміленко А. Т.* Речові скарби / Сміленко А. Т. // Археологія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 3. – С. 150–163.
28. *Тимошук Б.* Північна Буковина – земля слов'янська / Тимошук Б. – Ужгород : Карпати, 1969. – 192 с.
29. *Тимошук Б. А.* Декоративные плитки XII–XIII вв. из Василева / Тимошук Б. А. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С. 112–113.
30. *Ткачук Т. М.* Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма : каталог / Ткачук Т. М., Тимус К. Л. – Галич, 1997. – 60 с.
31. *Томенчук Б. П.* Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті / Томенчук Б. П. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1993. – Т. ССХХV. – С. 87–96.
32. *Хмилевський Я.* Походження назви Галич / Я. Хмилевський. – К. ; Філадельфія, 1958. – Ч. 1. – С. 7–12.
33. *Штиркало Я. Є.* Птахи в геральдиці Галицької землі / Штиркало Я. Є., Томенчук Б. П. // Беркут. – Чернівці, 1992. – Ч. 1. – С. 116.
34. *Шуст Р.* Нумізматики : Історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Шуст Р. – К. : Знання, 2007. – 437 с.

ПІСЕННИКИ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ БУТТЯ ФОЛЬКЛОРУ В СУЧАСНУ ЕПОХУ

У статті на основі опрацювання матеріалів архівів, музеїв, бібліотек та приватних колекцій подано характеристику пісенників українців-русинів Східної Словаччини як джерела вивчення фольклору в сучасну епоху. Виокремлено постаті дослідників фольклору регіону XIX–XX ст.

Ключові слова: музичний фольклор, українці-русини, пісенники, Пряшівщина, Східна Словаччина.

В статті на основі обробки матеріалів архівів, музеїв, бібліотек і частних колекцій представлено характеристику пісенників українців-русинів Восточної Словаччини як джерела вивчення фольклору в сучасну епоху. Виділені фігури дослідників фольклору регіону XIX–XX вв.

Ключевые слова: музыкальный фольклор, украинцы-русины, песенники, Пряшивщина, Восточная Словакия.

In the article on the basis of the study of materials from archives, museums, libraries and private collections, the characteristics of songbooks of Ukrainians-Rusyns at East Slovakia as a source of folklore study at the present time are examined. The personalities of folklore explorers are determined.

Keywords: musical folklore, Ukrainians-Rusyns, songbooks, Priashiv region, East Slovakia.

Ареалом традиційної української народної культури Словацької Республіки є Пряшівщина, де, як стверджує М. Мушинка, збереглося 250 українських сіл (за версією одних – ще з періоду Київської Русі, за версією інших – з XIII–XIV ст.), у яких проживає приблизно 120 тис. українців-русинів [21, с. 43]. Міжетнічні контакти в цьому пограниччі Карпат відбилися в українському фольклорі.

Упродовж XIX–XX ст. у Східній Словаччині проводились етнофольклористичні дослідження, у т. ч. вивчалася народна музична творчість, укладалися фольклорні пісенники, однак вони не ставали предметом спеціальної уваги музикознавців. Щоправда, невелика стаття Ф. Ковача про них міститься в краєзнавчому словнику українців-русинів Пряшівщини, де подано короткий перелік збірників народних пісень [15, с. 146–147]. Метою нашого дослідження є огляд пісенників українців-русинів Східної Словаччини, створених упродовж двох останніх століть, як джерела вивчення фольклору в сучасну епоху. Основним джерельним матеріалом для дослідження стали фонди Музею україн-

ської культури (МУК) у м. Свидник (Словацька Республіка), приватні фонди та архіви академіка Миколи Мушинки (м. Пряшів, Словацька Республіка), опрацьовані нами під час наукового відрядження до цих країв у червні 2012 року.

Повсюдне захоплення народною творчістю, визначення її місця в культурі кожного народу з початку XIX ст. було “ферманентацією національної ідеї в добу романтизму” [2, с. 38]. Воно реалізовувалося збиранням етнографічних матеріалів, їх публікацією, вивченням фольклоризму художньої літератури. Не оминули ці процеси Пряшівщину. Одними з перших дослідників фольклору карпаторусинів були: дяко-вчитель та фольклорист Іван Ріпа (1764–1851) з Пряшівщини, який зібрав у селах Землинського комітату багато світських та церковних пісень, підготував дві збірки “Пьсенникъ” (1821, 1841), що містять відповідно 119 і 142 тексти пісень з нотами, і священник Яків Головацький (1814–1888), який випустив чотиритомник “Народныя пьсни Галицкой и Угорской Руси” (1863–1878) і був першим дослідником фольклору цього регіону. Збірни́к Я. Головацького містить бага-

тий матеріал з Пряшівщини (Південна Лемківщина), а саме: записи О. Духновича, Ол. Павловича, А. Кралицького, В. Сухого, М. Бескида та ін. Із записів А. Кралицького Я. Головацький опублікував близько 30 пісень різних жанрів: балади, рекрутські та військові пісні, ліричні, жартівливі тощо. Як наслідок співпраці з О. Духновичем та іншими культурними діячами Пряшівщини в третьому томі свого видання Я. Головацький умістив окремі цикли записів народних пісень: “Песни собранные А. Духновичем в Пряшеве”; “Сборник песней, живущих в сердцах и устах маковицкаго люда” О. Павловича; “Песни красnobроцке на рок 1866” В. Сухого; “Пісні народніи округа лаборскаго собрани года 1866” Антонія Кралицького; “Свадебные обряды у Лаборских руських, описанные Анатолием Кралицким”; цикл пісень І. Воробля, І. Яцкова, Й. Петрашевича, В. Дениса, 5 збірників О. Митрака, І. Талапковича та ін. [15, с. 146]. Я. Головацький у четвертому томі збірника зазначав, що весільні пісні лемківського північно-західного погір'я подвійні: одні мають “руській” (місцевий) вид, інші запозичені або перероблені зі словацьких чи польських народних пісень. Перші за мовою чистіші, другі переповнені словацькими чи польськими елементами. Отож дослідник першим відзначав полікультурні впливи на формування пісенності краю.

Відомий історик, літературознавець Михайло Драгоманов (1841–1895) включив фольклорний матеріал з Підкарпатської Русі у свою збірку малоруського (українського) поетичного фольклору “Историческія пьсни малорусскаго народа” (у 2 т., 1874–1875). Український філолог, письменник, громадський діяч Іван Верхратський теж зосередив увагу на вивченні фольклору русинів Словаччини, куди здійснив подорож у 1897 і 1899 рр. Перша праця присвячена фольклору лемків південних схилів Карпат “Гоя дюндя і собітки на Угорській Русі” (“Діло”, 1899), у якій

подано опис календарних звичаїв. Основна частина фольклорних записів І. Верхратського надрукована в додатку до монографії “Знадоби до пізнання угорських говорів” [1]. Цей багатий матеріал охоплює майже всі фольклорні жанри, у т. ч. 257 пісень.

Визначним дослідником фольклору Пряшівщини був Володимир Гнатюк, якого вважають піонером збирання й дослідження народної творчості українців цього регіону [16–18; 23]. У 1885–1886 рр. він здійснив три експедиції на Угорську Русь, у т. ч. на територію нинішньої Східної Словаччини. Їх результатом став випуск двох книг “Етнографічні матеріали з Угорської Русі” (1887, 1889), які включають усі фольклорні записи, зроблені вченим. Під час цих експедицій В. Гнатюк на Пряшівщині записує пісні про еміграцію. Зібравши 45 таких пісень і долучивши до них 15 гуцульських пісень про громадські справи, він опублікував їх на сторінках Записок НТШ під назвою “Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності” [5]. У Бачці й Сремі (Югославія) учений у 1897 р. записував духовні пісні від українців, що походили зі Східної Словаччини. Відвідавши колишню “Угорську Русь” шість разів (1895–1903 рр.), В. Гнатюк зібрав тут великий за обсягом матеріал, опублікований у шести томах “Етнографічних матеріалів з Угорської Русі” та в низці інших праць (їх налічується понад сто). Ці записи ще й досі є неперевершеним джерелом пізнання українського фольклору Закарпатської України, Пряшівщини, Бачки й Банату [27, с. 64].

Дослідженням фольклору українців Закарпаття та Східної Словаччини займався визначний український фольклорист Іван Панькевич (1887–1958). Йому належать численні фонозаписи пісенної творчості українців цього регіону в 1920–1930-х рр. [19]. Учений записав на фонограф і видав 27 грамофонних платівок фольклорних зразків, зокрема й пісенних. Нотний запис пісень із цих

фонозаписів здійснювали свого часу П. Щуровська-Россіневич та О. Дутко в 30–40-ві, усю збірку записав Ю. Костюк у 70-х рр. ХХ ст.

Записував, науково опрацьовував і досліджував, публікував збірки народних пісень Підкарпатської Русі та Пряшівщини видатний фольклорист, музикознавець і композитор Філарет Колесса (1871–1947). До цих збірок належать: “Народні пісні з південного Підкарпаття” (1923), “Руський народний пьєнь зь Подкарпатскоь Руси” (1923), “Народні пісні з Підкарпатської Русі: мелодії і тексти” (1938). Відомою є його праця “Народні пісні з Галицької Лемківщини – тексти й мелодії” [11], яка нараховує понад 800 мелодій з численними паралелями до інших слов’янських мелодій. У цей же період (1911 рік) Ф. Колесса відвідав територію Пряшівщини. Він був першим фольклористом, який зацікавився мелодіями народних пісень цього регіону [8; 10; 13; 14]. Зібрані ним пісні увійшли в збірник “Народні пісні з Південного Підкарпаття” [12]. Сам Ф. Колесса вважав ці записи лише початком зацікавлення народною музикою Пряшівщини. Як зазначає Т. Цимбал, “вони вразили його багатством мелодій, впливами сусідніх народів, своєрідним карпатським колоритом, що бере свій початок в далекому минулому” [27, с. 65]. Згодом низка записів із Пряшівщини склала основу репертуару для хорів (чоловічого, мішаного) і була пізніше опублікована в збірці музичних творів композитора. Продовжуючи вивчення зв’язків української народної пісенності з піснями інших слов’янських народів, Ф. Колесса друкує глибоку за змістом розвідку “Карпатський цикл народних пісень, спільних українцям, словакам, чехам і полякам” [9]. Публікації Ф. Колесси відзначаються науковою точністю в транскрибуванні та відтворенні діалектного мовлення українців-русинів. Хоча записів Колесси й небагато, але вони стали фундаментом для ґрунтовного дослідження музичного фольклору

Пряшівщини, яке почалося після Другої світової війни.

У Чехо-Словаччині в міжвоєнний період було видруковано низку співанників, зокрема чеський музикант і фольклорист, академік Чеської академії наук і мистецтва Людвік Куба (1863–1956) видає в Празі фольклорні збірники з українськими народними піснями в 15-томній збірці слов’янського фольклору “Слов’янство у своїх співах” (1922, 1933 рр.), де є записи пісенного фольклору українців-русинів Пряшівщини. На Підкарпатті (нині – Закарпаття) у міжвоєнний період проводився збір фольклору. У цей час у державному видавництві у Празі Степан Фенцик видає співаник “Пісні закарпатських русинів” у двох частинах. Дезидерій Задор, працюючи у чехословацькому міністерстві освіти, брав участь у фольклорних експедиціях на Підкарпатську Русь, був співукладачем (разом із Петром Милославським та Юрієм Костьо (Костюком) збірника “Народнь пьєнь подкарпатських русиновь” (1944), написав теоретичний аналіз коломийки – “A ruszin népdalköltészet kolomöjkaі” (1942).

Чималу роботу на ниві запису народних пісень українців-русинів Закарпаття та Східної Словаччини здійснив Юрій Костюк (1912–1998). Його творча й наукова спадщина зберігається у відділі музичного фольклору в МУК м. Свидник. Перші записи пісень (угорських, німецьких, чеських) різних авторів (три малі зошити) були зроблені Ю. Костюком у 1929–1930 рр., коли він був студентом Державної учительської семінарії в Мукачеві. 1936 року він здійснив подорож до Югославії, де в Керестурі й Коцурі записав кілька оригінальних русинських пісень і нав’язав стосунки з музичними діячами для спільної праці. Однак війна ці зв’язки обірвала. Близько 700 народних пісень Закарпаття в записах П. Ференчука, І. Кондратовича та Ю. Костюка датуються 1938–1943 рр. 1943 року Ю. Костюк їздив за українськими народними

піснями у Вишовську долину (Румунія), де записав багато пісень, особливо від народної співачки Анни Бойчук із села Петрова Бистра. Деякі пісні із цих записів увійшли до збірника “Народні пісні підкарпатських русинів”.

Широко розгорнув фольклористичну діяльність Ю. Костюк у пряшівський період. Перші його нотні записи народних пісень цього краю датуються 1948–1953 рр. 1948 року дослідник спільно з О. Сухим узяв участь у великій чотиритижневій експедиції селами Східної Словаччини, у результаті якої було записано 280 пісень. У наступні роки було організовано дальші експедиції за народною піснею. В одних Ю. Костюк брав безпосередню участь і керував збиранням пісенного фольклору, в інших співпрацював при упорядкуванні матеріалу й давав цінні поради. 1952 року Культурний союз українських трудящих (КСУТ) організував другу експедицію за піснями в села Камйонка, Якубяни, Шеметківці, Вишава, Пихні, де дослідник записав 120 пісень і танцювальних мелодій. На замовлення Словацької академії наук Ю. Костюк у 1950–1955 рр. записує близько 200 шарішських народних пісень, які залишилися в рукописі. Фольклорист разом з Ю. Цимборою, А. Подгаєцьким та іншими записує музичну народну творчість у селах Пряшівщини й видає її. Перша книга фольклорних записів з Пряшівського краю, що була видана під його редактуванням, містила 321 пісню, з яких 122 були записні Ю. Костюком. У збірнику вперше усунуто анонімність фольклорних записів. Кожна з пісень має паспортизацію, що включає зазначення віку співака, місце й час запису. У збірнику знаходимо покажчик записувачів пісень, список співаків, зведення пісень по селах, алфавітний покажчик і таблицю пісень за розділами, що допомагає читачеві швидко зорієнтуватися в об’ємному матеріалі книжки.

Другий том збірника упорядковував Юрій Цимбора (із 487 пісень – 30

записано Ю. Костюком), його пісенний корпус укладений за принципами, якими керувався Ю. Костюк. Т. Цимбал відзначає окремі недоліки видання: неточну класифікацію пісень, відсутність аналітично-синтетичної статті, яка була б об’єднувальною ланкою між обома темами, непослідовну фонетичну транскрипцію, нехтування діалектними особливостями. Проте ця публікація увійшла в скарбницю нашої народної культури, в історії друкарства на території Пряшівщини вона “не має пари” [27, с. 70].

Третій том збірника, що вийшов за упорядкування Андрія Дулеби, охоплює 406 пісень, які за змістом поділяються на три жанрово-тематичні групи: епічні, обрядові та ліричні. Тексти й мелодії пісень збережено. Т. Цимбал пише, що “за змістом і формою пісні старшого походження інклінують на схід, до загальноукраїнського фольклору. Сюди належать переважно пісні обрядові, зокрема весільні. Інші пісні, пізнішого походження, інклінують на захід, північ і південь, несучи ознаки впливу найближчих сусідів. Диференціація фонетичних та морфологічних особливостей місцевих говірок дотримана з незначними винятками” [27, с. 71].

Під час комплексного дослідження Старинської долини на Снинщині (1975–1978 рр.) Ю. Костюк записує народні пісні (обрядові, ліричні, балади тощо) із села Дара в районі Верхньої Цірохи (усього 560 пісень). Колискові пісні цього села були опубліковані ним у Науковому збірнику МУК у Свиднику (т. 9, кн. 2, 1979). Більше 700 фольклорних записів зроблені Ю. Костюком в інших селах Пряшівщини. Подвижницька праця фольклориста врятувала від забуття сотні чудових зразків музичного фольклору українців-русинів, який залишається важливим джерелом для його вивчення й пропагування.

У повоєнний час у Східній Словаччині, яка була у складі Чехословаччини, значну кількість видань, пов’язаних з музичною культурою українців-

русинів, було видано в Словацькому педагогічному видавництві та Словацькому видавництві художньої літератури (Братислава), відділі української літератури в Пряшеві. Організатором і замовником був КСУТ, створений 1951 року. Основна увага товариства була сконцентрована на аматорській творчості, професійному українському театрі, ансамблі пісні і танцю, видавництві, створенні кафедр при університеті, музею, випуску газет і журналів. Серед видань КСУТ: серія щоквартальних брошур (130 випусків) з фольклорними текстами та інформацією для аматорських фольклорних колективів “Репертуарний збірник” (1959–1990). Основна частина цих видань – фольклорні та репертуарні збірки, які видавалися великими тиражами й були основою для репертуару аматорських колективів. Упродовж багатьох років КСУТ випускав репертуарні збірники, які адресувалися функціонерам й активістам цієї організації та керівникам аматорських колективів. У 1950–1980-х рр. під керівництвом КСУТ було здійснено записи музичного фольклору в різних місцевостях Східної Словаччини та видано низку видань під упорядкуванням Юрія Млинарича (у розділі “Народні пісні Східної Словаччини” вміщено 21 пісню), Андрія Каршка, Андрія Дулеби, Юрія Цимбори, Михайла Гиряка, Івана Мигалича, Івана Русинко, Юрія Харитуна. Ці твори розшифровані й паспортизовані, містять важливий джерельний матеріал, що, правда, з жанрового боку вони неоднорідні.

У новітній час до вивчення фольклору та видання подібної літератури в Словаччині активно долучилися культурні товариства “Союз русинів-українців” та “Русинська оброда”: М. Гиряк упорядкував двотомну бібліографію народних пісень, перший том якої складений за репертуаром окремих співаків, другий – за жанрами, ним же видано пісні народної співачки Анни Мацібової, фольклорну збірку, упорядковану

Міланом Гарбером; а молодий дослідник Любослав Калиняк свою роботу присвятив студії музичного фольклору русинів Словаччини.

Здобутком музичної фольклористики українців Східної Словаччини останніх років є поява дослідження етнографа, фольклориста Івана Чижмара, присвяченого народним пісням, музиці й танцям русинів цього краю. У вступі автор подає широкий огляд вивчення народної музичної спадщини етнографами, етномузикологами та фольклористами XIX і XX ст. Окрім трьох розділів, які представляють основні види музичного фольклору, у роботі є багата документація, світлина автора та мультимедійні засоби. Основу музичного матеріалу складають власні записи дослідника, які він проводив упродовж тривалого часу – більше п’ятдесяти років на території Східної Словаччини, а також окремі записи інших фольклористів (у т. ч. В. Гнатюка, Ф. Колесси, В. Гошовського, С. Людкевича), архівні матеріали. І. Чижмар репрезентує в книзі широку гаму жанрів народної пісні і музики, інструментальні групи та оркестри (народні і професійні) та їх репертуар, музичні інструменти. До кожного твору подано не тільки точну паспортизацію, але й широку джерельну базу (перелік видань, де він уміщений).

Треба віддати належне сучасному дослідникові фольклору українців Східної Словаччини академіку Миколі Мушинці, котрий тісно співпрацював з Ю. Костюком. Саме завдяки останньому магнітофонні записи, зроблені М. Мушиною, були розшифровані. Учений вивчав фольклористичну діяльність В. Гнатюка на Закарпатті та Словаччині [16–18], видав дослідження, які торкаються музичного фольклору: з історії закарпатської фольклористики [20]; антологію усної народної творчості українців Східної Словаччини; фольклор русинів Воєводини [22]; колядки русинів-українців Словаччини [29]. Антологія українського фольклору Східної Словач-

чини під назвою “З глибини віків” охоплює понад 300 пісень та інші фольклорні жанри. До кожного жанру додано вступну статтю, у якій розкрито історію його дослідження в загальноукраїнському фольклорі, спільні риси з фольклором сусідніх народів. Антологія здобула прихильну оцінку на сторінках не лише чеської та словацької наукової преси, а й наукових і літературних журналів Канади, Франції, Югославії та інших країн. Завдяки копіткій праці М. Мушинки розшифровано, упорядковано та видано пісенні зразки із фонозаписів І. Панькевича. У виданні “Голоси предків” надруковано тексти 98 народних пісень, що були записані 1929 року в Празі, а 1935 року в Ужгороді Іваном Панькевичем. Книжка двомовна (словацькою та українською), до неї додається CD із 28 звуковими доріжками пісень і прози. Завдяки цим записам збережено унікальний звуковий пласт автентичного пісенного фольклору українців-русинів Закарпаття та Словаччини. М. Мушинка презентував книжку й CD 2003 року на зборах Чеської асоціації українців.

М. Мушинці також належить низка цінних фольклорних збірників. Це народні балади українців-русинів Пряшівщини, лемківські народні пісні Никифора Лещишака з рукописної спадщини Івана Франка, репертуарні збірники з українського фольклору Східної Словаччини та присвячений 20-річчю фольклорного колективу з рідного села академіка Курова, збірник з репертуару народної співачки Анці Ябур зі Стащина та багато інших видань.

Важливою формою вивчення й пропагування народнопісенної творчості є фольклорні огляди та фестивалі. Свято культури українців-русинів Словаччини у Свиднику вирізняється своєю неповторністю. Воно не тільки одне з найдовготриваліших (у 2012 році проводилося 58-й раз), але й має свої особливості. Одна з найголовніших – збереження автентичної народної творчості українців-русинів, що проживають на

території Східної Словаччини. Фестиваль із самого початку (1955 рік) задумувався як національний, а основним його завданням було сприяння розвитку національних традицій місцевого українського населення, збереження його національної самосвідомості. Якщо взяти до уваги, що кожне свято в середньому відвідувало близько 25 тис. осіб, а на сцені в середньому виступало більше тисячі учасників, то за час існування його побачило близько півтора мільйона глядачів, на сцені виступило більше 60 тис. співаків, музикантів і танцюристів. Організатори фестивалю від його започаткування орієнтували колективи та окремих виконавців на місцевий фольклор. Слід відзначити, що виступи обов'язково відбуваються у супроводі “живого” оркестру, фонограми тут вимкнені. Програма святкування кожного року різноманітна й розрахована на задоволення найвибагливішого смаку.

У грудні 1973 року в окружному місті Бардієв відбувся огляд української народної пісні Пряшівщини. Його засновником був КСУТ і Міський національний комітет у Бардієві, а душею і творцем майже всіх основних програм – невтомний етномузиколог та збирач фольклору Андрій Каршко (1938–2008). У жовтні 1973 року А. Каршко опрацював статут огляду, згідно з яким мали право виступати лише солісти, дуети й тріо – переможці т. зв. “окружних” (“обводових”) змагань. Одна й та сама пісня не мала повторюватися на жодному з майбутніх концертів фестивалю. Це змушувало співаків шукати все нові й нові пісні. Їх тексти й мелодії публікувались у пресі та фольклорних збірниках. Кожний учасник, дуєт чи тріо могли виступити лише з одною піснею, як виняток – із двома або трьома короткими пісеньками. За весь період на фестивалі виступило близько 4 тис. виконавців, які заспівали понад 6 тис. народних пісень. Уже 40 років поспіль відбувається фестиваль “Маковицька струна”, і

впродовж кількох десятиліть Андрій Каршко вів своєрідну його пісенну хронологію, випускаючи найуспішніші пісні свята. Окрім того, він видав 9 збірників пісень із власними записами народних пісень (тексти і мелодії) – усього 843.

Таким чином, огляд друкованих і рукописних пісенників українців-русинів Східної Словаччини впродовж XIX–XX століття засвідчує значний масив зібраного музичного фольклору, який представлений різноманітними жанрами – від архаїчних до новотворів XX ст. (зокрема емігрантських пісень, які С. Грица справедливо називає “живою хронікою української історії”). Цей багатий джерельний матеріал має вагоме значення для вивчення буття фольклору в сучасну епоху, трансмісію фольклорної традиції, оскільки зафіксовані словесно-нотні тексти та аудіозаписи слугують базою для глибоких наукових досліджень, порівнянь побутування й збереження жанрів упродовж тривалого періоду, використання фольклору сучасною концертною практикою окремих виконавців, ансамблів і хорів, джерелом для творчості композиторів. Зібраний фольклор однієї території, репертуар його окремих носіїв – це той матеріал, який допомагає ґрунтовніше, глибше розкрити історію народної пісенності, багатства її форм, ритміки, художніх засобів.

Нові шляхи цього соціологічного напряму в етномузикології накреслює С. Грица, яка зазначає: “Сучасну науку, що нагромадила величезний фольклорний матеріал, законсервований у багатотомних виданнях, каталогах, цікавить уже не стільки черговий варіант якогонебудь фольклорного твору, скільки механізми його життя в сучасності, динаміка його змін під впливом нових умов, трансформацій у різних областях культури, проблеми його рецепції в зв’язку з розширеною сферою його функціонування. У центрі соціологічних досліджень стає не тільки сам твір а й людина, яка відповідно рефлектує на ньо-

го, отже й психологія його сприйняття” [6, с. 86]. Українці-русини Східної Словаччини, незважаючи на обставини, бережуть народні традиції, говірку й пісню, забезпечуючи ідентифікацію національної меншини у складному глобалізованому ХХІ ст.

1. *Верхратський І.* Знадоби до пізнання угорських говорів / Іван Верхратський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 44. – С. 113–224.
2. *Гарасим Я. І.* Нариси до історії української фольклористики : навч. посібник / Я. Гарасим. – К. : Знання, 2009. – 301 с.
3. *Гиряк М.* Бібліографія русинських народних співанок і народної поезії виходного Словенська / Михайло Гиряк. – Пряшов : Русинська оброда, 1994. – Ч. I. – 567 с.
4. *Гиряк М.* Бібліографія русинських народних співанок і народної поезії виходного Словенська / Михайло Гиряк. – Пряшов : Русин і Народы новинки, 2007. – Ч. II. – 376 с.
5. *Гнатюк В.* Пісенні новотвори в українсько-руській народній словесності / Володимир Гнатюк // Записки НТШ. Т. 50, кн. 6. – 1902. – С. 1–37; т. 52, кн. 11. – 1903. – С. 38–67.
6. *Грица С.* Трансмісія фольклорної традиції : етномузикологічні розвідки / Софія Грица. – К. ; Тернопіль : Астон, 2002. – 236 с. [НАНУ, ІМФЕ].
7. *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів* / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп ; заг. ред. Павла Роберта Магочія ; пер. з англ. Надія Кушко ; ред. укр. вид. Валерій Падяк ; карти Павла Роберта Магочія ; вип. ред. Лариса Ільченко. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2010. – 856 с. + XXXII с. : іл., 32 кольор. вклейки, карти.
8. *Колесса Ф.* Декілька слів про мелодії народних пісень з Підкарпатської Русі / Колесса Ф. // Музикознавчі праці / Ф. Колесса ; підгот. до друку, вступ. стаття і прим. С. Й. Грица. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 401–408.
9. *Колесса Ф.* Карпатський цикл народних пісень (спільних українцям, словакам, чехам і полякам) / Ф. Колесса // Sbornik prací I Sjezdu Slovanských filologů v Praze. – Praha, 1929. – Sv. 2. – S. 93–114.
10. *Колесса Ф.* Музикознавчі праці / Ф. Колесса ; підгот. до друку, вступ. стаття і прим. С. Й. Грица. – К. : Наук. думка, 1970. – 592 с.
11. *Колесса Ф.* Народні пісні з галицької Лемківщини : Тексти й мелодії / збір., упоряд. й поясн. д-р Філарет Колесса // Етнографічний збірник НТШ. Т. 49–50. – Львів, 1929.
12. *Колесса Ф.* Народні пісні з південного Підкарпаття : тексти й мелодії із вступною розвідкою / Ф. Колесса // Науковий збірник

- товариства “Просвіта” в Ужгороді. Т. II. – Ужгород, 1923.
13. Колесса Ф. Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті / Ф. Колесса // Музикознавчі праці / Ф. Колесса ; підгот. до друку, вступ. стаття і прим. С. Й. Грица. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 368–397.
 14. Колесса Ф. М. Фольклористичні праці / Філарет Колесса ; упоряд. і вступ. ст. В. А. Юзвенко. – К. : Наук. думка, 1970. – 416 с.
 15. Краєзнавчий словник русинів-українців : Пряшівщина / упоряд. і голов. ред. Ф. Ковач. – Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 1999. – 500 с.
 16. Мушинка М. Володимир Гнатюк – визначний дослідник фольклору Пряшівщини / Микола Мушинка // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. Т. 3 : Присвячений пам’яті Володимира Гнатюка. – Пряшів : Свидницький музей Української культури в Пряшівському відділі укр. л-ри Словацьк. пед. вид-ва, 1967. – С. 51–79.
 17. Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття / Микола Мушинка. – Париж ; Мюнхен, 1975. – 117 с. – (Записки НТШ. Праці історико-філософської секції ; т. 190).
 18. Мушинка М. Володимир Гнатюк : життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства / Микола Мушинка. – Париж ; Нью-Йорк ; Сідней ; Торонто, 1987. – 332 с. – (Записки НТШ. Праці філологічної секції ; т. 207).
 19. Мушинка М. Голоси предків : звукові записи фольклору Закарпаття із архіву Івана Панькевича (1929, 1935) / Микола Мушинка. – Пряшів : Центр антропологічних досліджень; Громадське об’єднання ДІВА, 2002. – 256 с. ; ноти + CD = Mušinka M. Hlasy predkov : Zvukové záznamy folkloru Zakarpatska z archive Ivana Paňkevyča (1929, 1935) / Mikuláš Mušinka. – Prešov : Centrum antropologických výskumov ; Občianske združenie DIVA, 2002. – 256 s.
 20. Мушинка М. З історії закарпатської фольклористики : вибрані статті / Микола Мушинка. – Пряшів, 1968. – 220 с. (Відбитки з Наукового збірника Музею української культури в Свиднику, № 1 (1965) та № 3 (1967)).
 21. Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини / Микола Мушинка // Українська діаспора. – К. ; Чикаго : Ін-т соціології НАН України, Редакція Енциклопедії української діаспори при НТШ (США), 1993. – Ч. 3. – С. 42–47.
 22. Мушинка М. Фолклор руснацох Войводини. Перша часц : народи обряди і шпіванки / Микола Мушинка. – Нови Сад : Руске Слово, 1988. – 240 с.
 23. Мушинка М. Фолклор Пряшівщини в працях українських та російських вчених і сучасний стан його дослідження / Микола Мушинка // Слов’янське літературознавство і фольклористика. – К., 1968. – Вип. 4. – С. 72–89.
 24. 15 років на службі народу : зб. ст. та фотодок. з нагоди 15-річчя діяльності КСУТ / ред. Михайло Шкурло. – Пряшів : Вид. ЦК КСУТ в ЧССР ; Братислава : Освітній ін-т, 1966. – 134 с. : фото.
 25. Рекомендація ЮНЕСКО державам-членам про збереження фольклору // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 2. – С. 3.
 26. 30 років Культурного Союзу Українських Трудящих ЧССР / упоряд. Андрій Ковач. – Пряшів : Дуклянські друкарні, 1982. – 106 с. : фото.
 27. Цимбал Т. Історія запису лемківського весілля / Тетяна Цимбал // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2002. – Вип. 31. – С. 61–74.
 28. Kaliňák L’. Uvod do štúdia hudobného folkloru rusínov na Slovensku / L’uboslav Kaliňák. – Prešov : Rusínska obroda, 2002. – 176 s.
 29. Mušinka M. “Vo Viflejemi novena...” Vianočné zvyky a piesne Rusínov-Ukrajincov Slovenska / Mikuláš Mušinka // Piesňová tradícia etnických menšín v období Vianoc / ed. Hana Urbancová. – Bratislava : AEP, 2006. – S. 89–124.

Мова і нація

ДОСЛІДЖЕННЯ ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРОК У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті висвітлено дослідження гуцульського говору вченими Львівського університету у 20–30-ті рр. минулого століття. Проаналізовано діяльність професора Я. Янова та його молодших колег щодо збирання діалектних матеріалів із Гуцульщини, охарактеризовано публікації за цими матеріалами та історію створення “Гуцульського словника”.

Ключові слова: гуцульські говірки, Я. Янів, С. Грабець, словник, діалектне слово, онімна лексика.

Статья посвящена исследованию гуцульского говора учеными Львовского университета в 20–30-е гг. прошлого столетия. Проанализирована деятельность профессора Я. Янова и его младших коллег по сбору диалектных материалов Гуцульщины, дана характеристика публикаций по этим материалам, а также история создания “Гуцульского словаря”.

Ключевые слова: гуцульские наречия, Я. Янив, С. Грабец, словарь, диалектное слово, онимная лексика.

The article highlights researches of Gutsul dialect made by scientists of Lviv university during the 20s – 30s of the previous century. Work of prof. Y. Yaniv and his young colleagues concerning collecting dialectal materials from Gutsulshchyna is analyzed. Their publications on these materials and history of “Gutsul Dictionary” are characterized.

Keywords: gutsul dialect, Y. Yaniv, S. Grabets, dictionary, dialectal word, onym vocabulary.

Вивчення гуцульських говірок науковцями Львівського університету започаткував відомий мовознавець, наш земляк, уродженець с. Мошківці, тепер Калуського району Івано-Франківської області, Ян Янів. Народився майбутній дослідник гуцульських говірок 22 листопада 1888 р. у малоземельній селянській родині, де, крім нього, було ще одинадцять дітей. Обдарованого учня запрямував учитель сільської школи, заохочування й безпосередня допомога якого дали змогу його підопічному закінчити віділову школу в Станіславі, а згодом – учительську семінарію з відзнакою. У 1909 р. Я. Янів склав матуру. Львівський університет закінчив у 1913 р. Під час війни 1914 р. як військово-визволенець опинився на фронті, де був поранений, і разом з лазаретом потрапив у російський полон. Вилікувавши поранення, перебував у таборах в Орловській області, Харкові й Туркестані. Після звільнення 1918 року влаштувався доцентом, а через рік став професором мовознавства в новоствореному

університеті в Ташкенті. До Львова повернувся наприкінці 1921 р., учительовав в українській Філії державної академічної гімназії у Львові, працював в університетському архіві, а пізніше на кафедрі української мови і літератури: з 1924 р. – доцентом, з 1927 р. – надзвичайним професором, з 1935 р. – звичайним професором української філології. У Львівському університеті Ян Янів працював до 1945 р., коли вчений як репатріант перебрався спочатку до Вроцлава, а пізніше до Кракова, де з грудня того ж року й до кінця життя (1952 р.) очолював кафедру східнослов'янських мов Ягеллонського університету [2, с. 524–525].

Безпосередньому зацікавленню вченим гуцульським діалектом передувало ґрунтовне дослідження добре знайомих йому ще з дитинства наддністрянських говірок околиць Калуша, яке завершилося монографією “Gwara małopolska Moszkowiec i Siwki Nadniestrzańskie z uwzględnieniem wsi okolicznych” (1926 р.). Учень Янова, упорядник і

редактор його наукового доробку Я. Рігер зазначав: “Цей детальний опис фонетики і флексії поряд із текстами і словником ще й сьогодні може служити зразком для досліджень не тільки з діалектології, а й з літературної мови. Слід враховувати, що це була піонерська робота, бо на той час студій такого характеру було обмаль” [3, с. 38].

До вивчення гуцульських говірок Я. Янів приступив уже сформованим, зрілим діалектологом у 1924 р. Саме цим роком датується перша його діалектологічна подорож на Гуцульщину й Покуття, упродовж якої він відвідав 15 сіл від Молодятина до Жаб’є (тепер Верховина) і Буківця Ясенівського. У кожному з населених пунктів записує найцікавіші слова і форми. Через два роки здійснює ще дві поїздки в найвіддаленіші гуцульські села – у Красноїлля, Голови, Гриняву й Ферескул. За матеріалами, зібраними в цих населених пунктах, підготував велику статтю “Z fonetyki gwar huculskich” і публікує її в книзі на пошану Я. Розвадовського.

Продовжити вивчення гуцульського говору Я. Янову вдається лише з 1934 р. завдяки дотаціям, отриманим від Товариства прихильників Гуцульщини. Він залучає до діалектологічних досліджень своїх університетських учнів. “Подальші виїзди документуються записами з 1936–1938 рр. У 1934 р. у дослідженні покутських і гуцульських говірок, з метою окреслення певних фонетичних, морфологічних (частково лексичних) ареалів, брали також участь Владислав Курашкевич (у матеріалах Яна Янова зберігся фрагмент записів, зроблених у 1936 р.), Кароль Дейна (записи з 1934 р.), Пшемислав Зволінський (скупі нотатки з 1934 р.); довший час у польових дослідженнях брали участь Стефан Грабець, основний співробітник Янова (записи з 1934–1936, 1937, 1938 рр.) і Францішек Левандовський (записи з 1936–1937 рр.)” [3, с. 39].

Як вважає Я. Рігер, головна мета досліджень Яна Янова полягала в тому,

що він хотів пізнати загадку гуцульської етногенези, про що повідомив в одній зі своїх статей. Тому вчений досліджував польські, румунські й арумунські елементи в лексиці, фразеології та деяких гуцульських конструкціях, вивчав польські елементи в румунських говірках, які межують із гуцульськими, і мовно-територіальне членування Гуцульщини. Матеріали, зібрані Яновим, чітко вказували на те, що в гуцульському діалекті виділяються дві частини, “яким властиві різні за своїм характером і за кількістю запозичення з румунської мови. Ця робота мала завершитися укладанням гуцульського чи гуцульсько-покутського словника” [3, с. 39].

Таким чином, уже на початку 30-х рр. у стінах Львівського університету сформувався колектив діалектологів, які поставили перед собою завдання глибокого всебічного вивчення гуцульського діалекту. Якщо на початку своїх карпатологічно-гуцульських студій Я. Янів робив вільні записи за певними тематичними групами, то, починаючи з 1934 р., обстеження гуцульських говірок здійснюється за певними наперед спланованими схемами. Укладаються відповідні питальники, за якими призбирувалися матеріали. Перший питальник з 1934 р. містив 15 питань із фонетики та морфології. Глибоке зацікавлення гуцульською лексикою Я. Янова спонукає до опрацювання спеціальних питальників для збирання лексичного матеріалу. У 1936 р. підготовлено “Тимчасовий питальник з гуцульської лексики”, що охоплював 1 400 слів (в окремих випадках – понять), розподілених на 24 нерівномірні групи. Паралельно із цим С. Грабець і Ф. Левандовський збирали матеріали за іншим (так званим “регулярним”) питальником, обсягом у 400 питань, який через рік був перероблений на 362 питання. За зазначеними питальниками зібрано величезний фактичний матеріал. Оскільки Я. Янів, С. Грабець, В. Курашкевич, Ф. Левандовський збирали матеріали в польових

умовах за різними питальниками, то між собою ці матеріали суттєво відрізнялися [7, с. IX–X]. Історичні й суспільно-політичні обставини кінця 30-х рр. зашкодили лексикографічно й лінгвогеографічно опрацювати їх. На щастя, навіть в умовах воєнного лихоліття й повоєнних пертурбацій зібрані матеріали з Гуцульщини не пропали. Причому те, що із задуманого не вдалося здійснити в ті далекі 30-ті, успішно завершено не так давно. Річ у тім, що за матеріалами з гуцульського обширу Я. Янів підготував машинопис словника, який після його смерті, залучивши інші матеріали, хотів видати С. Грабець, але не встиг з підготуванням. Згодом учень Янова Януш Рігер опублікував “Słownik huculski” у 2001 р. [6; 7]. Крім того, за матеріалами, які зібрав Янів та інші експлоратори з терену Гуцульщини, Януш Рігер уклав 255 лінгвокарт і опублікував у 1996 р. “A lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language” [4].

Найбільші заслуги у вивченні гуцульського говору належать, звичайно, Я. Янову. Найближчим помічником у нього був наш краєнин Стефан Грабець, уродженець Станіслава (1914 р.), випускник Львівського університету (1936 р.). Він не тільки допомагав Янову в усьому в польових умовах, а й, починаючи з 1936 р., на основі зібраного ним величезного матеріалу з гуцульської ономастики підготував працю “Nazwy geograficzne Huculszczyzny”, за яку 1939 р. отримав у Львівському університеті науковий ступінь доктора філософії і яка повинна була появитися друком того ж року. Однак у вересні, коли планувався початок друку, розпочалася війна. Працю було опубліковано лише в 1950 р. уже в Польщі, куди, як і його учитель, він перебрався жити [5]. У згаданій монографії вперше подано лінгвістичний аналіз гуцульської онімної лексики. С. Грабець досить повно описав ойконіми, гідроніми й ороніми Гуцульщини.

Таким чином, зусилля діалектологів – працівників і випускників Львівського університету в міжвоєнний період були спрямовані на формування джерельної бази вивчення гуцульського діалекту, створення надійної лексичної картотеки, лексикографічного дослідження гуцульського лексикону, на підставі чого можна дати науково обґрунтовану відповідь на питання про походження гуцулів, їх контакти із сусідніми народами, відбитими в лексичі.

Дослідники наукового доробку Яна Янова відзначають такі здобутки вченого. Він здійснив науково-лінгвістичний опис гуцульської фонетики. Детальна характеристика вокалізму та консонантизму говірки с. Гринява й навколишніх сіл, що ґрунтується на врахуванні найтонших відтінків вимови, взаємодії звуків у потоці мовлення, позиційних змін, зберігає свою наукову цінність і нині.

Важливими напрацюваннями відзначаються праці вченого, присвячені гуцульсько-румунським мовним зв'язкам. У цій ділянці привертає увагу аналіз румунських запозичень у гуцульських говірках, який дав змогу виділити в Гуцульщині північно-західну частину, де зберігаються давні запозичення, і південно-східну, де запозичень, може, й більше, але вони пізніші. Думка про більш архаїчну групу, яка безпосередньо не контактує з румунським мовленням, дала підстави вченому припустити, що предки сучасних гуцулів примандрували сюди давно й здалека. Положення Янова про різні джерела румунських запозичень в обох частинах гуцульського діалекту не втратили свого значення й сьогодні.

Ураховуючи близькість морфології та лексики архаїчних гуцульських говірок, польських говірок Підгалля й старопольської мови, а також імовірність давніх польсько-румунських контактів не на Підгаллі, а на теренах Червенської землі, Янів схиляється до думки про лехітське походження первісного населення цієї території. Однак “деякі

риси, які назвав Янів, могли виникнути незалежно одна від одної, у результаті паралельного розвитку з можливими взаємними впливами (напр. у випадку род. відм. одн. жін. р. *меї, твеї, свеї* або занепаду кінцевого *-т* у третій особі множини дієслів з основою на *-і: нос'и^е* поряд із загальноукраїнським *нос'ат'*) [3, с. 44; див. також 2, с. 528]". Зрештою, це допускав Янів, але він вважав, що питання розв'язують польські лексичні запозичення в гуцульських говірках. У світлі нових розвідок із сучасної та історичної діалектології, а також діалектологічних атласів такий погляд на заселення Червенської землі видається непереконливим.

Дослідження діалектних відмінностей між гуцульськими й покутськими говірками Я. Рігер назвав прикладом взірцевого опрацювання. "Крім надзвичайно важливої констатації пролягання ізофонів, ізоморфів та їхніх пучків, спостерігаємо тонкі зауваги про вимову – співвідносно зі станом, зафіксованим в етнографічних працях, а також зі станом у суміжних українських говорах. Привертає увагу й те, що при описовому характері статті береться до уваги і динаміка розвитку говору: спостереження над поширенням або звуженням певних явищ підкріплене, між іншим, даними про збереження архаїзмів у віддалених гірських селах і присілках" [3, с. 45].

Нарешті, важко переоцінити значення словника гуцульської діалектної лексики Я. Янова, хоч він і опублікований дванадцять літ назад. Це поки що найбільший зі словників, у яких лексикографічно опрацьована гуцульська лексика. Його реєстр становить близько 9 000 лексем. Цінність його підсилює та обставина, що матеріали для нього зібрані майже століття назад, багато зі слів, поданих у ньому, зараз вийшли з ужитку й могли б уже бути втраченими назавжди для української та слов'янської діалектології.

Водночас, оцінюючи вагомий внесок Я. Янова в розвиток української

діалектології, не варто на цьому тлі недооцінювати здобутки інших дослідників гуцульського діалекту. У польській науковій діалектологічній літературі про доробок ученого можна прочитати дослівно таке: "Це перший опис гуцульських говірок з урахуванням їхнього членування, оскільки раніша праця Б. Кобилянського не враховує діалектного поділу Гуцульщини. Констатація членування гуцульських говірок на дві основні групи має істотне значення для дальшого вивчення їхньої генези" [3, с. 45]. Ярослава Закревська цілком резонно й справедливо зауважила: "У порівнянні з Яновим Б. Кобилянський, безперечно, був першим, адже в 1925 р. праця «Гуцульський говір і його відношення до говору Прикарпаття» була вже завершеною, а Я. Янів у 1924 р. тільки вперше виїхав на Гуцульщину в наукову експедицію" [1, с. 14]. Б. Кобилянському належить пріоритет у системному науково-лінгвістичному дослідженні гуцульських говірок.

Отже, у Львівському університеті у 20–30-ті рр. минулого століття професор Ян Янів зі своїми молодшими колегами С. Грабцем, Ф. Левандовським, В. Курашкевичем, К. Дейною розгортають системне вивчення гуцульських говірок, для чого в польових умовах збирають необхідні матеріали за наперед спеціально укладеними питальниками. Результатом опрацювання зібраних матеріалів стали ґрунтовні діалектологічні розвідки про генезу, фонетикоморфологічні особливості й лексичний склад гуцульських говірок, словник гуцульської діалектної лексики, монографічний опис онімної лексики Гуцульщини. Ці праці, разом із напрацюваннями інших українських дослідників гуцульського говору, передовсім Б. Кобилянського, заклали міцну основу для подальших студій над українськими східнокарпатськими говірками.

1. Закревська Я. Броніслав Кобилянський – дослідник гуцульських говірок / Ярослава

- Закревська // Гуцульські говірки : Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 13–17.
2. *Купчинський О.* Ян Янів (Janów) – польський дослідник української літератури та мови : (З додатком бібліографії важливіших праць з українознавства) / *Олег Купчинський* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці філологічної секції. Т. ССXLVI. – Львів, 2003. – С. 523–540.
 3. *Рігер Я.* Ян Янів як дослідник гуцульських говірок / Януш Рігер // Гуцульські говірки : Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 38–47.
 4. *A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language* compiled by Janusz Rieger / Linguistic Committee Polish Academy of Sciences ; Ukrainian Research Institute ; Harvard University. – Warszawa : Semper, 1966. – 390 s.
 5. *Hrabec S.* Nazwy geograficzne Huculszczyzny / S. Hrabec. – Kraków, 1950. – 264 s.
 6. *Janów J.* Słownik huculski / Jan Janów ; opracował i przygotował do druku Janusz Rieger. – Kraków : Wyd-wo naukowe DWN, 2001. – 294 s.
 7. *Rieger J.* Wstęp / Janusz Rieger // Janów Jan. Słownik huculski / opracował i przygotował do druku Janusz Rieger. – Kraków : Wyd-wo naukowe DWN, 2001. – S. VII–XXIV.

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ НОВОТВОРИ ЯК РІЗНОВИД ДЕСКРИПТИВНИХ НОМЕНІВ

Статтю присвячено необхідності комплексного дослідження ролі, статусу і функцій оказіональних дескриптивних конструкцій як засобів відображення менталітету в процесах тексто- й образотворення в сучасній “малій прозі”.

Ключові слова: *дескрипція, референція, ідентифікація, імпліцитність, експліцитність.*

В статье доказана необходимость комплексного исследования роли, статуса и функций окказиональных дескриптивных конструкций, являющихся одним из средств отображения менталитета в процессах текстообразования современной “малой прозы”.

Ключевые слова: *дескрипция, референция, идентификация, имплицитность, эксплицитность.*

The article deals with the substantiation of the necessity of the complex investigation of the role, status and functions of the fiction descriptive constructions in connection with the devices of character-drawing in modern short stories.

Keywords: *description, reference, identification, implicitness, explicitness.*

У процесі реалізації художнього задуму репродуцент-креатор не послуговується уже існуючим лексичним тезаурусом, якщо одиниці, наявні в ньому, з певних причин не влаштовують його (недостатньо точні семантично чи емоційно, невдало сформалізовані, немає відповідної лексеми для позначення об'єкта, відсутнього в екстралінгвальному світі, але наявного в тексті, тощо). Як зазначає Г. Віняр, “... оригінальне авторське словотворення демонструє читачеві прагнення вийти за рамки стереотипу, який ще донедавна тяжів цензурою над головою письменників” [4, с. 138].

З метою заповнення окремих лакун у словниковому складі мови автор моделює власні новотвори, які кваліфікуються як оказіоналізми (індивідуально-авторські інновації): “слова, що утворюються за наявними в мові моделями, але не використовуються в загально-вживаному словнику. Оказіоналізми мають індивідуальний характер, уживаються тільки в умовах певного контексту, який дає змогу розкрити їхнє значення” [5, с. 113]. Індивідуально-авторськими можуть бути різні лексичні одиниці, зокрема й непрямі номінації, що дає підстави делімітувати оказіона-

лізми як невід’ємну складову дескриптивних номенів.

Таким чином, метою цієї розвідки є окреслення ролі, яку оказіональні описові номінації відіграють у текстах сучасної “малої прози”, а також визначення їх дериваційних ознак. Дескрипції кваліфікуємо як моно- чи полілексемні описові одиниці, що здійснюють ідентифікаційну або референтну функцію власного імені та використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною чи ситуативною) ознакою, виділяючи його з класу об'єктів; адекватна інтерпретація значення дескрипцій залежить від контексту, що дає змогу не лише розшифровувати експліцитні, а й декодувати імпліцитні конотації семантики описових сполук.

Оказіональні дескрипції позначають різноманітні з екзистенційного погляду об'єкти й тісно пов'язані з такими феноменами, як внутрішня форма та мотивованість лексичної одиниці, “що виступають об'єднувальними центрами ономасіологічних і семасіологічних характеристик слова, розкривають специфіку називання, зв'язок суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації” [2, с. 90]. Індивідуально-авторські інновації “...беруть участь у формуванні підтекстових

естетичних смислів, що реалізуються через актуалізацію конотативних компонентів, які є складовими прагматичного значення слова” [7, с. 258].

Термін “індивідуально-авторські утворення” використовуємо як поняття, що об’єднує і слова-оказіоналізми (в основі яких переважно непродуктивні словотворчі типи), і потенційні слова (що утворюються на основі високопродуктивних типів словотворення) [8, с. 56].

Важливість урахування різноаспектних ознак okazіональних дескрипцій підтверджена особливостями описових номінацій, які виділяються в окремих фрагментах тексту. Наприклад:

*У залі саме записувалися на вище (і неодноразово) згадану премію (мається на увазі Шевченківська премія. – І. Б.). На двісті років наперед. І це не смішно: дехто доживе. Остання сонячна буря забрала від нас багатьох хороших людей. Але мені й тих, що є, вистачає. І зараз тимчасово живі в очікуванні наступної сонячної бурі творять оптимістичний список... До якого просять внести не лише себе, а й свого кума, симпатика, співавтора, **співпляшника, співліжника** (О. Стусенко) [1, с. 24–25].*

У номінативному різнореферентному ланцюжку серед узуальних лексем *кум, симпатик* і *співавтор* делімітуємо дві семантично okazіональні дескрипції – *співпляшник* і *співліжник*, що формально співвідносяться з такими похідними, як *співвласник, співпрацівник, співрозмовник* та ін. У цих іменниках виражено словотвірне значення спільної участі в певній діяльності (у володінні чимось, у працюванні з чимось, у розмовлянні з кимось). Okазіональні дескрипції також фіксують той предмет, на основі якого відбувається певна діяльність (“співпраця”), що об’єднує мінімум два об’єкти:

- *співпляшник* – той, з ким розпивають спільну пляшку;
- *співліжник* – той, з ким ділять спільне ліжко.

Okазіональна дескрипція *співпляшник* є, вочевидь, калькою з російської, де словники системно подають лексему *собутельник*; оскільки в українських словниках іменника *співпляшник* не зафіксовано, трактуємо його як індивідуально-авторську інновацію і кваліфікуємо як один із прикладів відображення мовними одиницями, дескрипціями зокрема, етнокультурного фону.

Порівняймо ще один сегмент, що містить суб’єктивну дескрипцію з індивідуально-авторськими конотаціями, розшифрування якої полягає в інтерпретації особливостей її внутрішньої форми та співвіднесенні цих властивостей із позамовною дійсністю:

Навіть голосисті котолупи мої змовкли, а несподіваний прибулець з гідністю ікони відвів од мене свою руку з жар-птицею... (Є. Концевич) [3, с. 101].

Описова номінація *котолупи* виникла шляхом переосмислення просторічно-конотованого вислову *ті, що луплять котів*, який фіксує одну серед багатьох інших “звичок” собак. Незважаючи на те, що внутрішня форма аналізованої дескрипції, як на перший погляд, видається досить прозорою, проте, відірвана від контексту, вона, як й інші okazіональні номінації, становить своєрідну “лінгвістичну загадку”, для правильного розуміння якої необхідні певні “підказки”. Роль допоміжного засобу в дешифруванні значення індивідуальної дескрипції відіграє передтекст, де зафіксовані додаткові кореферентні номени того ж таки денотата: *мої карликові песики* → *крикливі карлики* → *мої песики*. Ці номінації не відзначаються такими індивідуально-авторськими конотаціями, як дескрипція *котолупи*, а тому однозначно співвідносяться з об’єктами й забезпечують надійний зв’язок у процесі референції okazіональної дескриптивної номінації з денотатом позамовної дійсності. Проаналізований стилістичний прийом дає змогу акцентувати ува-

гу на певній ознаці об'єкта, перетворивши її на внутрішньоформну сконденсовану дескрипцію, і збагатити зображальну палітру лексичних засобів художнього мовлення, замінивши експресивно нейтральний номен *собаки* емоційно насаженим okazіоналізмом зі стилістичними конотаціями *котолупи*.

Крім основоскладання та інтерфіксації, за допомогою яких виникла попередньо проаналізована номінація, серед okazіональних утворень виділяємо ті, що були змодельовані за допомогою такого способу словотворення, як словоскладання (юкстапозити):

Напередодні зими, в листопаді вже з 5 години по обіді, коли темніє, а ліхтарі ще не світять, у львівському барі "НЕКТАР" сидять люди-після-роботи (Т. Прохасько) [10, с. 141].

Okazіональна дескрипція *люди-після-роботи* утворена поєднанням кількох слів, що зумовлює ефект семантичної концентрації, тобто акумулювання в одній індивідуально-авторській номінації значення, яке зазвичай передається розгорнутим зворотом (*люди, які повертаються додому після роботи; люди, які зайшли сюди після роботи* тощо). Унаслідок цього ознака, що приписується потенційним множинним референтам, отримує абсолютний характер і переходить у розряд облігаторних, іманентно властивих об'єктові. Такий прийом дає підстави мовцеві (репродуценту дескрипції) на основі ситуативної ознаки умовно виділити певну групу людей, імплікуючи водночас риси, які можуть бути їм притаманні: *стомленість, розслабленість, бажання відпочити* тощо.

Як бачимо, індивідуально-авторські дескрипції, утворені за допомогою осново- чи словоскладання, не лише акумулюють у собі значення складових частин, розширюючи свої семантичні межі, а й містять додаткові смислові нашарування, отримуючи нове, прагматично зумовлене тлумачення і виявляючи нові функції, насамперед образотворчу.

Матеріал дослідження засвідчує, що, крім названих способів утворення okazіональних дескрипцій, можливе дериваційне усічення, за якого мовна одиниця втрачає частину свого узуального інваріанта, що зумовлює і відповідні зміни в її значенні. Порівняймо:

... владці нервувалися і все засідали, засідали, засідали – то в генеральському джипі, то в мобільному шпиталі, то в спецавтобусі, журналісти розважались від душі... (В. Кожелянко) [6, с. 181].

Okazіональна усічена номінація *владці* в ролі твірного має іменник *можновладець* (*можновладець*), який відзначається нормативністю й системністю та кваліфікується словником як "особа, яка належить до верхівки панівних класів" [9, II, с. 215]. Лексема *можновладець* утворена поєднанням двох складових частин: **можний** (1. заст. могутній, сильний, всемогутній, всесильний; 2. заможний [9, II, с. 215]) і **влада**. Початково позитивно конотowana загальна назва внаслідок okazіонального усічення першого складника втрачає частину свого значення, набуваючи внаслідок цього негативних відтінків семантики:

можновладець → *владець* → той, хто при владі, але не "можний", тобто не сильний і не всемогутній; конотація слова *можний* (заможний), очевидно, збереглася, але вона не додає okazіональній номінації позитивного значення¹. Звичайно, активації негативних конотацій сприяє і контекст: редуплікація номінації *засідали*, лексеми, що об'єктивують місце дії, введення в текст "стороннього" спостерігача та його оцінка ситуації (*журналісти розважались від душі*).

Таким чином, дериваційний процес усічення зумовлює не лише формальні, а й семантичні та експресивні зміни новоутворених лексем: відкидання однієї частини узуальної номінації

¹ Допускаємо і полімотивацію, трактуючи значення похідного *владці* як *ті, що мають владу, при владі*.

призводить до звуження її значення, яке обмежується лише тими нюансами, що пов'язані з матеріально вираженим складником. Оскільки процес креативного моделювання okazіональних дескрипцій невіддільний від вираження певних індивідуально-авторських модальностей, аксіологічних характеристик, то усічення відбувається з урахуванням експресивних конотацій, потенційно притаманних таким лексичним інноваціям. Утрата словом однієї частини супроводжується локалізацією уваги реципієнтів на значенні, що залишається як наслідок проведеної трансформації.

Яскравого й несподіваного okazіонального значення набувають дескриптивні конструкції, до складу яких входять загальні номінації з порушеною граматичною формою як засобом вираження граматичного значення. Наприклад:

Раптом у залі стало так тихо, що я почув, як на стіні цокає дзигар, якого там насправді не було.

– Ваші постійні провокації, – буркнув нарешті якийсь діяч літератури...

– Подивіться, що він замість обличчя надів! – каркнуло якимось дідусь з різьбленим ціпочком (О. Стусенко) [1, с. 25].

Для підкреслення нешанобливого ставлення одного з комунікантів до референта виділеної дескрипції використані різноманітні мовні засоби (лексичні й словотвірні), що зумовлює емоційно знижену конотацію наведеного фрагмента. У словосполученні *якесь дідусь* okazіонально трансформований іменник *дідусь* уподібнюється до інших демінутивних лексем середнього роду (*хлопча, дівча, пташеня* та ін.) за допомогою дериваційно-акцентних засобів та займенника середнього роду *якесь*. Додатковим штрихом у створенні образу людини з ознаками *недорослості, дитячості, інфантильності* є використання зменшувально-пестливого суфікса в іменнику *ціпочок*. Загальний пейоратив-

ний тон поданого відрізка висловлення зумовлений предикативним центром, де замість дієслова на позначення мовлення людини (*сказав, вигукнув, мовив* тощо) функціонує лексема *каркнув*, яка у випадку використання її для характеристики людського голосу імплікує його можливі ознаки: *немилозвучність, пронизливість, гучність, недоречність* та ін.

Отже, моделювання індивідуально-авторських дескриптивних номінацій має на меті і позитивну, і негативну кваліфікацію персонажів, а словотвірні засоби (з урахуванням інших, допоміжних чинників) активізують енантіосемічні властивості лексем, коли, зокрема, зменшувально-пестливий суфікс передає пейоративні емоційні конотації.

У процесі створення okazіональних номінацій автори використовують два протилежні шляхи: або намагаються змоделювати їх якнайбільш наближено до вже існуючих лексем, що забезпечує потенційно можливе входження таких новотворів до загальнорозмовного узусу, або наділяють їх виразними ознаками, що сприяє контрасту контрольної лексеми з іншими. Обидва шляхи передбачають легкість сприймання новотворених номенів, оскільки прозора внутрішня форма дає змогу більшою чи меншою мірою з'ясувати їх генезу, а також коло потенційних семантичних, емоційних чи дериваційних корелятів.

Експлікація смислового поля, центром якого є індивідуально-авторський новотвір, завдяки появі різноманітних конотативних нашарувань ситуативно розширює інформаційні рамки номінацій і тексту загалом. Наведемо приклад:

Я повільно спускався сходами, якими повільно піднімався класик, патріарх, лауреат – і все це в одній особі.

– О, дорогий колего, – кажу до однієї особи, – це ви придумали слово “хохлуї”? То я хотів би похвалитись: я за вашим прикладом вигадав слова “хохлаїнци”, “хохляни” і “хохлопи”. Ну, як вам? (О. Стусенко) [1, с. 27].

Процитований фрагмент новели репрезентує іронічно-жартівливу тональність частини “креативного процесу” моделювання оказіональних лексем за уже наявним зразком. Експресія новоутворених номенів зумовлюється тими конотативно-смісловими особливостями, які виникають як результат злиття різних за значенням, стилем та емоційністю одиниць:

- **хохлуї** ← *хохли* + *холуї*;
- **хохлаїнци** ← *хохли* + *українці*;
- **хохляни** ← *хохли* + наприклад, *росіяни*;
- **хохлопи** ← *хохли* + *хлопи* (або *хлопи*).

Різка експресивна й аксіологічно-негативна насаженість авторських новотворів виявляється дещо “завуальованою”, прихованою, оскільки потреба в їх розшифруванні певною мірою гальмує процес різнорівневої аперцепції оказіоналізмів. Інтерпретатор-читач змушений зробити незначну паузу для проведення нескладного дериваційного аналізу, який експлікує семантичні й експресивні складники дешифрованих лексем. Унаслідок цього активізовано латентні емоційно-сміслові конотації, які виникли як результат контамінаційного зрощення лексем-твірних.

Перлокутивний ефект такого кількості етапного декодування оказіональних новотворів відповідає інтенціям репродуцента: акцентувати увагу на сміслових та емоційно-експресивних ефектах, що “вивільняються” одразу ж після встановлення твірних контамінітів.

Дескриптивні властивості аналізованих індивідуально-авторських інновацій забезпечують можливість їх трансформації в розгорнуті описові сполуки, які акумулюють ознаки потенційних референтів, зумовлені семантикою лексем-твірних. Порівняймо кореферентний ряд:

- **хохлуї** → ті українці (хохли), які за внутрішніми ознаками є холуями, тобто слугами, лакеями;
- **хохлаїнци** → ті, що не заслуговують назви українців; щось середнє між справжнім українцем і хохлом;

- **хохляни** → ті, хто вже не є українцями, але й не росіяни, хохли-росіяни;
- **хохлопи** → ті українці, які ще не позбулися ознак холопів (хлопів).

Емоційна зниженість відновлених експресивно-кваліфікативних зворотів провокує відповідну інтонаційну тональність контекстного оточення й суцільну негативну тональність наведеного відрізка мовлення загалом. Інтеграція різних сміслових та експресивних конотацій описових конструкцій у монолексемних індивідуально-авторських оказіоналізмах зумовлює появу нових поліконотованих дериватів з інноваційним, прагматично зумовленим семним полем, пейоративні елементи якого експлікуються тільки після проведення компонентного аналізу.

Таким чином, словотвірні ознаки індивідуально-авторських інновацій каузують їх потенційне входження в загальнонорозмовний узус або, навпаки, зумовлюють контрастність, яскраву нетиповість таких новотворів. В обох випадках емоційно-експресивна, оцінна виразність більшості оказіональних дескриптивних номінацій дає змогу визначати їх як додаткові, а інколи й основні кваліфікативні номени, що виступають об’єднувальними смісловими центрами для інших мовних засобів.

1. *Антологія сучасної новелістики та лірики України*. – Канів : Склянка часу, 2006. – 364 с.
2. *Бойко Н. І.* Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти / Бойко Н. І. ; Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 552 с.
3. *Вечеря на дванадцять персон : житомирська прозова школа* / [упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка]. – К. : Генеза, 1997. – 544 с.
4. *Віняр Г.* Словотворчі рефлексії в мові письменників-постмодерністів / Г. Віняр // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. Вип. 24, ч. 1 / редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Акцент, 2006. – С. 136–138.
5. *Єрмоленко С. Я.* Українська мова : Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів /

- Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. ; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
6. *Кожелянко В.* Дефіляда : [Роман. Новели] / Кожелянко В. – Львів : Кальварія, 2001. – 196 с.
7. *Колоїз Ж.* Індивідуально-авторські інновації як стилістичний засіб національної сміхової культури / Ж. Колоїз // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. Вип. 18, ч. 2 : Питання менталітету в українській літературі / редкол.: А. В. Козлов (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Акцент, 2004. – С. 256–268.
8. *Мойсієнко А. К.* Динамічний аспект номінації / Мойсієнко А. К. ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Київський університет, 2004. – 100 с.
9. *Новий* тлумачний словник української мови : у 3 т. : [вид. 2-ге, випр.]. – К. : Аконіт, 2003.
10. *Прохасько Т.* Лексикон таємних знань : [новели] / Прохасько Т. – Львів : Кальварія, 2006. – 192 с.

**Міжетнічні
зв'язки:
порівняльна
типологія**

ВЕЛИКИЙ КОБЗАРЬ СРЕДИ ТУРКМЕН

Великий український письменник і художник Тарас Шевченко був у засланні в 1850–1858 рр. у Новопетровському форті (Форт Александрівськ), розташованому на березі Каспійського моря на півострові Мангышлак. Упродовж семирічного заслання він знайомився з туркменами Мангышлаку. Шевченко робив записи про це у щоденнику і під враженням від зустрічей писав вірші й малював картини, присвячені історичним пам'яткам і традиціям туркменів. У статті розглянуто деякі проблеми перекладів творів Шевченка туркменською мовою.

Ключові слова: туркменська мова, Мангышлак, проблеми перекладу поезії Шевченка.

Великий український письменник і художник Тарас Шевченко знаходився в засланні в 1850–1858 гг. в Новопетровском форте (Форт Александровск), размещенном на берегу Каспийского моря на полуострове Мангышлак. На протяжении семилетней ссылки он знакомился с туркменами Мангышлака. Шевченко делал записи об этом в дневнике и под впечатлением от встреч писал стихи и рисовал картины, посвященные историческим памятникам и традициям туркмен. В статье рассмотрены некоторые проблемы переводов произведений Шевченко на туркменский язык.

Ключевые слова: туркменский язык, Мангышлак, проблемы перевода поэзии Шевченко.

Great Ukrainian writer and artist Taras Shevchenko was in exile in 1850–1858 years in Novopetrovsk fortification (subsequently Fort-Aleksandrovsk), that located on the coast of the Caspian sea on the Mangyshlak peninsula. During the seven years' exile he met and got to know the Mangyshlak Turkmens. He wrote about them in his diary and wrote the poems under the impression of those meetings and painted several pictures, dedicated to the historical monuments and tradition of the Turkmens. An the article some problems of the translation of the poems by Taras Shevchenko into the Turkmen language are examined.

Keywords: Turkmen language, Mangyshlak, problems of the translation Shevchenko's poems.

Введення

В настоящее время вряд ли можно найти не только среди тюркологов, но и среди славистов ученого, не разделяющего мнение о едином происхождении названий украинского национального музыкального инструмента *кобза* и туркменского *гопуз* (общетюркского *кобус/кобыз*), хотя о языке-источнике и времени его заимствования могут возникнуть разные суждения.

Словари толкуют, что украинского народного певца, сопровождающего свое пение игрой на кобзе, называют кобзарем. Великий украинский поэт, художник, прозаик и философ Тарас Григорьевич Шевченко, который является автором сборника произведений под названием “Кобзарь” (1840), со стороны почитателей его непревзойденного таланта уже давно именуется “Великим Кобзарем”.

Возле одной из центральных улиц прекрасной столицы моей родины, города Ашхабад в марте 1972 года, когда

проходили Дни украинской литературы и искусства в Туркменистане, был воздвигнут памятник великому кобзарю Тарасу Шевченко (будучи тогда студентом университета, я лично наблюдал эти события, но, конечно, со стороны, стоя среди собравшихся по этому случаю людей); его величественный бюст (автор памятника М. Лысенко) вот уже около сорока лет украшает улицу, названную в честь великого украинского поэта. У подножья памятника на небольшом участке плодородной туркменской земли летом и зимой – круглогодично – растут и расцветают розы, тюльпаны и другие цветы – растения местной туркменской флоры. Примечательно и то, что памятник великому Кобзарю расположен рядом с Туркменским государственным музыкальным театром драмы, который находится на поперечной улице и носит имя великого туркменского поэта-классика XVIII века Махтумкули, а недалеко от памятника

разместилось Посольство Украины в Туркменистане.

Отрадно отметить, что в последние годы сняты загадки о существовании автопортрета-скульптуры – бюста Тараса Шевченко, установленного в 1881 году под вербой, в выращенном им саду на Мангышлаке, в Новопетровском укреплении, переименованном в Форт-Александровск [см.: 8]. Это по существу первый в мире памятник Т.Г. Шевченко, сооруженный на тогдашней совместной туркменско-казахской земле.

Мангышлак и туркмены

Прежде чем непосредственно приступить к изложению конкретных вопросов интересующей нас темы, хотим кратко остановиться на отдельных проблемах концептуального характера, ибо темы “Т.Г. Шевченко и туркмены” и “Т.Г. Шевченко в Туркменистане” в целом еще не нашли свое соответствующее научное обоснование и объективное освещение. По нашему мнению, их следует рассматривать прежде всего на историческом фоне, описанном в монографии “Мангышлакские туркмены в XVIII–XIX вв.” доктора исторических наук Амантагана Бегджанова, который исследовал этнический состав, социально-экономическое состояние, взаимоотношения с другими народами туркмен, проживавших на Мангышлакском полуострове (в основном туркменских племен човдур, игдир, абдал и ходжа) [2, с. 3–189]. Народная память и имеющиеся данные позволяют также утверждать, что почти каждое туркменское племя на определенном этапе своей истории непосредственно проживало на Мангышлаке или же имело к этой территории отношение. Приведем два примера, относящихся к разным концам страны. Знаменитый этнограф И.Г. Карпов (1890–1947), известный под псевдонимом Хошгельды Бахтиаров, в двадцатые годы прошлого столетия записал в Ахале из уст представителя племени теке ценный исторический рассказ под на-

званием “Вас” (“Мангышлак”) [15, с. 24–25]. По наблюдениям автора настоящих строк, в современной речи ходжамбазских оламов-туркмен (потомков древних аланов) из Лебапского велаята встречается устойчивое выражение *мангышлакда мамак бар*, которое обозначает напрасное ожидание, несбыточную мечту, отсутствие надежды на лучшее.

Необходимо подчеркнуть, что история Мангышлакского полуострова и Новопетровского укрепления (впоследствии Форт-Александровск, затем город Шевченко, а с 1993 года город Актау – “Белая гора”) была тесно связана с туркменами и Туркменистаном не только до и в период нахождения там в ссылке Т.Г. Шевченко, но и во многие последующие годы [6]. Об этом может свидетельствовать следующая историческая справка, составленная нами на основе данных имеющихся работ по истории Туркменистана.

Новопетровское укрепление, основанное русскими в 1847 году (по другим источникам, в 1846 году) на берегу Каспийского моря, позже было переименовано в Форт-Александровск, который стал центром Мангышлакского уезда Закаспийской области, образованной в 1882 году в результате падения 12 января 1881 года героически защищающейся крепости Геок-Тепе вблизи Ашхабада. Наряду с Ашхабадским, Краснодарским, Марыйским и Тедженским уездами Мангышлакский уезд подчинялся начальнику области, военная администрация которой находилась в областном центре – городе Ашхабад (по орфографии того периода Асхабад). Основное население составляли туркмены Закаспийской области, которая в 1882–1900 гг. еще оставалась в подчинении Кавказского военного округа с центром города Тифлиса (ныне Тбилиси).

С 1900 года Закаспийская область входила в состав Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи, образованного для господства над народами Средней Азии, в том числе

туркменским народом. Часть туркмен, проживающая по обоим берегам Амударьи в ее среднем течении и низовьях, были подданными соседних Хивинского ханства и Бухарского эмирата, которые признали себя вассалами Российского государства. Таким образом, управляли Мангышлаком через Ашхабад и посредством его.

Такой порядок вещей практически сохранился до образования 4 октября 1920 года Киргизской АССР в составе РСФСР. К этому времени число казахского населения Мангышлака примерно в пять раз превышало количество его туркменского населения. Лишь тогда Мангышлакский полуостров и плато Усть-Юрт почти полностью были оторваны от основной части Закаспийской (с 19 мая 1921 года Туркменской) области Туркестанской АССР и перешли в ведение нынешнего Казахстана (Казахская ССР была образована 5 декабря 1936 года). В начале прошлого столетия последние представители местного туркменского населения покинули полуостров Мангышлак и плато Усть-Юрт и обосновались вновь в Балканском и Марыйском вelayах современного Туркменистана [2, с. 73], образование которого в виде советской республики – Туркменской ССР произошло 27 октября 1924 года на основе объединения туркменских областей бывших Туркестанской АССР, Хорезмской ССР и Бухарской ССР в единую государственность туркменского народа. Из среды мангышлакских туркмен вышли известные люди: организатор науки и языковед Кумушали Бориев (1896–1937), геолог, академик АНТ Керим Машрыков (1909–1974), лингвист, член-корреспондент АНТ Зелиха Мухамедова (1922–1984), писатель Рахим Эсенов и др.

В “Оренбургской Шевченковской энциклопедии”, составленной известным учёным-шевченковедом, лауреатом Национальной премии Украины имени Тараса Шевченко Леонидом Большаковым, в словарной статье о А.И. Родзевиче,

авторе работы “Тарас Шевченко в Закаспийском крае. К тридцатилетней годовщине смерти поэта. 1861–1891”, читаем, что “статья, опубликованная в журнале «Русская старина»” (1891, т. 70, май, с. 432–446), ввела в научный оборот шевченковедения ряд важных дел из архива Новопетровского укрепления. “Переписка эта, – сообщил Родзевич, – найдена мною в г. Асхабаде, в архиве штаба войск Закаспийской области, куда попала в числе архивных дел, перевезенных из форта Александровского...” [3].

В качестве другого примера для иллюстрации затронутого нами вопроса о мангышлакских туркменах можем назвать книгу исполняющего обязанности начальника Мангышлакского уезда Закаспийской области подполковника П.П. Шимкевича (1856–1900) под названием “Практическое руководство для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области”, изданную по распоряжению начальника области в Ашхабаде в 1889 году. Но, увы, автор этого полезного пособия П.П. Шимкевич умер молодым 30 марта 1900 года в Форт-Александровске [9, с. 91], спустя 43 года после того, как его покинул Т.Г. Шевченко.

Туркменская тематика всегда присутствовала в творчестве последователь Т.Г. Шевченко. Украинский поэт, переводчик, один из представителей украинской революционно-демократической поэзии 1880–1890 гг. Павел Грабовский (Павло Арсенович Грабовський, 1864–1902) поступил в 1886 году на военную службу и в том же году был направлен в войска Туркестанского военного округа. По дороге, в Оренбурге, был арестован за распространение политической литературы и отправлен обратно в Харьков для дознания. Несмотря на мимолётность пребывания его в шевченковских местах на Мангышлаке, П.А. Грабовский уже имел необходимый материал для сочинения в стенах харьковской тюрьмы своей поэ-

мы “Текинка”, посвященной несостоявшейся любви украинского юноши и туркменской девушки и впервые опубликованной в 1868 году во львовском журнале “Зоря” [см.: 5, с. 24]. Поэма “Текинка” переведена на туркменский язык Ата Атаджановым и опубликована в 1966 году.

Т.Г. Шевченко в туркменском селе

По записям, сделанным Т.Г. Шевченко в своем “Дневнике”, вопросом, интересующим нас, впервые занимался Курбан Аманниязов, родом из туркмен Мангышлака, впоследствии доктор геолого-минералогических наук, профессор, член-корреспондент АН Туркменистана, лауреат Государственной премии в области науки и техники, который в октябре 1969 года выступил со статьей “Тарас Шевченко среди туркмен”, напечатанной под рубрикой “Навстречу декаде украинской литературы и искусства в Туркменистане”. Данными этой статьи мы пользовались в написании настоящего раздела [1].

Десять лет пришлось провести в Оренбургском крае в положении изгнанника Тарасу Григорьевичу Шевченко, которому величайшим указом запрещалось писать и рисовать. В июне 1847 года он был доставлен в Оренбург под присмотром фельдгегера. “Солнце только что закатилось, – вспоминал он потом в автобиографической повести «Близнецы», – когда я переправился через Сакмару, и первое, что я увидел вдаль, это было еще розового цвета огромное здание с мечетью и прекраснейшим минаретом. Это здание, недавно воздвигнутое по рисунку К. Брюллова, называется здесь Караван-Сарай. Проехавши Караван-Сарай, мне открылся город, то есть земляной высокий вал, одетый красноватым камнем, и неуклюжие сакмарские ворота, в которые я и въехал в Оренбург”. Через три года его перевели в Новопетровское укрепление, что на берегу Каспийского моря. Таким образом, из сорока семи лет жизни семь он

провел на полуострове Мангышлак. “Пустыня, совершенно без всякой растительности, песок да камень; хоть бы деревце – ничего нет...”, – писал Т.Г. Шевченко о Мангышлаке.

Еще более суровая картина пустыни Каракумы обрисована на последних страницах упомянутой выше повести “Близнецы”: “Трое суток мы не снимали щинелей и над рассказчиками про ужасы Кара-Кумов начали было уже подтрунивать. Как вдруг ветер начал быстро стихать и к полдню совершенно стих. До колодцев оставалось еще верст десять, и эти десять верст показались мне десятью десять. Жара была нестерпимая. Никогда в жизни я не чувствовал такой страшной жажды и никогда в жизни я не пил такой гнусной воды, как сегодня. Отряд, посылаемый вперед для расчистки колодцев, почему-то не нашел их, и мы перешли на гнилую солено-горько-кислую воду” [13, с. 422–423]. Хотя здесь речь идет о “киргизских Каракумах”, они очень сходны с настоящими туркменскими Каракумами.

Но в скором времени его заинтересовала жизнь местного населения – туркмен и киргизов (т. е. казахов) Мангышлака: их быт и нравы, памятники материальной культуры. Приводим строки из “Дневника” Т.Г. Шевченко, датированные 11 июля 1857 года и свидетельствующие о том, что он уже был знаком с местными туркменами: “После обеда, я также по обыкновению заснул под фавориткою – вербою, а перед вечером надел чистый китель, соломенную шляпу – самодельщину и пошел на туркменские бакчи (баштаны), и, несмотря на скудность зелени, мне и бакчи понравились. Я зашел к хозяевам в аул (то есть в село. – М.С.); около кибиток играли с козлятами нагие смуглые дети, визжали в кибитках женщины, должно быть, ругались, за аулом мужчины творили свой намаз перед закатом солнца. Ветер был тихий, свежий. На горизонте чернела длинная полоса моря, а на берегу его горели в красно-

ватом свете скалы, и на одной из скал блестили белые стены второй батареи и всего укрепления. Я любовался своей семилетнею тюрьмою. Возвращаясь на огород, набрел на тропинку, уже на засохшей грязи которой видны были отпечатки миниатюрных детских ножек. Я любовался и следил этот крошечный детский след, пока он не исчез в степной полыни вместе с тропинкою” (Собр. соч., т. 5, с. 63).

При чтении этой записи воображение современного туркмена К. Аманниязова нарисовало такую картину: Туркменское село... Женщины готовят ужин, мужчины перед закатом солнца совершают обычный вечерний намаз. Может быть, именно этот быт навеял поэту строки:

*Хоть они убоги,
Хоть и голы!..
Да на воле
Ещё молят Бога.*

Особенно умиляли Тараса Григорьевича дети. Он любит туркменскими детьми, наблюдая за их играми, а следы маленьких ножек на пыльной дороге приводят его сердце, полное неистраченной нежности, в волнение:

*Хорошо мне с ними,
как отцу в богатой хате
с детками своими,
И доволен я, и весел...*

По записям Т.Г. Шевченко мы узнаём, что мангышлакские туркмены наряду со скотоводством и рыболовством занимались бахчеводством, а это указывает на их оседлый образ жизни.

“Дневник” Т.Г. Шевченко – замечательный биографический документ. Кроме того, в нем есть запись о киргизском (т. е. казахском) и туркменском похоронном обряде. “Дневник” был начат поэтом 12 июня 1857 года. Через несколько дней Т.Г. Шевченко покинул Мангышлак и возвратился в Россию. Перед этим он в “Дневнике” сделал следующую запись: “Я оставил знойную степь в кителе и туркменском верблюжьем чапане...” (Собр. соч., т. 5, с. 113). По нашему мнению, эти слова, написан-

ные 153 года тому назад, необходимо принять как своеобразный наказ современному туркменскому художнику на создание образа-портрета Т.Г. Шевченко в указанном наряде.

На полуострове Мангышлак поэт жил, как известно, в течение семи лет. Его русскоязычные повести “Княгиня”, “Варнак”, “Художник”, “Несчастный” и “Наймичка” написаны здесь. Вероятно, за годы ссылки Тарас Григорьевич мог научиться говорить и по-туркменски. Такое предположение можно сделать исходя из того, что и в его произведениях, и в “Дневнике” встречается много туркменских слов: *чурек, кебан, байрам, чапан, намаз, кызылбаши, торба, агач* и др. Кроме того, судя по “Дневнику”, Т.Г. Шевченко приходит в туркменское село один и разговаривает с его жителями без переводчиков.

Как правильно отмечает К. Аманниязов, общение с местными жителями-туркменами дало Т.Г. Шевченко богатейший материал для создания живописных картин. Как художник, он наиболее полно отразил жизнь и быт обитателей Мангышлака середины XIX века. В годы ссылки было выполнено свыше 150 картин и рисунков. Интересным и ценным документом является акварельный пейзаж Т.Г. Шевченко “Сад возле Новопетровской крепости”. На первом плане картины изображена туркменская избушка. Это – настоящая бедняцкая хижина. Возле неё – молодые деревья, шумящие на ветру. Рисуя сад, художник словно предвидел будущее туркменского народа:

*И предо мною
растлаются, как море,
широкие села,
а в них сады вишнёвые
и народ весёлый,
и те люди, то селенье,
где меня, лаская,
братом звали.*

Вещие слова великого кобзаря сбылись. Мечта Т.Г. Шевченко о дружбе и братстве народов стала явью и в Украине, и в Туркменистане.

Т.Г. Шевченко и семья Усковых

Хотя данный вопрос не имеет непосредственного отношения к нашей теме, он связан с сохранением и созданием картин Т.Г. Шевченко мангышлакского периода, в том числе на туркменскую тематику. Поэтому на основе материалов из “Оренбургской Шевченковской энциклопедии” Л.Н. Большакова хотим остановиться на нем кратко, в тезисном порядке.

Имя отца семейства, которое состояло из пяти человек (правда, сын умер в малолетнем возрасте), подполковника Ираклия Александровича Ускова (1810–1882), коменданта Новопетровского укрепления, упоминается почти во всех письмах Т.Г. Шевченко с Мангышлака, написанных в 1853–1857 гг., во многих записях его “Дневника”. После отъезда из Новопетровского укрепления Шевченко переписывался с Усковым. Ибо он сыграл благородную роль в жизни Т. Шевченко. Несмотря на явную угрозу своей карьере и благополучию семьи, не имевшей никаких иных источников существования, кроме должностного оклада Ускова, комендант фактически вернул ему право писать и рисовать, раскрыл перед ним двери своего дома, освободил от муштры. Поступал он так не только из-за просьб оренбургских друзей поэта, но, прежде всего, по собственным душевным побуждениям. В результате усилий Ускова творческой деятельностью Т.Г. Шевченко начал заниматься легально, открыто. Мемуаров о Т.Г. Шевченко Усков не оставил. Часть семейных воспоминаний впоследствии была написана (или рассказана для записи) другими членами его семьи – женой и двумя дочерьми.

Т.Г. Шевченко находился в дружеских и близких отношениях с женой И.А. Ускова – Агафьей Емельяновной (1828–1899), пережившей своего мужа на семнадцать лет. Как дорогие реликвии сохраняла она художественные работы Шевченко, его письмо, а также фотографии, сделанные Усковым в ново-

петровские годы. Все это побывало с семьей бывшего коменданта сначала в Саратове, потом в Москве, а далее было перевезено в Бугуруслан и со временем перешло к младшей дочери, Надежде Ираклиевне Усковой-Смоляк (1856–1935), которая в конце концов передала их Украине. Последнее событие произошло в конце двадцатых годов прошлого столетия.

Таким образом, частными лицами была бережно сохранена коллекция из восьми работ Т.Г. Шевченко-художника, относящихся к мангышлакскому периоду его творчества. Среди них упомянутый выше “Сад возле Новопетровского укрепления”, “Молитва за умерших” (“Казашка Катя”) и другие картины, связанные тем или иным образом с туркменами. Мы склоняем голову перед их памятью за столь благородный поступок.

“Туркменские абы в Кара-Тау” и “Молитва за умерших”

Так называются три картины – две акварели и одна сепия художника Тараса Шевченко, относящиеся к 1851–1857 гг. – периоду его ссылки на Мангышлаке. Современные путешественники, посетившие полуостров Мангышлак, неоднократно свидетельствовали автору этих строк о существовании там до сих пор многочисленных старых, уже давно не действующих туркменских кладбищ с надгробными камнями. 24-я часть журнальной серии “Великие художники”, посвященная творчеству Т.Г. Шевченко и репродукциям его картин, содержит наиболее емкое и профессиональное описание акварелей “Туркменские абы в Кара-Тау” (правда, с некоторыми неточностями, например, сведения о принадлежности буддистам квадратных сооружений с куполами в форме колокола вряд ли соответствуют исторической действительности):

“В обширной долине, расположенной между горами Кара-Тау (длиной 130 километров и высотой всего до 556

метров над уровнем моря) и Ак-Тау, он находил свидетельства, что эта земля, измождена солнцем и ветром, была когда-то процветающим краем с развитой культурой. Кладбище Агасияр с богато украшенными богатой керамикой мавзолеями (абами) было ярким осколком этой ушедшей жизни. Величественные квадратные сооружения с куполами в форме колокола, ступу – ритуальные памятники буддистов Центральной Азии. Шевченко вряд ли мог знать, что эта местность в средневековье действительно входила в буддийский ареал (это показали исследования), но творческая интуиция позволила ему «подсветить» эти исторические населения. Колорит картины построен на синем ярком, сочном цвете. Местами художник предварительно кладет на лист полупрозрачность подмалевков, прописывая по нему густую массу облаков, бледной охрой обозначает лишь узкий мыс на переднем плане. В этой акварели Шевченко блестяще справился с атмосферой жаркого южного дня, которая плохо давалась не только его современникам, но и живописцам конца XIX столетия. В сухом прозрачном воздухе очерчены грани сооружений, – однако тени проложены легко, без сгущения пигмента, – всепроникающее полуденное солнце выбеливает все вокруг, и это зрительно ощущение точно передано в работе. С белыми пятнами стен контрастируют деликатные вкрапления красноватого по тону пигмента в изображении древних проемов, наверший и элементов узора» [4].

В этой связи необходимо отметить, что, по личным наблюдениям автора этих строк, погребальные обряды туркмен-эсги и некоторых других племен, проживающих в современном Саятском этрапе Лебапского ваялата, заключаются в следующем: тело покойника, покрытое саваном, ставят почти на уровне земли в ранее подготовленное надгробное сооружение из жженого кирпича с овальной поверхностью и высотой примерно один метр, после чего

его оставленную открытой сторону закрывают кладкой кирпича. Эти небольшие надгробные сооружения в современных действующих кладбищах в чем-то напоминают древние туркменские абы (некрополи) из картин Т.Г. Шевченко. Близки к истине те авторы, которые считают, что “на Мангышлаке некрополи святых принадлежат в основном (казахскому) роду адай и туркменским племенам” [6]. Здесь же уместно будет привести выдержку из статьи о туркменах, помещенной в бесценной “Оренбургской Шевченковской энциклопедии” Л.Н. Большакова: “Решающая роль в формировании народа принадлежала тюркоязычным огузам (сельджукам). Смешение их с оседлым населением и привело к образованию туркменского народа. Т. Шевченко близко узнал туркмен на Мангышлаке, в годы службы своей в Новопетровском укреплении. Он общался с их семьями, о чем имеются упоминания в Дневнике. *Поэт-художник видел и знал памятники сельджукской цивилизации, как и более близкие по времени произведения туркменской культуры*” (выделено нами. – М.С.) [3].

К периоду написания акварелей “Туркменские абы в Кара-Тау” относится третья картина Т.Г. Шевченко – сепия “Молитва за умерших” (другое условное название – “Казашка Катя”), выполненная в 1856–1857 гг. Она также кратко описана в “Великих художниках” (но густая дневная темнота в закрытом помещении в некрополе неправильно истолкована как ночь):

“В композиции с казашкой, пришедшей ночью на кладбище совершить древний обряд, художнику удалось достичь эффекта «рембрандтовского» света. В технике водорастворимой сепии он совершенно по-особому выявляет сокровенные стороны человеческой природы» [4].

В “Оренбургской Шевченковской энциклопедии” в словарной статье, посвященной Кате, в связи с сепией “Молитва за умерших” (“Казашка Катя”) находим интересное предположение:

“По воспоминаниям одной из дочерей, Н.И. Усковой-Смоляк, Катя жила в семье на правах воспитанницы, Шевченко тепло относился к ней и Авдотье. В письме Ускову от 17 февраля 1858 г. он писал: “Целую вас всех, и Катю, и няню...” (VI, 207). Известна картина-портрет “Казашка Катя” (т. 9, л. 61). Катя, возможно, позировала и для другой шевченковской работы – “Казашка” (л. 50). Однако, заметим, названия этим работам даны не самим автором, а публикаторами, составителями.

Распространившаяся в печати последних лет версия о том, что Катя якобы ранее была украдена “местным купцом” и комендант Усков чуть ли не со специальным отрядом, в который вошел Тарас Шевченко, ее освободил, достоверной основы под собой не имеет и является легендой” [3].

Разные варианты легенды о Кате приводит в своей книге и Станислав Мастеров:

“Айналаин” – так хотел назвать Юрий Татаринов поэму о любви Тараса к той, которую он изобразил на картине “Казашка Катя”. Эту легенду Татаринов слышал от жителей форта, потомков казаков, служивших в Форт-Александровском (ныне Форт-Шевченко) и своих друзей казахов. Ездил и я с ним по далеким окраинам Мангышлака, видел стариков, аксакалов, еще помнивших рассказы своих бабушек об экспедиции весны – осени 1851 года с участием Тараса. Суть легенды в том, что неофициальной его женой (токал) была казашка Катя, моложе на 20 лет. У нее родились мальчик и девочка. А по другой, более поздней версии образца 2003 года, это была молодая казачка. Город Шевченко переименовали в Актау. Знаменитую картину рекомендовали называть “Казахская девушка совершает поминальный обряд на могиле предков” [8].

Публикаторами и составителями были даны надуманные названия и другим картинам Т.Г. Шевченко. В той же “Оренбургской Шевченковской эн-

циклопедии” читаем, что, например, И.И. Кормышев послужил для Шевченко одним из натурщиков в его живописных работах (“Цыган”, “Песня молодого казаха” и др.), а также в рисунках и этюдах, выполненных в период каратауской экспедиции [3]. Как видно, названия этих картин великого художника полностью оторваны от лежавшей в их основе действительности.

Следующие слова из книги С. Мастера о Т.Г. Шевченко, а именно, что ему принадлежат “эскизы памятников на воинском кладбище в Форту, и эскизы орнамента надгробных камней на казахских могилах. Хорошо говорил по-казахски, много было друзей-казахов, часто бывал в гостях в ближайших казахских аулах” [8], не подкреплены документально, и можно с таким же успехом говорить относительно туркмен, хотя тогда не было в употреблении самого слова “казах”, ибо казахов как русские, так и украинцы называли “киргизами” или “кайсак-киргизами”. Кроме того, “орнаменты надгробных камней” мы наблюдаем именно в картинах “Туркменские абы в Кара-Тау” и “Молитва за умерших”.

Из всего выщесказанного вытекает единственный вывод: женщина, нарисованная на картине “Молитва за умерших” (другое условное название “Казашка Катя”), не является казашкой (или киргизкой по терминологии того времени). Кем же тогда она может быть в действительности? Наиболее вероятными являются два ответа на этот вопрос:

1. Она действительно является сестрой няни дочерей коменданта Новопетровского укрепления И.А. Ускова, русской (казачкой?) по национальности. Она позировала художнику Тарасу Шевченко во время создания им картины “Молитва за умерших”. Но мы лично склонны придерживаться второго ответа, который, на наш взгляд, выглядит более аргументированно.

2. В картине “Молитва за умерших” создан образ туркменки, которая,

согласно народной традиции, осуществляет посещение могилы своего древнего предка с надгробным камнем. Она держит в руке зажженную свечу, ибо могила ее знаменитого родственника находится в закрытом, затемненном помещении (некрополе), которое выступало также основной (большой) фигурой в картине “Туркменские абы в Кара-Тау”. В портрете женщины преобладают черты лица, присущие туркменам: более большие и круглые глаза, густые брови, толстые губы, характерный головной убор с длинным продолжением на спине и др. Более того, традиция посещения группой женщин могил своих родственников через определенное время после их похорон для исполнения поминальных обрядов соблюдается среди туркмен-оламов, сурхи и некоторых других туркменских племен до настоящего времени. По-видимому, данная традиция имела место среди туркменских племен човдур, игдир, абдал и ходжа, населявших тогда полуостров Мангышлак, за исполнением которой лично наблюдал Т.Г. Шевченко.

Великий Кобзарь прекрасно “поет” по-туркменски

В этой части нашей работы обратим внимание на туркменских переводчиков и их переводы произведений поэта Тараса Шевченко. Такой темой занималась еще в 1961 году кандидат филологических наук Гуля Кулиева, напечатавшая на страницах академического журнала небольшую статью под названием “Тарас Шевченко на туркменском языке” [7, с. 73–75].

Первые переводы стихов Т.Г. Шевченко в Туркменистане появились в 1938 году, когда вся страна начала готовиться к празднованию 125-летия со дня рождения Великого Кобзаря. В сентябрьском номере журнала “Совет эдебияты” (“Советская литература”, № 9, органа СП Туркменистана) за 1938 год была помещена статья год тому назад переселившегося из веляята в столицу,

еще совсем молодого писателя Беки Сейтакова, в которой сообщалось о подготовке к этой знаменательной дате, а также о том, что к юбилею великого поэта будет переведено на туркменский язык более двух тысяч его стихотворных строк. Действительно, многие лучшие поэты тогдашнего Туркменистана взялись за перевод поэзии Тараса Шевченко. Это Амандурды Аламышев (1904–1943), Дурды Агамаммедов (1904–1960), Помма Нурбердыев (1909–1972), Чары Аширов (1910–2003), Кемал Ишанов (1911–1948), Берды Солтанниязов, Дурды Халдурды и, конечно же, сам Беки Сейтаков – автор упомянутой выше статьи. Вскоре на страницах туркменских газет и журналов стали появляться первые стихотворения Тараса Шевченко в их переводах. Мартовский номер журнала “Совет эдебияты” (№ 3) за 1939 год был посвящен целиком творчеству великого украинского поэта. Много писала о юбилее поэта туркменская русскоязычная пресса того периода, в частности, газеты “Туркменская искра” и “Комсомолец Туркменистана”.

К юбилею переведенных поэтических произведений было уже столько, что стало возможным издать в том же 1939 году первый в Туркменистане сборник стихов Тараса Шевченко. Председатель правления Союза писателей республики и один из переводчиков К. Ишанов в предисловии к сборнику, изданному под названием “Кобзарь”, в частности писал: “Творчество великого поэта способствует воспитанию в украинского и туркменского народов чувства интернационализма. Пламенная поэзия Шевченко – с богатством её рифмы, высокохудожественная и высокоидейная – покоряет нас и служит прекрасным образцом. Настоящий сборник – первая попытка познакомить туркменского читателя с творчеством великого украинского поэта. Возможно, не все получилось удачно, но переводчики старались не только точно передать мысль поэта, но и сохранить форму его стиха”. В эту

книгу (объемом 102 стр.) вошли поэмы “Катерина”, “Батрачка”, “Гайдамаки” и “Кавказ”, знаменитые стихотворения, какими являются “Завещание”, “Тополь”, “В неволе я один скучаю”, “Ой, одна я, одна”, “Что же мне так тяжело?”, “Бывало, думаю, гуляю” и некоторые другие – всего 15 произведений Великого Кобзаря” [16].

Небезынтересно будет читателям узнать, что через два года после издания сборника, когда началась Великая Отечественная война и нависла смертельная угроза над Украиной – великой Родиной Т.Г. Шевченко, переводчики его сочинений – А. Аламышев, Д. Агамаммедов, П. Нурбердыев, Ч. Аширов, Д. Халдурды – во главе с председателем Правления СП Туркменистана К. Ишановым ушли на фронт добровольно. Не взяли в армию лишь Б. Сейтакова по состоянию здоровья.

Ушли на фронт, на защиту тогдашней большой Родины также туркменские поэты Шалы Кекилов (1906–1943) и Ата Ниязов (1906–1943), которые в своих стихотворениях обратились к образу Тараса Шевченко и вдохновенно воспели его творчество. Следует особо отметить, что талантливый поэт и прозаик Ата Ниязов погиб 21 ноября 1943 года в боях за освобождения Украины и похоронен в городе Кривой Рог. Поэты Амандурды Аламышев и Шалы Кекилов, павшие смертью героев в том же 1943 году, также навсегда остались вдали от родной туркменской земли.

Возвратившиеся с победой в солнечный Туркменистан многие бывшие переводчики произведений Тараса Шевченко наряду с оригинальной творческой работой продолжали заниматься также прежней переводческой деятельностью. В 1952 году поэма “Катерина” отдельной книжкой была вынесена на суд читателей в новой редакции (переводчик Ч. Аширов) [12]. Поэма “Батрачка” переиздавалась трижды.

Все большее количество стихотворений Тараса Шевченко переводилось,

все объемнее становились сборники его произведений. Усилиями тех же переводчиков в 1954 году в Ашхабаде был издан второй, большой сборник украинского поэта-классика. Если сравнить переводы стихотворений поэта, осуществленные в 1939 году, с переводами, помещенными в сборнике 1954 года и сделанными теми же самыми переводчиками, то можно увидеть большую разницу между переводами одних и тех же стихотворений. Например, “Завещание” было переведено Берды Солтанниязовым еще в 1939 году. В сборнике 1954 года помещен его же перевод “Завещания”, но это уже совершенно другое по форме стихотворение. В первом варианте чувствуется напряженное внимание переводчика к передаче смыслового содержания каждой строки и еще недостаточно ощущается музыка стиха Тараса Шевченко. Второй вариант перевода гораздо ближе к оригиналу не только по точности передачи мысли автора, но и с точки зрения ритма Шевченковского стиха. То же самое можно сказать о переводе Б. Солтанниязовым поэмы “Кавказ” и стихотворения “Бывало, думаю, гуляю” [см.: 7, с. 73–75]. Хотим также отметить, что Б. Солтанниязов, переводчик сочинений Т.Г. Шевченко, в декабре 1969 года выступил на страницах газеты со статьей “Украина – чудная страна”, в которой рассказывается о поездке автора в эту прекрасную страну [10].

Туркменское государственное издательство выпустило в 1956 году новый сборник сочинений Т.Г. Шевченко, в который вошло 42 его поэтических произведений [14]. Все переводы осуществлены талантливым поэтом Чары Ашировым, в последующем народным писателем Туркменистана, уже много лет назад, с 1939 года, начавшим переводить произведения Тараса Шевченко. И хотя все переводы делались не с украинского оригинала, а с русских переводов, они передают содержание произведений гениального украинского поэ-

та, сохраняют яркость шевченковских образов. Все увеличивающийся объем сборников произведений Т.Г. Шевченко, всё возрастающий тираж изданий его книг говорит о том, что поэзия великого украинского мастера художественного слова близка и дорога туркменскому читателю.

Подытоживая, отметим, что если раньше туркменские газеты и журналы печатали произведения Т.Г. Шевченко в основном в связи с круглыми датами его рождения и смерти, а также в дни нередких в прошлый период декад украинской литературы и искусства в нашей республике, то в годы независимости, как правило, перед официальными визитами Президента Туркменистана в Украину и Президента Украины в Туркменистан на страницах периодической печати появляются новые переводы сочинений Т.Г. Шевченко, осуществленные народными писателями Аннаберды Агабаевым, Атамурадом Атабаевым и другими переводчиками. Иногда газеты возвращаются к старым переводам: литературный еженедельник “Edebiyat we sungat” (“Литература и искусство”) от 9 июля 2010 года посвятила целую страницу стихам Тараса Шевченко и Леси Украинки, а также новелле Олеса Гончара в переводах Ч. Аширова, Б. Сейтакова, Б. Солтанниязова.

Туркменские поэты воспевают Тараса

Русский перевод стихотворения “Слово Тараса” народного шахира Ата Салиха (1908–1964), одного из трёх туркменских “гомеров”, слепых поэтов (другими, старшими, являются Кёрмолла (1876–1934), и Дурды Клыч (1886–1950)), – был помещен в первом номере журнала “Ашхабад” за 1961 год в связи со столетием со дня смерти Т.Г. Шевченко:

*Полет синицы короток и низок,
но выше горных круч парит орел.
И только тот поэт народу близок,
чей стих крыла могучие обрел.*

*Тарас, я славлю твой полет орлиный.
Ты видел степи, реки и долины,
народ многострадальной Украины
ты видел и его к свободе вел.*

*Твои слова, что огненные стрелы,
на Днепр неслись и – за его пределы;
дрожало небо, и земля гудела:
“Долой царя и барский произвол!”*

*Шахир Ата – живу в иное время,
меня не давит старой жизни бремя:
взросло свободы и достатка семя
и яствами всегда мой полон стол.*

*Собрать мой, знай: стихи твои нетленны;
они звучат во всех краях вселенной,
они давно живут в доме туркмена.
Твой вещий стих бессмертье обрел.*

Другое стихотворение туркменского народного шахира Ата Салиха “Над могилой Тараса Шевченко”, в переводе Г. Веселкова, включено в сборник стихов “Пою мое Отечество”, изданный в Москве в 1967 году.

Еще в 1964 году талантливый поэт Аллаберды Хаидов, в последующем народный писатель Туркменистана, лауреат Государственной премии им. Махтумкули, совместно с переводчиком Ю. Гордиенко и украинским литератором М. Гирныком, находился в творческой командировке в местах ссылки Т.Г. Шевченко на Мангышлаке, сочинял стихи по данной теме. Его стихотворение под названием “Баллада о путнике”, рассказывающее о том, как Тарас Шевченко был у туркменских чабанов, печаталось на страницах журнала “Дружба народов” (1964, № 2) в переводе Ю. Гордиенко. Другое его стихотворение переведено В. Бекетовым на русский язык и появилось в третьем номере журнала “Радуга” за 1964 год под названием “Синеглазый человек (Баллада)” [см.: 11, с. 228, 239].

В разные годы воспевали Тараса Шевченко как великого писателя и художника туркменские поэты Шалы Кекилов, Ата Ниязов, Махтумкули Мышшиев, Окдем Эминов, Ыылгай Дурдыев и др.

Заклучение

Вопреки ожиданиям авторов появившихся в последние годы в печати и затем в Интернете некоторых работ (например, статьи А. Каревина и др.), которые хотят уменьшить роль Т.Г. Шевченко в истории украинской культуры путем нахождения “новых фактов” из его личной жизни, якобы свидетельствующих о недостойных его поступках и поведении, Великий Кобзарь по-прежнему остается славой Украины, украинским гением, знаковой, почти культовой фигурой в дальнейшем укреплении национального самосознания украинского народа. Как основоположнику новой украинской литературы и национального литературного языка, Т.Г. Шевченко принадлежит такая же роль в духовном развитии независимой Украины, какую играет в современном нейтральном Туркменистане туркменский поэт-классик XVIII века великий Махтумкули Фраги, памятник которому был установлен в 2002 году на одной из улиц пре-красной украинской столицы – Киеве.

1. *Аманниязов К.* Тарас Шевченко среди туркмен / К. Аманниязов // Туркменская искра. – 1969. – 26 окт.
2. *Бегжанов А.* Мангышлак туркменлери XVIII–XIX асырларда / А. Бегжанов. – Ашгабат, 1993.
3. *Большаков Л. Н.* Оренбургская Шевченковская энциклопедия [Электронный ресурс] / Л. Н. Большаков. – Режим доступа : www.encyclopedia.ru/cat/online/detail/415/ (16.06.2010).
4. *Великие художники.* Их жизнь, вдохновение и творчество. Ч. 24 : Тарас Шевченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : historymania.info/view_post.phpid... (15.06.2010).
5. *Гелдиева Ш.* Украин-туркмен эдеби гатнашыкларынын тарыхындан / Ш. Гелдиева. – Ашгабат : Ылым, 1977.
6. *Знакомство с Мангышлаком* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.silkroadadventures.info/ru/citieskz04_01_05.html (25.06.2010).
7. *Кулиева Г.* Тарас Шевченко на туркменском языке / Г. Кулиева // Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. – 1961. – № 2.
8. *Мастеров С.* “Я памятник воздвиг себе...” : Памятник-автопортрет Тараса Шевченко на Мангышлаке [Электронный ресурс] / С. Мастеров. – Кустанай, 2006. – Режим доступа : <http://goroscop.forever.kz/TARAS1.htm> (22.06.2010).
9. *Соегов М. П.П.* Шимкевич и его пособие по туркменскому языку / М. Соегов // Известия АН Туркменистана. Гуманитарные науки. – 1991. – № 6.
10. *Солтанныязов Б.* Украина – чудная страна / Б. Солтанныязов // Туркменская искра. – 1969. – 13 декаб.
11. *Туркменская литература и литература народов СССР.* Аннотированный библиографический указатель / под ред. С. А. Каррыева, А. Язбердиева. – Ашхабад : Ылым, 1980.
12. *Шевченко Т. Г.* Катерина : поэма / Т. Г. Шевченко ; туркмен дилине гечирен Чары Ашыров. – Ашгабат : Туркмендовлетнешир, 1952.
13. *Шевченко Т. Г.* Повести / Т. Г. Шевченко. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1964.
14. *Шевченко Т. Г.* Эсерлер (Гошгулар ве поэмалар) / Т. Г. Шевченко ; Рус дилинден тержиме эден Чары Ашыров. – Ашгабат : Туркменистан довлет неширяты, 1956.
15. *Söyegov M.* Hoşgeldi Bahtiyarov Takma Ad1 Altında / M. Söyegov // 'Bulak' Dergisi Uluslar Arası Türkmen Türk Üniversitesi'nin Yayın Organı. – 2004. – Sayı: 10.
16. *Şewçenko T. G.* Kobzar (Goşgular we poemalar) / T. G. Şewçenko ; red. Beki Seytäkow. – Aşgabat : Türkmen döwlet neşir, 1939.

КОНЦЕПТ “ЩАСТЯ” В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

У статті проаналізовано реалізацію концепту “щастя” в українських і польських компаративних фразеологізмах. Зіставно-типологічний метод дозволяє виявити інтегральні й специфічні елементи національно-мовної картини світу обох народів.

Ключові слова: *концепт, щастя, картина світу, компаративний фразеологізм, українська мова, польська мова.*

В статье проанализирована реализация концепта “счастье” в украинских и польских компаративных фразеологизмах. Сопоставительно-типологический метод позволяет идентифицировать интегральные и специфические элементы национально-языковой картины мира двух народов.

Ключевые слова: *концепт, счастье, картина мира, компаративный фразеологизм, украинский язык, польский язык.*

The article is concerned with the realization of the concept “happiness” in Ukrainian and Polish comparative phrasemes. Contrastive-typological method reveals integral and specific elements of linguistic worldview of both nations.

Keywords: *concept, happiness, worldview, comparative phraseme, Ukrainian language, Polish language.*

Базовою тенденцією розвитку сучасної лінгвістики є синкретичне поєднання кількох напрямів, синтетичний підхід як до окремих мовних одиниць, так і до термінологічних понять. Вивчення мовної картини світу об'єднує зусилля не тільки фахівців у галузі етнопсихолінгвістики, когнітивного мовознавства, семантики, лексики, фразеології тощо [3; 8; 11], але й істориків, фольклористів, літературознавців, філософів [7; 10; 13].

Мовну картину світу розуміємо як інтерпретацію реальності, сприйняття й опис того, що оточує людину. Однак це зображення не є ані об'єктивним, ані універсальним; воно культурно зумовлене, передає погляди спільноти й конкретного індивіда. Аналіз цієї системи образів може бути проведений на матеріалі однієї або – у зіставному плані – двох і більше мов.

У центрі досліджень мовної картини світу знаходиться поняття концепту. Водночас у польській мовознавчій традиції цей термін малопоширений. У близькому розумінні використовуються назви “універсальні поняття” (pojęcia uniwersalne), ключові слова (słowa kluczowe) та ін.

Проте у світовій лінгвістиці питання концепту широко досліджується на матеріалі різних мов [2; 9; 11; 14; 16; 17].

Зазначимо, що *концепт* з лат. *conscipere* перекладається як “поняття”, але розуміння концепту ширше, ніж поняття. Концептом вважається “інформаційна структура, яка відображає знання та досвід людини” [5, с. 90], або “ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідея і навіть саме поняття. Це ідеальний образ чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ. Водночас він передає певне ім'я у мові” тобто може досліджуватися в психічному та мовному плані. При цьому “упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її концептуальну систему”, на формування якої одночасно впливає мовна картина світу [4, с. 179].

Концепт реалізується в мові, між іншим, на фразеологічному рівні. Образний зміст і глибинна семантика сталих словосполучень дозволяє яскраво відбити національне світобачення. Саме фразеологізми віддзеркалюють народні традиції, історію, етичні норми, спостереження над навколишнім світом. По-

вторюваний характер зворотів дає можливість носіям мови використовувати їх у різних ситуаціях мовлення.

Серед фразеологізмів виділяються т. зв. компаративні, що базуються на прийомі порівняння. У статті в зіставному аспекті досліджуються українські та польські компаративні одиниці, пов'язані з концептом "щастя". Матеріал був зібраний на підставі фразеологічних і тлумачних словників обох мов, а також на вибірці із художньої, публіцистичної літератури та інтернету. Зазначимо при цьому, що в лексикографії не існує польсько-українського й українсько-польського фразеологічних словників, що ускладнювало дослідження.

Попри те, що словникові дефініції слова *щастя* визначені, це поняття неоднозначне. З одного боку, якщо маємо на увазі почуття й душевні стани, щастя розуміється як щось абстрактне, невизначене. З іншого боку, коли йдеться про матеріальні справи, його може уособлювати конкретний предмет. Крім того, для кожного індивіда це завжди щось інше. Усі люди мають своє розуміння щастя, що виникає з їх неповторності, на формування якої вплинуло й постійно впливає багато чинників, зокрема, культурних [12, с. 176–201; 15, с. 151–174]. Однак не конкретний індивід, але ціле суспільство формує загальноприйняті моделі. Спільний для більшості представників соціуму зразок стає широкоживим і визнаним поняттям, що відображене в лексикографічних працях. Таким чином, щастя – це: '1) стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення та безмежної радості, яких зазнає хто-небудь; 2) досягнення, успіх, удача; 3) доля, талан' [18]. Поп.: '1) powodzenie w jakichś przedsięwzięciach, sytuacjach życiowych itp.; 2) uczucie zadowolenia, radości, też to wszystko, co wywołuje ten stan; 3) zbieg pomysłnych okoliczności' [19]. У чому подібність і різниця в розумінні щастя українцями й поляками, розглянемо далі на прикладі компаративних фразеологізмів.

Серед польських та українських порівняльних фразеологічних зворотів, у яких описується стан "щастя", найбільша група пов'язана зі сферою почуттів, частина передає значення матеріального успіху й невелика кількість має семантику 'доля'.

Фразеологізми з першої групи охоплюють позначення різних позитивних емоцій. Відчуття щастя може бути станом довготривалим (*щасливий як пташка // radosny jak skowronek* – 'про вдоволену, радісну, щасливу людину'; *як Богу молитися / помолитися* – 'приємно, радісно, легко щось робити'; *ходити як іменинник* – 'бути дуже задоволеним, щасливим') або результатом якоїсь події чи ситуації (*як медом по губах* – 'дуже подобається, приємне що-небудь комусь'; *як камінь з душі / з грудей спав / звалився / упав* – 'кому-небудь стало легко, спокійно, хто-небудь відчуває душевну полегкість, заспокоївся').

Бути щасливим – це значною мірою наслідок переживання інших почуттів, приміром, любові (*gruchać jak dwa gołąbki* – 'czule rozmawiać ze sobą, okazując miłość, sympatię; czulić się do siebie'). Такий стан також може бути викликаний розв'язанням складної життєвої ситуації (*як гора з плечей звалилася* – 'хтось відчув полегшення, звільнившись від важких обов'язків, сумнівів, турбот тощо'). Емоції, пов'язані зі щастям, часом мало інтенсивні, передають вдоволення, комфорт, відчуття безпеки, свободи (*як риба у воді // czuć się jak ryba w wodzie; жити / поводитися / почувати себе як у себе дома // czuć się jak u siebie w domu*: '1) добре, безтурботно, безпечно; 2) зі сл. бути – почувати себе невимушено, вільно, нескучно'; *як у вусі // ciepło jak w uszu* – 'дуже тихо, спокійно'; *почувати себе як боги* – 'упевнено, добре'; *ходити як лін по дну* – 'спокійно, вільно, безпечно'; *czuć się jak w raju* – 'wyjątkowo dobrze, komfortowo'; *żyć jak w niebie* – 'żyć spokojnie, szczęśliwie, bez trosk i kłopotów').

Поняття щастя охоплює блаженство (як *мусі в меду* – ‘дуже добре комусь’) і безтурботність (*жити як вареник у маслі / сметані // czuć się jak raczek w maśle* – ‘дуже добре, безтурботно або заможно’; *жити як кіт у маслі; як сир в маслі; як бобер в салі; як у Бога / Христа за пазухою жити / сидіти; як у батька за пазухою жити / сидіти; як у Бога за дверима жити / сидіти; жити як попів кіт на печі // jak u Pana Boga za pieciet; жити як у раю: ‘1) безтурботно, спокійно, добре; 2) у злагоді’; бути / жити як за кам’яною горою* – ‘під чимсь надійним захистом, без клопотів, захищений, позбавлений турбот’; *życie jak w Madrycie* – ‘dostatnie, rozbawione trosk i zmartwień’). Життя може бути вільне, незалежне і завдяки тому щасливе (*жити як вільна пташка* – ‘незалежно, самостійно, безтурботно’).

Щастям називаємо також спонтанну радість і захоплення, коли переживаємо щось нещоденне, нереальне, зі світу наших мрій і фантазій (*cieszyć się jak dziecko* – ‘o dorosłych: bardzo się z czegoś cieszyć’; *coś jest jak z bajki / jak w bajce* – ‘cudowne, wspaniałe, wyjątkowo piękne aż nierzeczywiste’). До цієї групи включаємо й звороти, у яких передається ейфорія (*як світ пошишав комусь; як на сто коней висадив кого* – ‘хто-небудь перебуває у піднесеному настрої’; *як на крилах // jak na skrzydłach* – ‘у доброму настрої, у стані піднесення’; *як вдруге на світ народитися* – ‘перебувати в піднесеному настрої, схвилюваному стані від чогось радісного’; *як маслом по душі* – ‘уживається для передачі відчуття великого задоволення, приємно комусь, а також приємне щонебудь комусь’).

Достаток, який є результатом матеріального успіху, пов’язаний з таким значенням слова *щастя* – ‘досягнення, успіх, удача’ (*жити як мед пуди* – ‘дуже добре, в достатках, заможно’; *наїстися, набратися як лин мулу* – ‘досхочу, вволю, багато’; *жити / бути як у меду* – ‘у достатках, у розкошах’; *як з рога до-*

статку / Алмамеї // spaść / posypać się jak z rogu obfitości – ‘у великій кількості, щедро, рясно’; *mieć forsy jak lodu* – ‘mieć bardzo dużo pieniędzy, żyć dostatnio’). При цьому треба зазначити, що успіх не завжди виникає з тяжкої праці (*як по маслу; іти / ніти як з маслом* – ‘легко, успішно, чітко, без перешкод, дуже добре’; *як по нотах; coś idzie jak po maśle / jak z płatka; як з Божої руки* – ‘легко, без докладання великих зусиль’).

Третя група порівняльних зворотів, котрі передають розуміння досліджуваного концепту, – це одиниці, у яких описане щастя, що принесла доля. Серед них зустрічаються такі, що характеризують збіг сприятливих обставин, на які людина не мала впливу (*як з неба впасту: ‘1) несподівано, зненацька з’явитися; 2) не усвідомлювати того, що ясно, зрозуміле для всіх; 3) легко, без особливих зусиль дістатися кому-небудь // spaść jak z nieba* – ‘nieoczekiwanie, ale w samą porę’; *trafiło się (jak) ślepej kurze ziarno* – ‘ktoś otrzymał coś przypadkiem, szczęśliwym zbiegiem okoliczności’; *jak za dotknięciem czarodziejskiej różdżki* – ‘nagle, w niewytłumaczalny sposób’). Про наведене значення щастя (пор. внутрішню форму слова *пощастило*) можна говорити й у випадку зміни, полегшення життєвої ситуації, напр., якщо йдеться про здоров’я (*як рукою зняло // jak ręką odjął* – ‘дуже швидко, раптово минуло, зникло щось (найчастіше про хвороби)’; *як сім баб пошептало* – ‘допомогло комусь щонебудь’) або приватні справи (*dobrac się jak w korcu maku* – ‘dobrac się odpowiednio, pasować do siebie’).

Компаративні фразеологізми описують також показники, “симптоми” щастя, зазвичай це зміни у вигляді й поведінці людини (*szczebiotać jak kanarek; oczy goreją jak świece; serce wali / bije jak młot / jak młotem / jak oszalałe*).

Дослідження українських і польських порівняльних стійких словосполучень демонструє як зближені, так і від-

мінні ізоморфні риси носіїв обох мов у вербалізації концепту “щастя”. До прикладів еквівалентного розуміння цього концепту, а також його мовної реалізації можна включити, скажімо, звороти *radіти як дитина // cieszyć się jak dziecko; як на крилах // jak na skrzydłach*. В обох мовах існують універсальні фразеологізми типу *як риба у воді // czuć się jak ryba w wodzie*, у тому числі запозичені, скажімо, з грецької міфології: *як з рога достатку // posypać się jak z rogu obfitości*.

Наступна група компаративних стійких словосполучень – це одиниці частково різні, тобто такі, які мають міжмовну варіантність окремих компонентів (*жити як вареник у маслі / сметані, жити як кіт у маслі, як сир в маслі // żyć / czuć się jak pączek w maśle; як у Бога / Христа за пазухою / за двома житами / сидіти, як у батька за пазухою жити / сидіти // jak u Pana Boga za ręką; як слід, як по писаному, як по маслу, як по нотах // jak po maśle, jak z płatka*). У певною мірою зближених у формально-семантичному плані зворотах обох мов можуть розходитися т. зв. вихідні компоненти, що свідчить про неповну збіжність концептуалізації образу. Скажімо, порівняння *як голубки* в українській мові приєднується до базового дієслова *жити* (‘у повній згоді, дружно’). У польській мові компонент *gołąbki* у складі фразеологічного звороту залежить від дієслова *gruchać*. Отже, смисл українського порівняння *жити як голубки* включає семантичні компоненти ‘щастя’, ‘кохання’, ‘дружба’, ‘згода’.

Існують також одиниці, які виступають тільки в одній з досліджуваних мов, не мають свого повного еквівалента в другій, напр., *як сім баб пошептало; mieć forsy jak lodu; życie jak w Madrycie*. Що цікаво, в польській мові відсутні компаративні фразеологізми, вихідним компонентом яких є похідне слово, утворене від слова *щастя*. В українській мові фіксуються такі прикла-

ди (*щасливий як пташка*). Безеквівалентні щодо іншої мови порівняльні фразеологічні звороти найбільш яскраво відображають світобачення національного соціуму.

У складі фразеологічних систем української і польської мов можуть зустрічатися близькі за лексичним складом ідіоми, які розходяться за значенням (частиною значень). Пор. український фразеологізм *як з неба впасту*: ‘1) несподівано, знезацька з’явитися; 2) не усвідомлювати того, що ясне, зрозуміле для всіх; 3) легко, без особливих зусиль дістатися кому-небудь’. Тільки третя дефініція пов’язує цю одиницю зі “щастям”. Польський еквівалент – *sraść jak z nieba* – має одне значення (‘nieoczekiwanie, ale w samą porę’) і належить виключно до вказаного концепту.

Водночас можуть бути виділені різні за образною основою компаративні фразеологізми, які в українській і польській мовах отримують еквівалентне значення. Скажімо, різне традиційне підґрунтя мають український зворот *жити як вареник у маслі* та польський *czuć się jak pączek w maśle*. У Польщі вареники дуже популярні, але це типова страва передусім в Україні, пор.: “– Бгатиці! – сказав Черевань. – От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне” [6, с. 11]. Вареники ще з язичницьких часів були символом достатку. Їх готували як ритуальну страву, присвячену божеству неба Місяцю, від якого залежав урожай. Вони символізували також продовження роду й пов’язувалися з культом предків [1, с. 101–102]. Ще донедавна цю страву їли тільки в неділю чи свята, тому вона асоціюється з приємністю та добробутом. Польський *pączek* немає такого сильного, широкого символічного значення, але пов’язаний з польською традицією – це обов’язкова страва у т. зв. *Tłusty Czwartek* (останній четвер перед Великим постом), день, коли дозволено об’їдатись.

Показовим чинником прояву концептуальної системи у фразеології є частотність уживання окремих лексем і тематичних груп слів. В українській мові чималу кількість компаративних фразеологізмів, що означають радість чи успіх, становлять одиниці з компонентом *Бог*, напр., *як у Бога за пазухою / дверима; як Богу молитися, помолитися*, на відміну від польської, де є тільки: *jak u Pana Boga za pieszem*. Вони різняться також номінацією Творця: у польській версії з'являється слово *Pan*, якого в українській немає. Це слово є одним із ключових у польській мові [3, с. 57–58].

В українських сталих словосполученнях достаток як інтегральний компонент щастя асоціюється з номінаціями їжі: *вареник, масло, сир, сметана, сало, мед, пампук, олія* (*жити як вареник у маслі / сметані, жити як кіт у маслі, як сир у маслі, як бобер у салі, як медом по губах, як маслом по душі; плавати як пампук в олії*). Натомість у польських компаративних одиницях лексика цієї тематичної групи зустрічається обмежено, пор.: *żyć jak paczek w maśle, coś idzie jak po maśle*.

До лексичного складу порівняльних зворотів високочастотно входять слова, пов'язані з тематичною групою “фауна”. У польській національно-мовній картині світу основою образного сталого виразу стають назви птахів, напр.: *kanarek, skowronek, gołąbki, kura* (*radosny jak skowronek, szczebiotać jak kanarek, gruchać jak dwa gołąbki, trafiło się jak ślepej kurze ziarno*). Що цікаво, номінація лелеки, який у польській культурі сприймається як ознака удачі, до складу компаративних зворотів не увійшла. В українському світобаченні носіями образів, пов'язаних з концептом “щастя”, нерідко стають назви тварин, приміром: *як бобер у салі, жити як кіт у маслі, як на сто коней висадив кого*, пор.: *як мусі в меду, ходити як лін по дну*. Водночас слово *риба* можна знайти у фразеологізмах *як риба у воді // czuć się jak ryba w wodzie*. Отже, попри

географічну близькість народів, і, здавалося б, через це значною мірою подібне сприймання світу природи, *щастя* асоціюється в обох мовах з різними одиницями наведеної тематичної групи.

Крім того, в українській мові спостерігається більша порівняно з польською кількість варіантів компаративних фразеологізмів, напр., *жити / сидіти як у Бога / Христа за пазухою, як у батька за пазухою, як у Бога за дверима; жити / поводитися / почувати себе як у себе дома; жити / плавати як вареник у маслі / сметані, жити як кіт у маслі, жити / купатися як сир в маслі, як бобер у салі, плавати як пампук в олії*.

Беручи до уваги, що загалом більшість українських, а також польських порівняльних зворотів має негативні асоціації, значення *щастя*, яке завжди сприймається позитивно, передається досить значною кількістю одиниць. Очевидно, це один із базових концептів у свідомості кожного соціуму й кожної людини. Аналізований матеріал виявився дуже цікавим та різноманітним. В обох мовах концепт “щастя” як національно-культурний зміст фразеологізмів значною мірою зближений. Очевидно, така збіжність свідчить про спільне слов'янське коріння двох народів, їх тривалі історичні, культурні й мовні контакти. Недаремно лексикографічні дефініції цього слова практично ідентичні в обох випадках. Водночас українська й польська мови демонструють специфіку як розуміння вказаного концепту, так і його мовну реалізацію в компаративних зворотах.

1. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні / Знойко О. П. – К. : Молодь, 1989.
2. Кононенко В. Мова у контексті культури / В. Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2008.
3. Кононенко І. Українська та польська мови: контрастивне дослідження / І. Кононенко. – Warszawa : Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.
4. Кочерган М. П. Когнітивна лінгвістика / М. П. Кочерган, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко // Українська мова : Енциклопедія. –

- К. : Вид. “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 179.
5. *Кубрякова Е. С.* Концепт / Е. С. Кубрякова // Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина ; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Моск. гос. ун-т, 1996. – С. 90.
 6. *Куліш П.* Чорна рада / П. Куліш. – К. : Дніпро, 1990.
 7. Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць / голов. ред. Чередниченко О. І. ; Темпус-Тасіс, Проект СР-20025-98 “Поширення досвіду в галузі іноземних мов та перекладу”. Спеціальний випуск : Мови, культури та переклад у контексті європейського співробітництва. – К., 2001.
 8. *Русанівський В. М.* Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 3–7.
 9. *Степанов Ю. С.* Концепты : Тонкая пленка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007.
 10. *Anusiewicz J.* Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej / Anusiewicz J., Dąbrowska A., Fleischer M. // Język a kultura / pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza. – Wrocław : Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – T. 13. – S. 11–44.
 11. *Bartmiński J.* Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata / J. Bartmiński // Językowy obraz świata / pod red. J. Anusiewicza, J. Bartmińskiego. – Lublin : Wydaw. UMCS, 1990. – S. 111–119.
 12. *Baudouin de Courtenay J. N.* O zadaniach językoznawstwa / J. N. Baudouin de Courtenay // Dzieła wybrane. – Warszawa : PWN, 1974. – T. 1. – S. 176–201.
 13. *Bugajski M.* Językowy obraz świata a literatura / Bugajski M., Wojciechowska A. // Język a kultura / pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza. – Wrocław : Wydaw. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. – T. 13. – S. 153–159.
 14. *Fehr B.* Concept of emotion viewed from a prototype perspective / Fehr B., Russell J. A. // Journal of Experimental Psychology: General: 113. – 1984. – С. 464–486.
 15. *Grucza F.* Język, ludzkie właściwości językowe, językowa zdolność ludzi / F. Grucza, J. Piontka, A. Wiercińska // Człowiek w perspektywie ujęć biokulturowych. – Poznań : Wydaw. Naukowe UAM, 1993. – S. 151–174.
 16. *Wierzbicka A.* Defining Emotion Concepts / A. Wierzbicka // Cognitive Science. – 1992. – № 16. – P. 539–581.
 17. *Wierzbicka A.* Słowa klucze. Różne języki – różne kultury / A. Wierzbicka ; przekł. I. Duraj-Nowosielska. – Warszawa : Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego, 2007.
 18. Режим доступу : www.lingvo.ua.
 19. Режим доступу : www.sjp.pwn.pl/slownik.

Етнос і регіони

ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ СТАНІСЛАВІВЩИНИ ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті досліджено діяльність професійного й самодіяльного театральних колективів Станіславівщини періоду німецької окупації 1941–1944 рр. Вивчено роль українських національних чинників у поширенні театального руху, а також місце театру в культурно-національному житті галицьких українців.

Ключові слова: Станіславівщина, театр, німецька окупація.

В статье исследована деятельность профессиональных и самодеятельных театральных коллективов Станиславивщины периода немецкой оккупации 1941–1944 гг. Изучена роль украинских национальных факторов в распространении театрального движения, а также место театра в культурно-национальной жизни галичских украинцев.

Ключевые слова: Станиславивщина, театр, немецкая оккупация.

The article examines the activities of professional and amateur theater groups of Stanislavivschyna in the period of the German occupation of 1941–1944. The role of Ukrainian national factors in distributing theatrical motion, and place of the theater in the cultural and national life of Galician Ukrainians are determined.

Keywords: Stanislavivschyna, theater, German occupation.

Серед багатьох сторінок діяльності українських культурно-мистецьких осередків на теренах Станіславівщини періоду Другої світової війни історія професійного й аматорського театального руху найменш досліджена. Деякі фрагменти відомостей, які тією чи іншою мірою стосуються окремих її аспектів, знайшли своє відображення в публікаціях науковців В. Гайдабури, Г. Карась, В. Качкана, І. Монолатія, краєзнавців П. Арсенича, Г. Бабинської, Р. Затварської, В. Харитона та ін. Однак публікації, у яких ця тема була б предметом самостійного вивчення, поки що відсутні. Об'єктивний підхід до наукового її опрацювання дає змогу оцінити значення професійного й аматорського театру краю в боротьбі за збереження національної самосвідомості галичан, української культури, мови, традицій.

Автор статті ставить за мету з'ясувати структуру професійних і самодіяльних театральних осередків Станіславівської округи протягом окупаційного періоду, проаналізувати процес перебудови діяльності театального життя, з'ясувати характерні риси діяльності театральних колективів у рамках “но-

вого німецького порядку” на тимчасово окупованій території Станіславівщини.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше комплексно, з урахуванням нових архівних документів, проаналізовано діяльність професійних та аматорських театральних колективів Станіславівщини періоду німецької окупації 1941–1944 рр.

Полум'я Другої світової війни, що запалало на теренах Східної Галичини, швидко поглинуло проголошену напередодні більшовицькою владою Станіславську область. Уже 22 червня 1941 року німецькі літаки бомбардували залізничну станцію обласного центру, а на початку липня радянські війська залишили територію Прикарпаття. За новим адміністративним поділом у складі “дистрикту (округу) Галичини” Станіславщина була приєднана до створеного на території Польщі “генерал-губернаторства”.

Упроваджуючи “новий порядок”, німецька адміністрація прагнула жорстко контролювати всі ділянки культурно-мистецького життя галицьких українців, зокрема й театр. У новостворених Станіславівському, Коломийському та Ка-

луському повітах (як і повсюдно в Галичині) діяла єдина система нагляду за діяльністю професійних та аматорських театрів, котру забезпечував Відділ пропаганди губернатора “дистрикту”. Українським культурно-мистецьким осередкам заборонялося проводити будь-які публічні заходи без дозволу служби безпеки, їхня діяльність обмежувалася суворими приписами й суворо регламентувалася. Німецька цензура обмежувала формування репертуару як професійних, так й аматорських театральних колективів. Навіть порядок відвідування театрів – окремо німцями та українцями, якого потрібно було суворо дотримуватися, – був установлений розпорядженням відділу пропаганди при уряді генерал-губернатора.

Професійні театри в Галичині поділялися на дві групи – одні фінансувалися окупаційною владою й призначалися для обслуговування німецького війська й адміністрації, інші – підпорядковувалися окружним староствам або міським управам. На території Станіславщини в роки окупації (1941–1944 рр.) діяли два професійні театри – Станіславський окружний український театр імені Івана Франка і Коломийський окружний український театр імені Івана Котляревського. Крім того, практично в кожному селі, селищі й містечку діяли аматорські драматичні гуртки, засновані в міжвоєнний період 1921–1939 рр. при читальнях “Просвіти” та інших українських національних товариствах, а в 1939–1941 рр. – підпорядковані місцевим органам радянської влади, зокрема обласним будинкам народної творчості (ОБНТ).

Про те, наскільки окупаційна влада була зацікавлена в роботі театрів, свідчить той факт, що в листопаді–грудні 1941 року з метою комплектування театральних труп у багатьох містах, окупованих німцями, створювалися комісії для відбору бажаючих працювати в театрі. Незалежно від причин перебування на окупованій території, місцева

інтелігенція як примусово, так і за добровільним вибором заради виживання вимушена була йти на співпрацю з гітлерівською адміністрацією. Немалу роль у виборі відігравали настрої серед частини інтелігенції краю, які були спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни.

Тому, незважаючи на звинувачення в колабораціонізмі діячів театру, яким довелося жити й творити в окупації, зрештою, розглядаючи українство Галичини в контексті трагічних подій, пов’язаних з масовими арештами й знищенням більшовицькою владою свідомої галицької інтелігенції після “золотого вересня” 1939 року, категоричні оцінки відносно тих, хто творив національну культуру в умовах німецького поневолення, навряд чи будуть доречними. Співпрацюючи з німецькою владою, галицькі митці прагнули поставити свою діяльність на службу українському народу, намагалися зберегти традиції галицького національного театру.

У цьому контексті, на нашу думку, є логічним й об’єктивно-виваженим твердження відомого українського політичного діяча, голови уряду УНР на вигнанні К. Паньківського: “Народ у цілості лишається в краю і мусить жити, незважаючи на те, що думають, планують і роблять окупанти. Він мусить перебувати у стосунках з окупаційною владою. Хтось у свою чергу мусить очолювати його репрезентацію. Спосіб, яким це діється, виявляє політичне вироблення і зрілість нації. Тому [примусова] співпраця українців, отже й галицьких українців з німцями була в 1941–1944 рр. неминучою, вони не були нашим вибором, а були історичною konieczністю, результатом не спричиненої нами німецької окупації”. Навіть більше, на думку К. Паньківського, у цій ситуації український народ “не жертвував більш необхідними мінімумом національного інтересу і не втратив свого національного почуття та своєї національної гідності” [1, с. 737].

Отож нагальною потребою має бути не лише неупереджене дослідження мотивації співпраці великої когорти творчих діячів Галичини з окупаційним режимом, а й повернення у скарбницю української культури того невеликого, але вагомого пласта її надбань, створених за умов чужоземного панування.

Так, в умовах окупації 13 липня 1941 року розпочав своє життя Коломийський окружний театр імені Івана Котляревського. За повідомленням часопису “Станіславівське Слово”, перша “інавгураційна вистава”, якою започатковувався постійний театр у Коломиї, була оперета за п’єсою І. Котляревського “Наталка-Полтавка”¹. На виставу вперше прибув Коломийський окружний староста Фолькман, у супроводі представників цивільної влади й німецьких збройних сил, яких привітав голова Окружної Управи А. Княжинський. Як зазначав часопис, цим було “зроблено перший крок в зазнайомленні німецького громадянства з мистецьким життям нашого народу” [2].

Усе ж, виконуючи як окупаційну повинність обслуговування німецької армії, театри одночасно орієнтували свою духовну енергію на контакти з власним народом. Учений-мистецтвознавець В. Гайдабура вважає, що український театр періоду окупації, використовуючи легітимне становище для найширшого спілкування із цивільним населенням, узяв на себе функції мистецького механізму самозбереження національних традицій [3, с. 5]. Незважаючи на те, що на сцені українських театрів ставились і німецькі вистави, українське театральне мистецтво плекало ідеї патріотизму та протиставляло гітлерівському геноциду національні художні пріоритети.

¹ Часопис “Воля Покуття” від 28 вересня 1941 року у статті “Українсько-німецьке товариське життя” подає інформацію про те, що ця подія відбувалася 24 серпня 1941 року під час перегляду вистави за драмою Михайла Старицького “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”.

Репертуар українських театрів на окупованій території Станіславівщини складався переважно з історичних і народно-побутових вистав. Зокрема впродовж 1941–1942 рр. на сцені Коломийського окружного театру йшли вистави: “Запорожець за Дунаєм”, “Тетьман Дорошенко”, “Лимерівна”, “Невольник”, “Назар Стодоля”, “Сорочинський ярмарок”, “Мартин Боруля”, “Катерина” (опера), “Ой, не ходи, Грицю”, “Маруся Богуславка”, “Тарас Бульба” та ін. Як свідчить репертуарна афіша, навіть в умовах окупації театр позиціонується художнім надбанням, яке допомагає українцям зберегти свої національні традиції.

У період фашистської окупації національним і за мовою, і за репертуаром можна вважати Станіславівський окружний театр імені Івана Франка. Як писали “Львівські вісті” 28 листопада 1941 року: “Театр працює для мас, несе в маси національну свідомість, одним словом грає дуже велику роль у виховання українського громадянства” [4, с. 118–119]. У 1941–1944 рр. його творчий колектив складався як з місцевих акторів, так і з приїжджих із Наддніпрянщини: тут працювали найкращі сили майже з усієї України [6, с. 11, 61]. На його сцені вперше було поставлено вистави, які, як здається, більше не бачили світла рампи. Це, зокрема, “Облога” Юрія Косача (родич Лесі Українки), “Тріумф прокурора Дальського” К. Гупала та ін. Ядром акторського ансамблю були М. Слюзар, Р. Войтович, В. Кривецька, О. Божедан, І. Косакова, К. Кемпе, Є. Пенюківна, І. Кононєва, Є. Тучинська, Г. Сіятовський, Б. Мельник, І. Самокішин, Л. Кемпе, А. Кривецький, В. Мельник [7, с. 76]. Крім побутових драм “Степовий гість” (режисер О. Божедан), “Ніч під Івана Купала” (режисер О. Яковлів), театр ставив оперети, зокрема “Шаріку” (режисер О. Яковлів) і вистави європейських драматургів (“Молодість” М. Гальбе, “Барон Кіммель” В. Колло, “Пташ-

ник з Тиролю” К. Целлера). У театральній афіші було місце також дитячому репертуару – “Козі-Дерезі”, “Лисичці-сестричці”. Для шкільної молоді театр започаткував цикл шкільних вистав і концертів симфонічної та камерної музики. Проходили вечори колядок та щедрівок, вечори балету, урочисті концерти з нагоди українських, німецьких та релігійних свят, сольні концерти. Часто співи транслювались у прямому ефірі та в запису на радіо. Протягом 1941 року йшли вистави виключно українських авторів.

Поділяємо точку зору ученого-театрознавця В. Гайдабури, який справедливо зазначає, що “треба бути об’єктивним і визнати, що позицію «поза політикою» театри не відвойовували, її запропонувала (на велику радість!) служба пропаганди ворогів, що у воєнних умовах надавала перевагу мистецтву розважальному – без політики, нагадування про війну, супротивника тощо, із демонстративною відстороненістю від дійсності. Цей парадокс фашистського тоталітаризму часів війни (на відміну від заполітизованості радянського мистецтва) досі не вивчено” [1, с. 746].

Позаяк діяльність театральних установ була невід’ємною частиною військової дійсності, урядові чиновники прагнули всіляко заохочувати українські мистецькі сили для реалізації своїх завдань. Для прикладу, 16 грудня 1942 року на сцені Коломийського українського окружного театру відбулася прем’єра відверто антибільшовицької вистави “Тріумф прокурора Дальського”. Із цього приводу окружний староста Горгон надіслав колективу театру листа такого змісту: “З огляду на надзвичайно вдатну постановку п’єси К. Гупала «Тріумф прокурора Дальського», яка в своїй концепції представляє собою ясну і повну вражінь боротьбу проти большевизму, а рівночасно зі становищем пропаганди є великим здобутком, я рішив нагородити український окр. театр і його ансамбль одноразовою грати-

фікацією в сумі 5 000 зол. (п’ять тисяч золотих – А. Г.)” [8].

Аналізуючи історичні обставини, слід погодитись із більшістю дослідників Другої світової війни, які засвідчують, що в Галичині на той час склались об’єктивно кращі передумови для національно-культурного розвитку, ніж на інших окупованих німцями українських територіях [9, с. 27]. Так, у вересні 1941 року за згодою німецької адміністрації у Львові був створений Український крайовий комітет (УКК) на чолі з відомим ученим Володимиром Кубійовичем. На початку жовтня 1941 року у Станіславі організовано Український окружний комітет (УОК) на чолі з професором Миколою Лепким. Національна за своєю суттю, легальна діяльність цієї установи не тільки відображалася на духовно-моральних настроях галичан, але й згодом стала носієм духу українців у боротьбі проти окупантів.

На початках своєї діяльності Український крайовий комітет усіляко прагнув розширити рамки своєї діяльності, зміцнюючи організаційну структуру всіх ділянок національного життя, посилюючи впливи на державні органи, від яких залежало існування українського населення. Уже у вересні – грудні 1941 року було затверджено організаційну структуру Комітету, в межах якої створено Відділ культурної праці, очолюваний В. Зубрицьким. У листопаді 1941 року відділу був підпорядкований Крайовий інститут народної творчості у Львові (КІНТ), що до війни діяв на базі створеного радянською владою обласного будинку народної творчості.

27–29 грудня 1941 року, перебуваючи на Станіславщині за завданням керівництва УКК та відділу пропаганди при губернаторі, директор Крайового інституту народної творчості о. Северин Сапрун, знайомлячи делегатів конференцій УОК з новими організаційними формами мистецького життя краю, повідомив українську громадськість про створення у Станіславі філії крайо-

вого інституту [10]. Невдовзі її директором було призначено секретаря УОК доктора Івана Кутинського.

Інституту народної творчості у Станіславові знадобилося всього кілька місяців, щоб у червні 1942 року залучити всіх, “кому не байдужа справа розвитку українського мистецтва, хто розуміє його велике значення, хто хоче причинитися до зрушення з застою мистецького життя нашого міста”, до роботи драматичних гуртків, театральної студії та студії живого слова, дитячого і лялькового театрів, до навчання на заочних театральних курсах керівників і учасників аматорських драматичних гуртків краю [11].

Одночасно відділ культурної праці Станіславівського УОК під керівництвом А. Княжинського взявся за реорганізацію професійного Українського театру імені Івана Франка, який рішенням УОК також перейшов у його підпорядкування. Керівництво відділу розуміло й гостро відчувало потребу створення репрезентативної української сцени в Станіславові, а тому наполегливо шукало нових принципів та способів театральної діяльності. Було оголошено конкурс на персональний склад театру з метою його оновлення до осені 1942 року [12]. Слід додати, що діяльність відділу культурної праці щодо організації театральної справи охопила всю Станіславівську округу, включаючи колишні повіти: Станіславів, Галич, Товмач, Богородчани й Надвірну.

Утілюючи плани реорганізації театру, керівництво відділу культурної праці не зупиняло творчий процес, оскільки це могло загрожувати самому існуванню театру. На початку червня 1942 року театр імені Івана Франка вирушив у гастрольні турне містами, які включали два тури: перший – Монастирська, Бучач, Чортків і Бережани на Тернопільщині, другий – Калуш, Долина, Болехів, Стрий і Дрогобич у Станіславівщині та ін. [11]. У гастрольній афіші театру переважали вистави націо-

нально-патріотичного спрямування – історична трагедія “Сагайдачний” за однойменною повістю Андрія Чайковського, знаменита комедія Миколи Куліша “Мина Мазайло”, драма Івана Франка “Украдене щастя”, а також розважального характеру – комедія Михайла Старицького “За двома зайцями”, оперети Миколи Лисенка “Чорноморці” (лібрето М. Старицького за Я. Кухаренком) і популярний серед галичан “Барон Кіммель” німецького композитора Вальтера Колло.

8 серпня 1942 року на шпальтах тижневика “Станіславівське слово”, який уродовж 1941–1942 рр. намагався доволі широко висвітлювати події театрального життя в окрузі, з’явилася інформація про завершення реорганізації Українського театру в Станіславові. Тут же повідомлялося про призначення Олександра Яковліва мистецьким керівником театру, Олеся Божедана – режисером-постановником, Івана Недільського й Шандлера – музичними керівниками, Михайла Зорія – художником, Остапа Хичія – директором театру. Театральний сезон оновленого театру розпочався 24 жовтня 1942 року прем’єрою “Степовий гість” за п’єсою Бориса Грінченка. Тижневик відзначає досить високий художній рівень вистав оновленої театральної трупи, прагнення дирекції театру до популяризації української історичної і побутової драми, творів для української молоді [13].

Крім того, керівництво театру, зваживши творчі можливості першого року відновленого Станіславівського театру, прагнуло, за словами режисера Ю. Кононіва, “дати громадськості зразки найбільш стороннього репертуару (зарубіжної драматургії. – А. Г.) ... А гарно було б, щоб Станіславівський театр став одним із театрів авангарду. Шукати синтези в театрі, шукати українського стилю, українського темпераменту, українського трактування світових тем. Не боятись експериментування, підвищувати кваліфікаційність актора, пробувати вчинити

театр не лише розваговим видовищем, а трибуною. Повернути українському театрові його почесну роллю духового провідника суспільства” [14].

Окремо слід зазначити місце українського громадянства Станіславівщини в театральному житті. Незважаючи на умови окупації, комендантський час у містах, часті облави й арешти, організовані німецькою владою, місцеве населення було тим національним чинником, який реально підтримував професійний та аматорський театр як матеріально, так і духовно. “Найхарактерніша риса театру в окупації, – відзначає В. Гайдабура. – його небачена масовість. Це був свого роду “пасіонарний вибух” – нечувана інтенсивність театральної справи в Україні, окупованій фашистами. Народ, який залишився вічна-віч із загарбниками, по вогнику з кожної хати запалює багаття нового мистецтва” [3. с. 5].

Так, Коломийський окружний український театр імені Івана Котляревського за період із 13 липня 1941 до 1 вересня 1942 року зіграв 174 вистави, з них 48 для мешканців навколишніх сіл, 4 – для вчителів, що перебували на курсах у Коломії, і лише 8 – для представників влади й німецьких журналістів. За цей час театр відвідало понад 191 тис. глядачів, здебільшого під час гастрольних поїздок [15]. Цікаво, що основну частину глядачів Станіславівського окружного театру імені Івана Франка складала учні гімназії і торгівельної та механічної шкіл, дівочої господарської та кравецької школи, учні народних шкіл (це були денні вистави для шкільної молоді).

Посилюючи просвітницьку функцію сцени, митці широко запроваджували публіцистично-культурницькі звернення до глядачів. Перед початком вистав влаштовували лекційні, реферативні виступи про творчість провідних письменників, драматургів, композиторів, режисерів, акторів. У театрах відзначалися роковини роботи за нових

умов, ювілеї письменників та діячів національної культури. Наприклад, 16 грудня 1942 року Коломийський окружний український театр імені Івана Котляревського урочисто відзначив 25-річчя театральної діяльності свого художнього керівника Івана Когутяка. З вітальними промовама виступили професор Дмитро Николишин, письменниця Олена Кисілевська, акторки Павлина Тимченко та Марія Романовська [16].

Сприяла розвитку театральної культури в Галичині діяльність створених у Львові українських фахових об’єднань, зокрема “Союзу діячів українського театального мистецтва” (голова Володимир Блаватський). 21 липня 1941 року відбулося спільне засідання правління культурно-мистецьких об’єднань міста Львова, у якому взяли участь письменники, журналісти, музиканти, скульптори, діячі театру, самодіяльних колективів тощо. Предметом обговорення були питання ідеології та організаційні справи. Наголошено на значенні системи культурно-мистецької діяльності, що покликана відіграти важливу роль у розбудові національного життя. Крім того, було зауважено, що представники української культури повинні об’єднатись у спільноту, яка розуміє й усвідомлює свої обов’язки перед нацією [17].

Визнані німецькою владою, маючи офіційний статус, об’єднавши широкий загал фахових сил краю, українські професійні організації сприяли реалізації завдань національного життя, закладали основу майбутньої незалежної держави. Особливість їхньої діяльності полягала в тому, що вони поєднували в собі функції як громадсько-політичних організацій, так і професійних спілок. Створення професійних (фахових) спілок, сприяння розвитку національного мистецтва, журналістики, літератури і науки було одним із пріоритетних завдань відділу культурної праці Станіславівського УОК, який займався організацією культурно-освітньої роботи серед галицьких українців.

Відчуваючи потребу консолідації театральних сил Галичини, вироблення єдиної тактики щодо завдань театру та репертуарної політики на сучасному етапі, 2–3 лютого 1943 року підвідділ для справ мистецтва відділу культурної праці УЦК у Львові скликав Першу загальнокрайову конференцію українських професійних театрів. Серед делегатів конференції були діячі професійних театрів зі Станіслава і Коломиї. Відкриваючи конференцію, голова Львівського відділу УКЦ К. Паньківський закликав зберегти “світлу традицію українських театрів”, указав на потребу їх розбудови та “піднесення їх на вищий мистецький рівень сьогодні і в майбутньому”. На конференції виступили директори Станіславівського та Коломийського театрів О. Хичій та І. Когутяк, які висловили стурбованість щодо стану своїх театрів, технічного забезпечення, підбору репертуару та акторських кадрів. Завершуючи конференцію, керівник відділу культурної праці УЦК М. Кушнір закликав до “координації українського професійного театального мистецтва, яке в культурному розвитку нації відіграє першорядну роль” [18]. Конференція прийняла резолюцію [19].

Навіть у складних умовах посилення окупаційного тиску у зв’язку з активізацією діяльності ОУН-УПА на теренах Станіславщини, що супроводжувався масовими облавами, розстрілами, щоденною боротьбою галицьких українців за фізичне й моральне виживання, крайова конференція театральних діячів Галичини дала новий поштовх для творчості українських театрів, сприяла подальшому процесу їх адаптації до нових умов, виробила засади узгодження діяльності театрів відповідно до вимог окупантів.

Невдовзі, 12–13 березня 1943 року, у приміщенні Інституту народної творчості у Львові керівництво Українського центрального комітету провело Крайовий з’їзд культурно-освітніх працівників. У роботі з’їзду взяли участь

Голова УЦК В. Кубійович, його заступник К. Паньківський, голови окружних українських комітетів Галичини. У президії з’їзду можна було побачити представників німецької окупаційної адміністрації на чолі з віце-губернатором О. Бауером. Серед питань, що виносилися на з’їзд, розглядалися й питання роботи аматорських художніх колективів, у т. ч. театральних. Культурно-освітня робота на селі розглядалась як “важна суспільна робота”. Керівник відділу культурної праці УЦК М. Кушнір у присутності представників німецької влади поставив перед учасниками конференції досить сміливе завдання: “Треба піднести українську людину вгору, з вірою у власні сили, проти почуття меншевартості”. Слід зазначити, що ідея самозбереження українців червоною ниткою проходила через усі документи конференції [8].

Завдяки діяльності відділу культурної праці УКЦ аматорський театральний рух у Галичині періоду німецької окупації мав небачений масовий характер. Майже при кожному українському освітньому товаристві (їх налічувалося понад 4 000) діяв театральний гурток. Для надання допомоги театральним гурткам при Інституті народної творчості відділу культурної праці УЦК був створений театральний кабінет. Крім того, всі окружні комітети краю зобов’язані були прийняти на допомогу референтам культурної праці “фахові сили саме для театральних справ”. Для забезпечення надання допомоги театральним гурткам і режисерам в Інституті безперервно працювали режисерська студія для організації режисерських курсів серед окружних і повітових театральних осередків, заочна режисерська студія, видавництво та бібліотека драматичних творів, драматична студія для підготовки акторів, декораційна майстерня для мистецького оформлення всіх сцен театральних гуртків українських освітніх товариств тощо [20].

Масовий характер мав аматорський театральний рух на теренах Станіславівщини. Так, восени 1942 року для участі в Першому крайовому конкурсі театральних гуртків тільки зі станіславівської округи подали заявки 91 зі 140 драматичних гуртків. Серед них у Станіславівському повіті – 20 гуртків, Галицькому – 15, Богородчанському – 12, Тисменицькому та Надвірнянському – по 10, у Солотвинському й Делятинському – по 9, в Отинійському й Товмацькому (Тлумацькому) – по 3. Репертуар конкурсу складався виключно із творів українських драматургів. Це, зокрема, “Невольник” М. Кропивницького, “Степовий гість” Б. Грінченка, “Хмара” О. Суходольського, “Безталанна”, “Наймичка” і “Мартин Боруля” І. Карпенка-Карого, “Назар Стодоля” Т. Шевченка [21].

З початком 1943 року в Галичині посилюється протистояння між німецькою владою й українським націоналістичним рухом (ОУН). Щоб залякати населення, окупанти афішували прізвища розстріляних і попереджували проти спроб чинити опір німецькій владі. Найбільший злочин на території Станіславівщини нацисти вчинили під час показу вистави В. Барнича “Шаріка” в окружному українському театрі імені Івана Франка 14 листопада 1943 року. Під час третьої дії вистави гестапо заарештувало 140 глядачів, з яких 27 заручників після катування й короткого суду в залі театру були розстріляні під стіною єврейської синагоги 17 листопада 1943 року (тепер – вулиця Страчених) [6].

З наближенням до Галичини радянсько-німецького фронту організоване культурне життя почало поступово занепадати. У березні 1944 р., коли радянські війська рішучим наступом увійшли на територію Західного Поділля, представники творчої інтелігенції Станіславівщини перебралися до Самбора, Кракова та інших населених пунктів, які для більшості з них виявилися перевальними пунктами для подальшого виїзду

на Захід. Навчені гірким досвідом 1939–1941 рр., українські діячі літератури і мистецтва обрали для себе шлях на еміграцію, де пізніше зуміли примножити здобутки вітчизняної культури. Для більшості тих, хто залишився й працював у повоєнні роки у Станіславові, сам факт їх колишньої участі в діяльності будь-яких культурно-освітніх установ і мистецьких спілок став підставою для репресій з боку радянської влади.

Таким чином, німецька окупація 1941–1944 рр. для українського професійного й самодіяльного театру Станіславівщини стала серйозним випробуванням на міцність українського національного духу. В екстремальні воєнні роки театр проводив інтенсивне творче життя, театральні майстри залишалися з народом, утверджуючи на сценах духовну велич, моральну силу, душевну щедрість, фольклорні традиції, інтелектуальні багатства нації, високу культуру й красу рідного слова і пісні. Професійні й самодіяльні служителі театру в умовах, коли відбувалися серйозні зміни в самосвідомості галицьких українців, засобами сценічного мистецтва зуміли зберегти ідею Батьківщини, її єдності й незалежності, чуття спільної мети й національної ідентичності.

1. *Історія українського театру* : у 3 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; редкол.: Г. А. Скрипник (голова) [та ін.]. – К., 2009. – Т. 2 : 1900–1945 / Л. Барабан, В. Гайдабура, О. Красильникова [та ін.]; відп. ред. І. Юдкін. – 876 с.
2. *Воля Покуття*. – 1941. – 28 верес.
3. *Гайдабура В. М.* Театр між Гітлером і Сталіним : Україна ; 1941–1944. Долі митців / Валерій Гайдабура. – К. : Факт, 2004. – 320 с.
4. *Культурне життя в Україні* : Західні землі : документи і матеріали. Т. 1 : (1939–1953) / упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Б. Микитів [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1995. – 747 с.
5. *Полек В.* Майданами та вулицями Івано-Франківська : історико-культурний путівник / Володимир Полек. – Львів : Світло і тінь, 1994. – 89 с.
6. *Полек В.* Кривава “Шаріка” / Володимир Полек // Західний кур’єр. – 1998. – 13 листоп.

7. *Наш театр*: Книга діячів українського театрального мистецтва : 1915–1975. – Т. 1 / редкол.: О. Лисяк, Г. Лужницький (голов. ред.), Л. Полтава [та ін.]. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : Об'єднання мистців Української сцени (ОМУС), 1975. – 847 с.
8. *Станиславівське слово*. – 1943. – 24 січ.
9. *Антонюк Н.* Українське життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944): за матеріалами періодичної преси / Наталія Антонюк. – Львів, 1997. – 232 с.
10. *Станиславівське слово*. – 1942. – 1 січ.
11. *Станиславівське слово*. – 1942. – 5 черв.
12. *Станиславівське слово*. – 1942. – 2 серп.
13. *Станиславівське слово*. – 1942. – 8 листоп.
14. *Наші дні*. – 1943. – Вересень.
15. *Станиславівське слово*. – 1942. – 25 жовт.
16. *Станиславівське слово*. – 1942. – 20 груд.
17. *Українські щоденні вісті*. – 1941. – 24 лип.
18. *Станиславівське слово*. – 1943. – 14 берез.
19. *Станиславівське слово*. – 1943. – 21 берез.
20. *Станиславівське слово*. – 1942. – 4 жовт.
21. *Станиславівське слово*. – 1943. – 3 січ.

ФОРМИ, ЖАНРИ І СТИЛІ ВИКОНАВСТВА В БАНДУРНОМУ МИСТЕЦТВІ УКРАЇНСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ: ЗВУКОВЕ ВІДТВОРЕННЯ

У статті розглядається історія звукозаписів бандуристів українського зарубіжжя періоду ХХ – початку ХХІ ст. Аналізуються форми (сольна й ансамблева), жанри репертуару та стилі гри, відображені у звукозаписах бандуристів на різних етапах розвитку виконавства.

Ключові слова: бандурне мистецтво діаспори, звукозаписи, форми і стилі виконавства, жанри репертуару.

В статье рассматривается история звукозаписи бандуристов украинского зарубежья периода ХХ – начала ХХІ вв. Анализируются формы (сольная и коллективные), жанры репертуара и стили игры, отобразенные в звукозаписи бандуристов на разных этапах развития исполнительства.

Ключевые слова: бандурное искусство диаспоры, звукозапись, формы и стили исполнительства, жанры репертуара.

The history of the Ukrainian foreign bandura-players recording from the ХХth to the beginning of the ХХІst century has been considered in presented article. The solo and ensemble forms, the repertoire genre and the play styles, which are represented in recordings have, been analyzed taking to account the different stages of bandura performance development.

Keywords: the bandura art of diaspora, recording, performance forms and styles, repertoire genres.

“Звукозаписна діяльність – найпомітніше культурне надбання української спільноти в діаспорі... Це сліди нашого росту, наш вклад у загальноукраїнську духовну скарбницю”, – так високо оцінив внесок представників українського зарубіжжя в національну та світову музичну культуру відомий дослідник мистецької аудіоспадщини Степан Максимюк [8, с. 67].

Якщо нотний запис дає змогу проаналізувати композиторську творчість (жанр, формотворчі та драматургічні засади, мелодичні, ритмічні, гармонічні особливості творів, принципи інструментування чи оркестрування і т. д.), то лише виконавство відображає особливості інтерпретації, стилістику й манеру його носіїв, особливий характер (“ауру”) гри чи співу. Але якщо композиторська творчість залишалася збереженою в нотних текстах, то виконавство – лише в музично-критичних рецензіях та мемуарах безпосередніх слухачів. Ці складності зникли з появою фіксації виконавства за допомогою звукозаписів, їх популяризації шляхом тиражування.

Упродовж ХХ ст. змінювалися методи й форми звукозапису. Ці зміни першочергово стосувалися технічного вдосконалення методів звукозапису: механічний, магнітний, оптичний і магнітооптичний, запис на флеш-пам’ять; зразків запису: воскові валики для фонографа, грамплатівки для патефонів і програвачів, магнітні стрічки для бобінних магнітофонів, аудіокасети для касетних магнітофонів, оптичні компакт-диски CD і MP3, цифрові медіадиски DVD; якості запису: монозвук, стереозвук, цифровий запис та обробка звуку.

Удосконалення техніки аудіозапису паралельно зумовило й розвиток механізмів відтворення та звукопередачі. Відповідно постійно розширювалися можливості збереження не лише звукової, але й емоційної та естетичної інформації. Звукозапис фіксував інтерпретацію як здобуток виконавців (інструменталістів, співаків, диригентів) не лише для сучасників, а й для майбутніх поколінь. Це відкрило можливості порівнювати рівень художньої творчості різних часових періодів. Сьогодні звукозаписи

можуть фактично вважатися єдиною достовірною (порівняно зі слухацькими враженнями чи відгуками критиків) джерельною основою історико-виконавських досліджень, музичною бібліографією.

Звукозаписи розглядаються не лише як результат процесів музичного виконавства, але й як додатковий складник його комунікативної функції. Адже в умовах зарубіжжя, коли українські митці не мали достатньої можливості (фінансової й часової) для професійної концертної чи гастрольної діяльності, звукозапис часом перетворювався на єдиний спосіб спілкування зі слухачем, певною мірою навіть на домінуючу форму українського музичного життя в інонаціональному середовищі, сприяв популяризації саме національної музичної культури.

Серед здобутків бандуристів діаспори ХХ – початку ХХІ ст. – переконливі результати в галузях виконавства, методики гри, створення інструментарію. І хоча загальна тенденція функціонування бандурного виконавства за кордоном мала аматорський характер, у багатьох аспектах бандуристи зарубіжжя, митці “вільного світу”, були попереду бандуристів материкової України, довели фахову зрілість і майстерність у різноманітних виконавських формах, репертуарних пошуках. Їхні численні здобутки були зумовлені як бажанням зберегти національний характер свого мистецтва, так і ширшими можливостями, без ідеологічної заангажованості, у виконанні різнохарактерного та різностильового репертуару. Проте митці українського зарубіжжя відчували й певні фінансові проблеми, часто опиняючись наодинці з жорстокими законами музичного бізнесу, вимогами музичних агентів-менеджерів. Як зазначив Олександр Кошиць, звукозаписи відобразили “необхідність поєднати бізнесові інтереси з інтересами музичними й культурними, дати рекорди (записи. – *В. Д.*) не тільки цікаві й цінні з культурного та

музичного боку, а щоб могли задовольнити пересічного покупця” [7, с. 57].

У звукозаписах бандуристів діаспори віддображена динаміка розвитку як загальних технологій збереження й відтворення виконавських здобутків, так і мистецьких досягнень українських осередків за кордоном у різні періоди розвитку, професійного росту їх представників, зокрема якості техніки гри і співу, специфіки інструментарію, домінування ігрових жанрів, репертуарних пріоритетів. Звукозаписній діяльності бандуристів присвячені розвідки Степана Максимюка [8], Василя Витвицького [1], Андрія Горняткевича [3], Христини Скрипки [9] та автора статті [4–6]. Проте звукозаписи бандуристів зарубіжжя не розглядалися в їх історичній протяжності, з урахуванням аналізу жанрового кола репертуару та виконавської специфіки гри колективів різного складу та солістів. Метою запропонованої статті є вивчення динаміки звукозаписного доробку бандуристів українського зарубіжжя впродовж ХХ – початку ХХІ ст., що дає змогу визначити здобутки сольного й ансамблевого бандурного виконавства різних жанрів і стилів. Відповідно до мети розглядатимуться такі завдання: класифікація репертуару бандуристів діаспори за вокально-інструментальним та інструментальним напрямом, аналіз традиційних і новаторських рис відображення специфіки бандури, визначення провідних жанрів творчості виконавців, їх інтерпретування.

Бандурне мистецтво українського зарубіжжя ставило своєю метою не лише пропаганду української музики, а й збереження щільного зв’язку з традиціями материкової України. Звісно, що процеси академізації бандурного мистецтва, які проходили в Україні (налагодження системи навчання бандуристів, освоєння нових жанрів репертуару, активізація поруч із сольним колективних форм виконавства), не могли не апроксимуватися і в середовищі діаспори. Динаміку виконавства бандуристів

діаспори на прикладі звукозаписів можна простежити на таких рівнях:

- жанр – інструментальне чи вокально-інструментальне;
- форма – сольна (чоловіча, жіноча) та ансамблева (однорідна, мішана);
- інструментальний тембр (однорідний бандурний чи в поєднанні тембрів – зі скрипкою, лірою, сопілкою, флейтою, ударними, камерним або симфонічним оркестром, синтезованими тембрами електронних інструментів тощо);
- репертуар – автентичний фольклор (думи, історичні пісні), духовні жанри (канти, псалми), академічна народно-інструментальна музика (авторська, у т. ч. обробки народних пісень), твори поп-музики, World Music, New Age;
- удосконалення інструментарію – діатонічний, хроматичний;
- стиль виконавства – автентичного традиційного, професійного академічного, фольклорно-аматорського, авангардного.

Серед солістів зарубіжжя, котрі першими зафіксували бандурний репертуар у 20–30-х рр. ХХ ст., у Франції та Польщі стали відомі виконавці, представники харківської школи гри Василь Ємець та Михайло Теліга. У їхніх звукозаписах – інструментальні п'єси (переважно варіаційної та наскрізної форми), акомпанементи народних пісень, епічні твори. Солісти-бандуристи, які здійснили свої аудіозаписи в повоєнні часи (50–60-ті рр. у США, Великобританії, Німеччині), – Зіновій Штокалко, Григорій Китастих, Володимир Луців, Павло Конопленко-Запорожець, Петро Гончаренко, Богдан Шарко, Роман Левицький та ін. Саме їх творчістю представлений широкий репертуарний спектр бандурного мистецтва: від духовних (канти, псалми) та епічних жанрів (думи, билини, історичні пісні) до майстерних обробок народних пісень, інструментальних композицій, авторських творів.

Інструментарій виконавців виявляє поширення в діаспорі як інструментів харківського, так і київського типу, діатонічного та хроматичного. Серед бандуристів цього періоду найбільшу звукозаписну спадщину залишив Зіновій Штокалко, виявивши увагу як до традиційних жанрів кобзарства (думи, билини, пісні, інструментальні танці), так і до експериментаторства (атональні інструментальні композиції, вокально-інструментальні “автодуети”). Неперевершені індивідуальні інтерпретації старовинного епічного думового репертуару представлені у звукозаписах Володимира Луціва і Петра Гончаренка.

В останні десятиліття свою сольну виконавську творчість зафіксували бандуристи Північної Америки та Австралії: Віктор Мішалов, Юліан Китастих, Роман Боцюрків, Брайєн Черевик, Петро Деряжний, Юрій Фединський, Рута Явна, Юрій Петлюра та ін. Більшість виконавців віддають перевагу діатонічному інструментарію, частіше харківському, рідше – київському, апробовують експериментальні інструменти сучасних майстрів Вільяма (Василя) Вецала, Кена Блума, новітні технології звукозапису (Віктор Мішалов), музичні стилі – World Music (Юліан Китастих, Брайєн Черевик), New Age (Рута Явна).

Слід відзначити своєрідність інтерпретації традиційного тембру бандури у звукозаписах Віктора Мішалова. Так, наприклад, в аудіоальбомі “Магічна бандура” (1997) для запису було використано декілька типів інструментів: львівська концертна бандура, харківська концертна бандура, київсько-харківська бандура, чернігівська концертна бандура з нейловою системою приглушення, чернігівська бандура з нейлоновими струнами. В альбомі згруповані різні за характером і музичними джерелами твори (народні кобзарські мелодії, авторські композиції, класичні популярні твори). Проте всіх їх об'єднує оригінальна інтерпретація крізь

призму тембрального поєднання різних тембрів бандури та інструментів синтезатора. “Магічний” тембр бандури репрезентує традиційний і сучасний репертуар, новітню техніку інструмента, а музичний супровід у стилі диско (з відчутно підкресленим ритмом бас-гітари та ударних) надає їй модернового характеру.

Нагомість в аудіодиску Рути Явної “Пісні до місяця” (2001), що містить колискові пісні та ноктюрни, тембр бандури слугує акустичним складником творів заспокійливого характеру, виступає інструментальним звуковим елементом музично-терапевтичного змісту альбому.

Виконавці четвертої еміграційної хвилі (кінець 80-х – початок 90-х рр. і до сьогодні) представляють переважно львівську та київську академічні школи бандурного виконавства. Серед них Остап Стахів, Ольга Герасименко-Олійник, Аліна Ільчук (США), Віра Зелінська (Канада), Лариса Ковальчук-Буряк (Австралія) та ін. Саме високий професійний рівень згаданих бандуристів, ґрунтовна фахова освіта дозволили їм органічно ввійти до мистецьких кіл регіонів їх еміграції.

Заслужений артист України Остап Стахів (Україна – США) як соліст і художній керівник Фольк-театру представив свою творчість компакт-дисками “Колядує вся родина”, “Пісні УПА”, “Очі волошкові”, “Пам’яті Володимира Івасюка”, “А вже весна воскресла”. Заслужена артистка України, лауреат і володар золотої медалі Всесвітнього чемпіонату виконавських мистецтв (Голлівуд, 2002) Ольга Герасименко-Олійник (Україна – США) 1999 року видала два інструментальні диски: “Концертна бандура” і “Три концерти Ю. Олійника для бандури та симфонічного оркестру”, де представлений академічний концертний репертуар бандуриста – твори великої форми (концерти Юрія Олійника, Карла Діттедорфа, Дмитра Бортнянського), віртуоз-

ні і ліричні п’єси Мирослава Скорика, Оксани Герасименко та ін.

Випускниця Львівської музичної академії Аліна Ільчук, яка нині проживає у США, також активно концертує як солістка, випустила аудіодиск “Благослови, душе моя, Господа...” (2000), до якого увійшли твори духовної та лірико-патріотичної тематики.

Специфічну сторінку становлять й ансамблеві звукозаписи, що охоплюють творчість колективів різного складу (однорідного й мішаного – як у співі, так і в інструментарії). Ансамблеві звукозаписи активізуються паралельно – до розширення мережі функціонування українських бандурних осередків у світі, їх більша частина припадає на другу половину ХХ – початок ХХІ ст. Серед жанрів репертуару найпоширенішими залишаються обробки українських народних пісень, танців, твори на слова Тараса Шевченка, авторські композиції Гната Хоткевича, Григорія Китастого та ін. Найяскравіше представлена звукозаписами творчість Капели бандуристів імені Тараса Шевченка (Детройт, США), яка в усі періоди діяльності незмінно фіксувала свої виконавські здобутки на платівки, касети, диски. Низка окремих звукозаписів також представлена ансамблевими колективами діаспори – ансамблем “Бурлака” (Італія – Великобританія), ансамблем Степана Ганушевського, квітетом Романа Левицького, Дівочою капелою бандуристок (керівник Петро Потапенко), ансамблем “Гомін степів” (керівник Юліан Китастий), Експериментальним бандурним тріо (США), ансамблем бандуристів імені Гната Хоткевича (керівник Петро Деряжний, Австралія), квітетом “Кобзарське братство” (керівник Любомир Мазур, Великобританія), ансамблем “Бандура” (керівник Ольга Попович, Польща), ансамблем “Бандура” (керівник Юрій Дубицький, Франція) та ін.

В останні десятиліття створюються й нові ансамблеві колективи бандуристів за кордоном, зокрема сімейне

тріо родини Степаняк – Скрипка “Жайвір” (Великобританія), ансамбль Юліана Китастого “Бандура Даунтаун” (США), а також канадські капели: дитяча капела “Золоті струни” (Міссішауга, керівник Віра Зелінська) і чоловіча Канадська капела бандуристів (Торонто, керівник Віктор Мішалов). У доробку колективу “Золоті струни” три аудіодиски: “Золоті струни” (2004), “Трай, бандуро, грай” (2006), “Коляди” (2008) і документальний відеодиск “Золоті струни – Бандурний табір” (2007). Канадська капела бандуристів записала два аудіодиски (2004, 2009), до 200-літнього ювілею Тараса Шевченка планується видання третього – “Слово Тараса”.

В умовах еміграції звукозапис перетворився на необхідну форму фіксації виконавства колективів (у т. ч. і різних складів), динаміки розвитку їх репертуару, стимулював і рекламував не лише музично-критичну (відгуки та рецензії), а й концертно-виконавську діяльність.

Стосовно пріоритетних жанрів репертуару, зазначимо, що важливу сторінку звукозаписів бандуристів уписали традиційні епічні твори: думи (записи Михайла Теліги, Василя Ємця, Зіновія Штокалка, Григорія Китастого, Володимира Луціва, Богдана Шарка, Романа Левицького, Віктора Мішалола, Юліана Китастого, Юрія Фединського та ін.), історичні пісні (репрезентовані не лише сольним, а й ансамблевим виконавством – Капелою бандуристів імені Тараса Шевченка, Канадською капелою бандуристів, квартетом Романа Левицького, Ансамблем Степана Ганушевського, ансамблями “Бандура”, “Кобзарське братство”, “Село” та ін.), білини (Зіновій Штокалко).

Значними здобутками стали записи бандуристами духовних літургійних творів Дмитра Бортнянського, Артемія Веделя, Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Олександра Кошиця, Дениса Січинського, Михайла Гайворонського, Григорія Китастого, Андрія Гнатишина

та ін., а також паралітургійних кантів і псалм. Окрему сторінку звукозаписів творів духовної тематики становлять колядки й щедрівки – жанри, які впродовж тривалого часу в Радянській Україні були під забороною. Такі аудіозаписи андуристів зарубіжжя (переважно Канади і США) представлені досить численно у творчості Дівочої капели бандуристок СУМ (“Українські колядки”, 1968), в окремих тематичних виданнях Капели бандуристів імені Тараса Шевченка (“Різдвяні пісні” 1983, “Різдвяна ніч”, 1999), квартету “Кобзарське братство” (1987), Віктора Мішалола “Зачарована різдвяна бандура” (інструментальна версія в стилі етнодиско, 1998), дуету сестер Ольги й Оксани Герасименко (“На Різдво Христове”, 1999), дитячої капели “Золоті струни” (“Коляди”, 2008) та ін.

Вивчення дискографії колективного виконавства бандуристів української діаспори впродовж досліджуваного історичного періоду засвідчило, що ансамблеві звукозаписи активізуються паралельно з розширенням мережі функціонування українських бандурних осередків у світі, їх більша частина припадає на другу половину ХХ – початок ХХІ ст. Серед форм ансамблевих звукозаписів домінують однорідні вокально-інструментальні колективи (дитячі, чоловічі, меншою мірою жіночі), рідше – мішані. В інструментальних формах колективів переважають ансамблі за участі бандури (де вона виконує специфічну темброву функцію), рідше – однорідні бандурні, і саме в середовищі зарубіжжя започатковані специфічні форми вокально-інструментального ансамблю, у яких бандура виконує функцію акомпанування.

Слід зауважити, що рівень інструментальної технічної та вокальної майстерності колективів залежить від музичної освіти виконавців, їх бандурної практики й загальної часової тривалості функціонування колективів. Серед жанрів репертуару найпоширенішими зали-

шаються обробки українських народних пісень, танців, твори на слова Тараса Шевченка, авторські композиції Гната Хоткевича, Григорія Китастого тощо.

Отож поступове вдосконалення техніки звукозапису сприяло довговічності функціонування зразків бандурного виконавства (стилістики, домінуювальних жанрів, особливостей репертуару на різних історичних етапах). Також звукозапис став використовуватись як ґрунт для відтворення (транскрипції) творів, що не фіксувалися в нотному письмі, для порівняльної характеристики манери чи стилю гри музикантів. В умовах еміграції звукозапис перетворився на необхідну форму збереження стилів виконавства, фіксації солістів, різних складів колективів, динаміки розвитку їх репертуару.

Аналіз звукозаписів бандуристів української діаспори впродовж ХХ – початку ХХІ ст. дає змогу визначити їх як своєрідне дзеркало поширення форм і жанрів виконавства: чоловічого, жіночого, мішаного; сольного – вокально-інструментального чи інструментального; ансамблевого – камерних (дуети, тріо, квартети), а також великих форм (капели); акомпанувального (комбінованого). Пріоритетними жанрами бандурного звукозапису були й залишаються сольні епічні твори (думи, історичні пісні), духовний репертуар календарно-обрядового (колядки і щедрівки), літургійного й паралітургійного (псалми, канти, набожні пісні) характеру, різнохарактерні народні пісні (патріотичні, героїчні, ліричні, жартівливі, сатиричні та ін.), шевченкіана, авторські вокально-інструментальні твори (у т. ч. і великих розгорнутих форм).

Інструментальний бандурний репертуар представлений переважно сольною творчістю виконавців високого технічного рівня: Михайла Теліги, Василя Ємця, Григорія Китастого, Володимира Луціва, Віктора Мішалова, Юліана Китастого, Брайєна Черевика, Юрія Фединського, Ольги Герасименко-Олій-

ник, Юрія Петлюри та ін., які репрезентують хроматичний і діатонічний інструментарій київської та харківської шкіл гри, а також традиційні популярні танцювальні п'єси-награші, імпровізації і поширені академічні жанри – сонату, концерт, віртуозні п'єси, зокрема й у супроводі фортепіано чи симфонічного (камерного) оркестру. Бандура репрезентована і як специфічний тембр в ансамблі зі скрипкою, струнним квартетом, флейтою, лірою, цимбалами, ударними та електронними інструментами. Традиційне звучання бандури як акомпанувального інструмента до сольного голосу в аудіозаписах бандуристів діаспори отримує нову інтерпретацію – інструмента, що супроводжує вокальний ансамбль (однорідний чи мішаний).

Формування яскраво виражених рис стилів виконавства, що виявилось в підборі репертуару, засвідчило їх спрямованість як на внутрішні ознаки кобзарської гри та співу (національні), так і на зовнішні (інонаціональне, неукраїнське мистецьке оточення). Динаміка звукозаписної діяльності бандуристів діаспори окреслила тенденцію до загальної професіоналізації бандурного мистецтва в зарубіжжі.

1. *Витвицький В.* Музикознавчі праці : Публіцистика / Василь Витвицький ; упоряд. Любомир Лехник. – Львів : Сполом, 2003. – 400 с.
2. *Вишневецька С.* Жанрова динаміка репертуару співака-бандуриста / Світлана Вишневецька // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. зап. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту : у 2 т. Вип. 15. – Рівне : РДГУ, 2009. – Т. 1. – С. 194–199.
3. *Горняткевич А.* Звукозаписи Зіновія Штокалка – до 80-ліття з дня народження / Андрій Горняткевич // Бандура. – 2000. – № 71–72. – С. 17–19.
4. *Дутчак В.* Бандурне мистецтво діаспори : Проблеми виконавства / Віолетта Дутчак // Мистецтвознавчі записки. – К., 2004. – Вип. 5. – С. 22–29.
5. *Дутчак В.* Звукозаписи епічного репертуару бандуристами українського зарубіжжя / Віолетта Дутчак // Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство. – Вип. 21–22. – Івано-Франківськ : Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, 2011. – С. 257–263.

6. *Дугчак В.* Звукозаписи бандуристів української діаспори / Віолетта Дугчак // Матеріали науково-практичної конференції [“Розвиток та популяризація бандурного мистецтва”]. – Чернігів, 2012. – С. 25–28.
7. *Максимюк С.* Справа запису останніх грамофонних платівок О. Кошиця / Степан Максимюк // З історії українського звукозапису та дискографії / С. Максимюк. – Львів ; Вашингтон : Вид-во Укр. Католического університету, 2003. – С. 49–63.
8. *Максимюк С.* З історії українського звукозапису та дискографії / Степан Максимюк. – Львів ; Вашингтон : Вид-во Укр. Католического університету, 2003. – С. 288.
9. *Скрипка Х.* Думовий епос у звукозаписах Володимира Луціва (Великобританія) / Христина Скрипка // Музикознавчі студії інституту мистецтв Волинського національного університету імені Лесі Українки та Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : зб. наук. пр. Вип. 6. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – С. 187–195.
10. *Царева Е.* Стиль музыкальный / Е. Царева // Музыкальная энциклопедия. – М. : Музыка, 1981. – Т. 5. – С. 75.

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМІВ УПРАВЛІННЯ
ТУРИСТИЧНОЮ СФЕРОЮ НА ПРИКАРПАТТІ

У статті розглянуто механізми державного регулювання розвитку туристичної галузі та обґрунтовано причини визнання туризму як пріоритетного напрямку розвитку Івано-Франківської області. Зосереджено увагу на неефективному та нераціональному використанні ресурсів, невідповідності рівня туристичної індустрії наявному потенціалу, недосконалості стратегій розвитку гірських територій.

Ключові слова: державна туристична політика, гірський туризм, державне регулювання розвитку туристичної галузі, інвестиційна привабливість рекреаційної сфери регіону.

В статье рассмотрены механизмы государственной регуляции развития туристической отрасли и обоснованы причины признания туризма как приоритетного направления развития Ивано-Франковской области. Сосредоточено внимание на неэффективном и нерациональном использовании ресурсов, несоответствии уровня туристической индустрии имеющемуся потенциалу, неразработанности стратегий развития горных территорий.

Ключевые слова: государственная туристическая политика, туризм, государственная регуляция развития туристической отрасли, инвестиционная привлекательность рекреационной сферы региона.

In the article the problems of government control are examined by development of tourist industry and reasons of confession of tourism are grounded as a priority direction of development of the Ivano-Frankivsk region. Attention is concentrated on the ineffective and inefficient use of resources, disparity of level of development of tourist industry, present potential, non developed strategy of development of mountain territory.

Keywords: public tourist policy, mountain tourism, government control of development of tourist industry, mechanisms of support of investment attractiveness of tourist sphere of region.

Туристична галузь в Україні розвинута недостатньо. Значна частина природних територій та об'єктів культурної спадщини непристосована для туристичних відвідувань, інфраструктура в цілому не відповідає якісним параметрам, а послуги в більшості секторів туристичної індустрії – вимогам до якості обслуговування. Через низку об'єктивних і суб'єктивних причин в останні роки посилилася тенденція до соціально-економічного занепаду гірської території: розбалансовані господарські зв'язки, прогресує безробіття, загострюються диспропорції в життєвому рівні населення в його гірській і рівнинній частинах, наближається до критичної демографічна ситуація, деградує унікальна природа Карпат, запущені історико-культурні цінності регіону. Для ефективного використання можливих туристичних можливостей на гірських територіях, а вони становлять більшу частину області, потрібне опра-

цювання державного механізму у сфері управління гірським туризмом. Саме державне регулювання розвитку того чи іншого виду туризму є єдиним способом, який допомагає не тільки розробити цілу систему заходів державного впливу, а й утілити їх у життя, прослідкувати на прикладі певних досліджень і соціопитувань механізми їх реалізації та ефективність.

Питанням розвитку туризму присвячено низку праць українських та зарубіжних учених-теоретиків і практиків, серед них – М.О. Баймуратов, А.Г. Бобкова, О.Ю. Серьогін, С.Б. Чехович, Я.М. Шевченко, Н.А. Опанасюк, В.І. Цибух, В. Федорченко, І. Черніна та інші. Вагомий внесок у розвиток туризму на гірських територіях зробили українські вчені М.К. Орлатий і П.Т. Каблук. Н. Музика і Ю. Самковський проаналізували проблеми активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності, подали інформацію про створення в гірських ре-

гіонах широкої мережі туристичних маршрутів, описали інфраструктуру туристичних баз та притулків у горах. Разом із тим питання нормативно-правового регулювання сфери туризму в Україні на регіональному рівні не повністю розв'язані. Мета статті – з'ясувати основні механізми державного регулювання туристичної сфери, обґрунтувати причини визнання туризму як пріоритетного напрямку розвитку області.

Природні ресурси гірського регіону (мінерально-сировинні, земляні, лісові, водні й рекреаційні) істотно впливають на формування просторової і галузевої структур його господарського комплексу. Природно-ресурсний потенціал Українських Карпат створює широкі можливості для ефективного розвитку рекреаційної сфери. Живописні низькогірні й високогірні ландшафти, рельєф і клімат, сприятливі для гірськолижного спорту й туризму, різноманітні й унікальні мінеральні води зумовлюють високий рекреаційний попит на регіон.

Соціальна ситуація в регіоні має чітку тенденцію до загострення, що є наслідком загальнонаціональної економічної кризи та прорахунків у соціальній політиці попередніх років. Але якщо з матеріально-технічним розвитком пов'язаний певний оптимізм, то погіршення демографічної ситуації вже сьогодні викликає тривогу. Нестримно падає природний приріст населення, що на тлі зрослої смертності веде до загострення депопуляційних процесів. Зростають міграційні переміщення, за останні десятиліття чисельність населення нестримно зменшується, продовжується процес старіння населення. Якщо найближчими роками ці процеси не будуть зупинені, то будь-які економічні програми втрачуть сенс.

Окрім вигідного географічного положення, природних і рекреаційних ресурсів краю, в місті Івано-Франківськ збережено культурні міфи контексту

європейського міста, функціонують мистецькі осередки, що дає змогу активно розвивати мистецько-фестивальний туризм. Щорічно в місті проводиться близько 20 різноманітних фестивалів, привабливості місту надає феноменальне поєднання кількості літньої культури, збереження традицій і динаміки в пошуках новітніх форм. Ураховуючи ці обставини, слід відзначити особливу актуальність розвитку туристичної сфери.

Одним із важливих напрямів у розв'язанні проблем туристичної галузі Івано-Франківської області була Програма розвитку туризму в області на 2002–2010 рр. [1], яка передбачала цілу низку заходів, спрямованих на розвиток туристичної сфери, визначила шляхи їх подальшої реалізації. Зокрема, одним із важливих складників Програми стала підготовка пропозицій до Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про туризм”, Туристичного кодексу України; Постанови Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо розвитку в'їзного і внутрішнього туризму”, Програми розвитку сільського зеленого туризму в Україні, Указу Президента України “Про заходи щодо розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфери України” тощо.

Особливо важливим було декларування необхідності регулярного проведення навчальних семінарів для власників приватних садиб з основ організації обслуговування туристів, правових аспектів діяльності, рівня якості послуг, що надаються; створення уніфікованої бази даних приватних садиб області, що надають послуги гостинності; проведення рекламної кампанії про значення сільського зеленого туризму для покращення соціально-економічного становища населення сільських територій шляхом розміщення відповідної інформації в місцевих, районних та обласних ЗМІ; проведення досліджень з метою визначення частки сільського зеленого туризму в загальній структурі туристичних потоків в область; видання щорічного

путівника “Сільський зелений туризм на Прикарпатті”; створення умов для розвитку в районах і містах області сільського зеленого туризму; розроблення та внесення на розгляд обласної ради проекту тимчасового Положення про сільський зелений туризм в області; створення інформаційного центру з питань розвитку сільського зеленого туризму тощо.

Для ефективного функціонування досліджуваної сфери важливим є також удосконалення структури управління в туристичній галузі на обласному, районному та міському рівнях, залучення іноземних і вітчизняних інвестиційних та кредитних коштів у розвиток матеріально-технічної бази туристичної галузі, створення умов у навчальних закладах області для активної туристсько-краєзнавчої роботи гуртків, секцій, клубів, розроблення заходів щодо підтримки організації туристично-оздоровчої та екскурсійної роботи серед дітей, підлітків і молоді, проведення аналізу діяльності суб'єктів туристичної діяльності та вжиття за його результатами заходів щодо підвищення ефективності їх діяльності на ринку туристичних послуг, утворення при районних державних адміністраціях та виконавчих комітетах міських рад структурних підрозділів з питань туризму тощо.

Програма передбачала цілу низку заходів, спрямованих на підвищення привабливості Івано-Франківської області. Однак, незважаючи на наявність добре розробленої нормативно-правової основи функціонування туризму в межах області, багато питань усе ще залишаються актуальними. Гострою проблемою є облаштування автостоянок на території туристичних центрів області із забезпеченням санітарно-гігієнічних умов, адже в розвинених країнах світу практика таких стоянок передбачає наявність безкоштовного сервісу, яким можуть скористатися будь-які верстви населення. Важливим, але все ще не вирішеним є питання розміщення вка-

зівників на автомобільних шляхах українською та англійською мовами.

Особливо актуальним є будівництво гірських туристичних притулків, облаштування нових та упорядкування існуючих туристичних маршрутів у гірських масивах області з місцями для відпочинку та дотриманням санітарно-гігієнічних вимог, оскільки туристичні походи є і будуть одним із важливих видів проведення вільного часу. Світовий досвід передбачає достатньо велику різноманітність таких об'єктів, починаючи від місць для тимчасового перепочинку й закінчуючи наявністю великої кількості хатинок з усіма зручностями виключно на пішохідних маршрутах. Така практика значно мінімізує кількість речей, які необхідні для організації походу. В Україні немає жодної такої хатинки.

Програма також передбачала завершення будівництва гірськолижного туристичного комплексу “Буковель” і під'їзду до нього у с. Поляниця Яремчанської міської ради, оскільки цей комплекс – одне з небагатьох місць в Україні, придатних для розвитку зимових видів відпочинку. Роль і значення комплексу “Буковель” важко переоцінити, оскільки він відкриває багато можливостей для розвитку туризму в регіоні. Однак і в цьому комплексі все ще існує багато невирішених проблем.

Часткове невиконання згаданих програм зумовило необхідність активізації місцевої влади на вирішення проблем туристичної галузі. Тому було прийнято Стратегію розвитку та маркетингу туризму Івано-Франківської області до 2015 року, яка була схвалена на спільному засіданні колегії обласної державної адміністрації та президії обласної ради з метою створення туристичного продукту й туристичної інфраструктури на території області для задоволення потреб туристів. Нова п'ятирічна Програма з розвитку туризму в краї розроблена з урахуванням доручень Президента України за підсумками його

робочої поїздки на Прикарпаття та Угоди щодо регіонального розвитку Івано-Франківської області між Кабінетом Міністрів України та Івано-Франківською обласною радою [2]. Можна сподіватися, що за умов фінансування (5 136 тис. грн) завдання програми будуть реалізовані.

Прикарпаття вирізняється диференційованою пропозицією туристичних продуктів на екологічно чистих територіях, серед яких – катання на гірських лижах, пішохідний, водний, оздоровчий, сільський, зелений та культурно-пізнавальний види туризму. Розвиток туризму в області базується на раціональному використанні територіального поєднання природних умов, ресурсів та історичних, архітектурних пам'яток краю. Проведення туристичної індустрії здійснюватиметься на засадах ефективної співпраці влади, бізнесу та громадськості в напрямі формування оригінальних туристичних продуктів, розроблення й упровадження туристичних проектів із відповідним фінансовим забезпеченням.

Туристично-рекреаційна галузь Івано-Франківщини була й залишається пріоритетним напрямом розвитку підприємництва в області. Прикарпаття – у трійці лідерів туризму України й за кількістю туристів, і за платежами від туристичної діяльності до бюджету (понад 12% від усіх надходжень у державі). Зокрема, обсяг сплачених ліцензованими туристичними підприємствами краю платежів до бюджетів усіх рівнів на 61% більше платежів відповідного минулорічного періоду. Туристичні послуги надає більше 100 туроператорів і турагентів, які у рік обслуговують майже 1 млн туристів та екскурсантів [3]. На Івано-Франківщині функціонує понад 200 туристично-рекреаційних закладів, у тому числі 98 готелів. За інформацією розпорядників інвестиційних коштів, у готелях Івано-Франківська та Долини, які включені в Державну цільову програму, проведено роботи з модер-

нізації номерного фонду та благоустрою територій. Послуги розміщення надають також понад 750 приватних садиб сільського зеленого туризму.

Однак залишаються й надалі не вирішеними проблеми розвитку матеріальної бази й туристичної інфраструктури, екскурсійної діяльності й обслуговування, кадрового й рекламно-інформаційного забезпечення галузі, розвитку дитячого, молодіжного й сільського зеленого туризму та безпеки туристів. Вирішення їх дасть змогу приймати в області понад 1,5 млн туристів, організувати нові туристичні маршрути, категоризувати нові садиби сільського зеленого туризму, облаштовувати нові туристські притулки, а також щорічно отримувати до бюджету платежі від ліцензованих туристичних підприємств.

Одним з ефективних інструментів органів державного управління в області у справі успішного вирішення зазначених проблем є Рада з туризму Карпатського регіону. Вона була створена Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською та Чернівецькою, а пізніше і Тернопільською облдержадміністраціями за ініціативи Івано-Франківської обласної державної адміністрації [4]. Основні напрями діяльності Ради включають координацію зусиль областей з розвитку туристичної галузі, аналіз розвитку туризму та діяльності туристичних підприємств, проведення навчальних семінарів, конференцій, круглих столів, здійснення маркетингу туристичних ресурсів регіону, моніторинг діяльності туристичної індустрії в регіоні, координацію діяльності туристичних підприємств з урядовими, недержавними, міжнародними, донорськими і туристичними організаціями. Рада з туризму Карпатського регіону тільки за останній рік узяла участь у 18 європейських виставках, і бренд організації вже добре знайомий відомим турфірмам Заходу.

Над проблемами туристичної галузі успішно працює регіональний туристично-інформаційний центр в Івано-

Франківську, основною метою діяльності якого є підтримка розвитку туризму в регіоні та надання повної інформації про регіон. Так, одним з останніх проектів є “Віртуальні Карпати та подорожі” – суцільний віртуальний тур з понад 100 сферичних панорам, який охоплює територію від Івано-Франківська до Поляниці (Буковель). Зараз сайт працює в режимі бета-тестування, однак уже зацікавив любителів українських Карпат [5].

Розвиток туристичної галузі позитивно впливає на економічне зростання виробництва, перш за все предметів споживання, агропромислового комплексу, спортивно-оздоровчих баз, дорожнє будівництво й транспорт, реставрацію пам’яток історії та культури, краще використання природно-рекреаційних ресурсів, підприємств торгівлі й харчування, закладів культури. Вибір, упровадження та ефективність обраних шляхів розвитку туристично-рекреаційної галузі регіону залежить від практичних підходів облдержадміністрації, Головного управління туризму і зовнішніх зв’язків та інвестицій щодо ідентифікації ТРК, визначення впливу чинників і сил внутрішнього та зовнішнього оточення.

Для більш ефективного використання дійсного туристичного потенціалу області та шляхів його підняття потрібно віднайти в кожному районі можливі й приховані рушії розвитку туризму як прибуткової галузі. Першочерговими завданнями реалізації державної політики в туристичній сфері стали: налагодження дієвого контролю за станом родовищ лікувальних ресурсів та курортних територій, підвищення ефективності їх використання, розвиток матеріально-технічної бази рекреаційної індустрії, яка складається із сукупності підприємств виробничих і невиробничих галузей, інфраструктури, що використовують лікувально-оздоровчі, пізнавальні та інші природні ресурси з метою виробництва рекреаційних продуктів для задоволен-

ня потреб цільових споживачів та отримання прибутку.

Важливим також є механізм підтримки інвестиційної привабливості рекреаційної сфери регіону. На допомогу підприємцям створені й успішно функціонують консультативні й навчальні установи: Західноукраїнське агентство сприяння іноземним інвестиціям, бізнес-інкубатори, регіональне агентство економічного розвитку, бізнес-центр підтримки жіночого бізнесу. Досвід Івано-Франківської області засвідчує позитивні наслідки цілеспрямованої та ефективної діяльності місцевих управлінських органів щодо реалізації регіональної туристської політики, залучення інвестицій у галузі туризму. Однак Програма розвитку санаторно-курортної сфери, туризму та відпочинку в області наразі виконана лише частково. Тому в майбутньому основними механізмами залучення позабюджетних коштів на виконання програми можуть бути: надання короткострокових (від 3 місяців до 1 року) і довгострокових інвестиційних (від 1 до 5 років) податкових кредитів з податків, які зараховуються в місцевий бюджет для підприємств, що здійснюють чи спонсорують проведення програмних заходів у рекреаційній сфері; використання норм прискореної амортизації для тих підприємств сфери туризму та рекреації, які в рамках програм здійснюють інвестиції у створення й модернізацію місць для розміщення туристів; надання Кабінетом Міністрів України або облдержадміністрацією гарантій інвесторам, які вкладають засоби в реалізацію інвестиційних проектів.

Вирішенню проблем туристичної галузі в Івано-Франківську сприяє прийнята на засіданні сесії міської ради Програма розвитку туристичної галузі міста Івано-Франківська на 2012–2015 рр. з метою створення конкурентоспроможної туристичної сфери економіки, збереження та раціонального використання культурно-історичної і природної спадщини, збільшення потоку туристів. До

програми, зокрема, внесено реконструкцію брами Палацу Потоцьких, облаштування оглядового майданчика на міській ратуші, а також організаційні заходи з проведення фестивального та іншого туризму в місті [6].

Важливими в розвитку туристичної галузі є соціальні проблеми, вагомість яких зростає й посилюється із впливом етичного чинника. Закон України “Про інвестиційну діяльність” чітко зазначає, що забороняється інвестування в об’єкти, створення й використання яких не відповідає вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, встановлених законодавством України [7]. Порушення екологічних критеріїв та обмежень має призводити до економічних санкцій у вигляді штрафів, підвищеної оплати й податків, різних виплат за забруднення навколишнього середовища суб’єктами господарської діяльності. Природокористувачі зобов’язані використовувати рекреаційні ресурси відповідно до основних курортних цільових призначень і в певних обсягах, надавати повну й об’єктивну інформацію контролюючим природоохоронним органам про екологічні характеристики своєї діяльності. Тому неохідне вирішення завдань юридичного забезпечення екологічної політики в туризмі.

Проблемою для регіону є недостатній рівень комфортності, слабкорозвинена інфраструктура додаткових послуг туристської інфраструктури, зокрема умов проживання. Готельне господарство дає досить швидке повернення вкладених коштів, однак в області воно розвинуте ще недостатньо. Велика частина ліжко-місць знаходилась у старих будинках літнього типу. Обласна влада спільно з Івано-Франківською регіональною фундацією “Карпатські стежки” провела низку заходів щодо організації наметових містечок у гірських районах, ведеться будівництво гірських туристичних притулків і міжнародних наметових містечок, розробляються нові

та упорядковуються наявні туристичні маршрути в гірських масивах області з облаштуванням на них місць для відпочинку з дотриманням санітарно-гігієнічних вимог, побудовано нові туристичні об’єкти приватного сектору. Значна увага приділялася створенню гірськолижного туркомплексу в Рожнятівському районі, оглядової канатно-крісельної дороги в м. Яремче, а також гірськолижних витягів на території Яремчанської міської ради, оглядового майданчика з канатно-крісельним підйомником і реконструкції трампліна та спортивної бази в селищі Верховина, будівництву туристично-оздоровчого комплексу “Космечара” у с. Міжгір’я Богородчанського району.

Прикладом вирішення соціальних проблем гірського села може слугувати будівництво гірськолижного комплексу “Буковель”. Адже тут профінансовано реконструкцію діючої лінії електропередач для потреб жителів сіл Поляниця, Яблуниця й Татарів на суму 3,8 млн грн, працевлаштовано понад 300 мешканців с. Поляниця та інших сіл території Яремчанської міської ради та Надвірнянського району, сільський бюджет села Поляниця постійно зростає. У рамках реалізації програми трансформації комплексу в курорт європейського зразка заплановано будівництво сучасних інженерних комунікацій, цілої мережі готелів, котеджних комплексів, закладів харчування, соціально-комерційних об’єктів на території села, спорудження нових підвісних канатних доріг, облаштування лижних трас із можливістю розміщення у власній житловій інфраструктурі до 30 тис. відпочивальників, що є досить актуальним для регіону. Землі під лижними трасами (близько 600 га) використовуються курортом тільки під час зимового сезону, улітку ж на цих територіях місцеві жителі займаються традиційним для гірської місцевості господарюванням.

Виникають проблеми й у галузі туристичних перевезень. Тенденція до

збільшення обсягів перевезень туристів має посилюватися покращенням основних показників рухомого складу, роботою з реконструкції та відновлення залізничних вокзалів області, організацією курсування нових потягів та присвоєння їм статусу швидких, започаткуванням сполучення рейсовими автобусами. З позитивних моментів відзначимо те, що в області проведено капітальний ремонт і реставрацію залізничних вокзалів у містах Івано-Франківськ, Галич, Рогатин, Коломия, Яремче, Долина, реконструйовано більшість посадочних платформ, оновлено рухомий склад новими дизель-поїздами.

Для вирішення транспортних перевезень перспективним у гірських районах є формування нової економічної моделі для діяльності вузькоколейних залізниць, побудованих ще на початку минулого сторіччя [8]. Цей проект має наукове обґрунтування, зокрема проведено міжнародні конференції “Карпатський трамвай”, присвячені проблемам збереження та рекреаційного використання Карпатських вузькоколейок.

Отже, можемо зробити висновок про зростаючу роль Івано-Франківщини на українському туристичному ринку: туризм визнано пріоритетним напрямом розвитку області, активно розвиваються туристичні продукти, поступово покращується рівень обслуговування туристів, упроваджуються заходи з просування регіону як туристичного. Однак багато проблем усе ще залишається. Зокрема, на Івано-Франківщині ще неефективно й нераціонально використовуються ресурси, рівень розвитку туристичної індустрії не відповідає наявному потенціалу, не розроблено стратегії розвитку гірських територій, відсутні генеральні плани розвитку населених пунктів, грошові оцінки, не встановлені рек-

реаційні зони в межах гірських населених пунктів, не здійснюється корегування містобудівної документації на їх територіях. Важливим залишається опрацювання генеральних планів, які визначають функціональне призначення окремих ділянок гірської території, умов забудови, а також створення місцевих нормативів шляхом перенесення основних положень та рішень генеральних планів до детальних планів забудови. Обсяги обслуговування не відповідають можливостям Івано-Франківщини, оскільки поступаються оптимальній розрахунковій кількості туристів, яку може прийняти область. Якість обслуговування також не завжди відповідає європейському рівню, що важливо для збільшення кількості іноземних туристів.

1. *Програма розвитку туризму в Івано-Франківській області на 2002–2010 роки*. Затверджена рішенням обласної ради від 22.11.2002. № 85-4/2002 // Галичина. – 2002. – № 9.
2. *Регіональна програма розвитку туризму в Івано-Франківській області на 2011–2015 роки* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://frtt.if.gov.ua/index.htm>.
3. *Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2010 рік*. – Івано-Франківськ, 2011. – 543 с.
4. *Рада з туризму Карпатського регіону* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tourism-carpathian.com.ua/ua/rada/about.php>.
5. *Віртуальні подорожі Карпатами* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpaty360.com.ua>.
6. *Стратегія економічного та соціального розвитку територій Івано-Франківської області до 2007–2017 рр.* – Івано-Франківськ : ОДА, 2007. – 53 с.
7. Закон України “Про інвестиційну діяльність”. Сторінка “Законодавство України” сайту Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
8. *Аналітична записка про стан та перспективи розвитку туризму в Україні*. – К. : Держтурадміністрація, 2008. – 16 с.

Психологія особистості

ФАКТИВНІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглянуто когнітологічні аспекти трактування понять “факт” і “подія”. Висвітлено можливості лексико-семантичної репрезентації подій і фактів. З’ясовано функції фактивних і нефактивних предикатів у досягненні істинності висловлювання.

Ключові слова: факт, подія, фактивний предикат, істинність, presupпозиція, висловлення, когнітологія.

В статье рассмотрены когнитологические аспекты трактовки понятий “факт” и “событие”. Описаны возможности лексико-семантической репрезентации событий и фактов. Выяснены функции фактивных и нефактивных предикатов для достижения истинности высказывания.

Ключевые слова: факт, событие, фактивный предикат, истинность, presupпозиция, высказывание, когнитология.

The article deals with cognitive aspects of interpretation of notions “fact” and “event”. The lexical-semantic representation of events and facts is described. Functions of factitive and non-factitive predicates for truth statements are defined.

Keywords: fact, event, factitive predicate, truth, presupposition, utterance, cognitive science.

Традиція осмислення факту і події як мовнокогнітологічного явища в лінгвістиці має багато послідовників, і трактуванню цих лексико-семантичних категорій присвячено значну за обсягом і складом дослідників – психологів, філософів, лінгвістів літературу [1–4; 7; 9–10; 13–15].

З метафізичної точки зору факти можна розглядати як певні фрагменти дійсності, об’єктивні події, ситуації чи процеси у сфері дійсності або сфері свідомості людини. З методологічної точки зору факт потрактовують як особливе знання про існуючу подію, ситуацію чи процес, тобто це не елемент об’єктивного світу, а певний вид знання про нього. Нарешті, факт співвідносять з істинністю, і це означає, що існуюче знання про фрагмент дійсності пройшло верифікацію.

Під фактом розуміють явище або подію, що насправді мали місце в реальній дійсності й установлені як даність у безпосередньому спостереженні чи експерименті засобами чуттєвого споглядання та показниками приладів; знання, достовірність якого не викликає сумнівів і забезпечується прямим зіставлен-

ням з реальною ситуацією в дійсності за допомогою відчуттів, сприймання, уявлення; судження або висловлення, що мають значення істини і в процесах пізнання та мислення є підставами для визначення істинності інших суджень або висловлень, входячи до складу процедур доведення та логічного доказу [12, с. 661]. Аналізуючи наведені визначення факту, можна стверджувати, що його релевантними онтологічними ознаками є об’єктивність та істинність.

Факти відносять до концептуальної картини світу, а не до явищ дійсності, хоча первинно факт ототожнювався з дійсністю. Так, Б. Рассел зазначав: “Усе, що є у Всесвіті, називається фактом, якщо я що-небудь стверджую, то акт мого ствердження є фактом і, якщо це твердження істинне, існує факт, через який воно є істинним, однак, якщо ні (тобто такого факту не існує), то воно – хибне” [15, с. 17]. Однак у лінгвістичній традиції побутує думка, що концепт “факт” визначається тільки лінгвістично й тільки відносно системи певної мови [9, с. 665]. Факт визначають як “пропозицію – істинну в рамках одного наведеного тексту, що являє собою

особливий випадок уживання певної мови – дискурсу” [10, с. 53].

Під подією розуміють те, що мало чи має місце в довільній точці простору й часу. Доцільним видається розрізнити подію в широкому і вузькому значенні. У широкому розумінні подія – це родове поняття, що охоплює всі перераховані поняття із загальним значенням подієвості. У вузькому смислі слова варто говорити про подію як таку, виділяючи її специфіку в низці видових понять подієвої семантики. Так, на думку З. Вендлера, подія є родовим терміном, що охоплює такі поняття, як процес, дія, умова, ситуація, зміна, стан справ [16, с. 141]. В.З. Дем’янков пропонує розрізнити подію як ідею, власне подію або референтну подію, текстову подію [7, с. 321]. Дж. Кім виділяє такі подієві значення, як процес, ситуація, стан, дія, зміна, стан справ, які “позначають все, що відбувається з предметами” [13, с. 204].

За Н.Д. Арутюновою, подію характеризує: віднесеність до життєвого простору (на відміну від явища); належність до магістральної лінії життя (на відміну від інциденту); динамічність і кульмінативність; сценарність, що, за відсутності природного сценарію, створюється ритуалом; неконтрольованість (на відміну від учинків); слабка структурованість (на відміну від цілеспрямованих дій); цілісність, відсутність логічної необхідності існування (на відміну від станів, якостей та інших форм буття); одиничність (на відміну від діяльності); функціональність (недескриптивність) позначення конкретних подій, зарахованих до родового поняття “подія”; включеність в інтерпретований контекст (на відміну від процесів); вершинна позиція при просторово-часовому зміщенні з іншими родієвими об’єктами (процесами, діями, що слугують субстратом події) [3, с. 181].

У рамках концепції логічної динаміки Л. Вітгенштейн сформулював низку положень для диференціації фактів і

подій. Навколишній світ потрактовується як “усе те, що відбувається”, і він поділяється на факти. Факт у “Логіко-філософському трактаті” інтерпретований не як довільне співвідношення предметів, але таке, яке може стати предметом істинного чи хибного висловлення [див. 4].

Фундаментальна різниця між подією і фактом полягає, по-перше, в онтологічній природі події та семіотичній природі факту, по-друге, у процесуальному характері події та непроцесуальному характері факту, що є закономірним наслідком процесуальних дій.

Скажімо, висловлення *Тимоха майже щодня буває в сосні – то гіллячко збирає, то шишки, то глицю гребе на топливо про зиму – і знає, на якій сосні й скільки живиці виступить за день, бо вночі вона тужавіє і не тече, а пригріє сонце – розм’яка, бубнявіє і сповзає по корі вниз* (Гр. Тютюнник) складається із двох зумовлених частин. Перша з них фіксує події, що передані передусім предикатами *буває, збирає, гребе*, а друга містить положення, яке осмислюється як факт (вводиться фактивним дієсловом *знає*). Для посилення фактивності автор уводить ще одну інформацію, побудовану як каузальну конструкцію з типовим показником залежності – сполучником *бо*; продовження каузальної теми – розрізнення причинності дій у різний часовий відрізок – *вночі (тужавіє, не тече)* і коли *пригріє сонце (розм’яка, бубнявіє, сповзає)*.

Термін “фактивність” (і відповідно “фактивні предикати”) увійшов у лінгвістичну традицію після дослідження польських лінгвістів братів Поля і Кароля Кіпарських, котрі, аналізуючи семантичну природу дієслів та особливості їх функціонування в реченнях, протиставляли фактивні дієслова (*знати, шкочувати, пам’ятати*) нефактивним (*думати, вважати, передбачати*), інтерпретували поняття фактивної пресупозиції, а фактивне дієслово пов’язували із пресупозицією істинності пропозитив-

ного додатка [14, с. 145–146]. Так, речення *Знала, що розлука неминуче насувається* (О. Гончар) протиставляється реченню *Думала, що розлука неминуче насувається*, оскільки в першому реченні предикат *знати* вказує на істинність залежної пропозиції (те, що *розлука неминуче насувається* – факт), у другому реченні нефактивний предикат *думати* не виконує такої функції, і залежна пропозиція *розлука неминуче насувається* отримує статус припущення, а не істинного факту.

Виділення фактивних і нефактивних предикатів дає змогу розрізнити пропозиції, що стверджуються мовцем як істинні (при нефактивних предикатах), і пропозиції, істинність яких повинна сприйматись як дане, що не підлягає сумніву (при фактивних предикатах). Приміром, у реченнях з нефактивними предикатами в головній частині *Здавалося, вона [Дашунька] дня не проживе без залищянь, набриданья, переслідувань, пригод* (П. Загребельний) залежна пропозиція стверджуються суб'єктом як істинна, а в аналогічних за структурою реченнях з фактивними предикатами: *Він знав і почувався до того, що кривдить своє власне гніздо, але знав також, які надії на його поміч мала мати, котра для нього не раз собі від рота відіймала...* (Н. Кобринська) їх істинність сприймається апріорі.

П. і К. Кіпарські відмічали деякі формальні особливості вживання фактивних і нефактивних предикатів у реченні. Так, наприклад, тільки фактивні предикати можуть приймати в ролі додатка слово *факт* [14, с. 152]: *Згадала, що з учораїнього обіду не доторкнулась до їжі* (Ю. Збанацький). → *Згадала той факт, що з учораїнього обіду не доторкнулась до їжі; Твердо Сироватка знав одне: і на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає* (Ю. Мушкетик). → *Твердо Сироватка знав той факт, що на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає; І той факт, що Надійка приєднується*

до того смішного, безпутного натовпу, його прикро вражав (В. Підмогильний). → *Він був прикро вражений, що Надійка приєднується до того смішного, безпутного натовпу*. Речення з нефактивними предикатами не підлягають такій трансформації: *Вона думала, вважала, вірила, підозрювала, сумнівалась, що правда на її стороні*. → **Той факт, що правда на її стороні, думався вважався, вірився, підозрювався, сумнівався нею*.

Розглядаючи ці положення, П. і К. Кіпарські вважали, що речення типу *V_{фактивний} + що + підрядна частина* має глибинну структуру, ідентичну структурі речення, що містить підрядну частину з визначеною номінальною одиницею, наприклад: *Що мати була тонкосльоза, ми знали всі добре* (О. Довженко). → *Ми знали всі добре той факт, що мати була тонкосльоза*. Ця особливість глибинної структури лежить в основі поділу дієслів на фактивні й нефактивні [14, с. 153].

Факти й події різняться в тому відношенні, що факт конструюється значенням істини, а подія – “нечіткими актантними відношеннями, включеними до просторово-часової рамки” [3, с. 157]. Протиставляючи два концепти – подію і факт, Н.Д. Арутюнова зазначає, що вони належать до різних семантичних типів: подієвого й пропозитивного [3, с. 103]. Подієвий тип пов'язаний з активним пізнанням світу людиною: людина бачить, сприймає, переживає певні події, явища й ситуації, а потім у вигляді фактів фіксує їх у свідомості – *знає, пам'ятає, оцінює*.

Факт описує певну сферу буття – чуттєво-предметне пізнання світу людиною та побудову її відносин із ним. Свідомість людини фіксує реальність і репрезентує її в логіко-поняттєвих конструкціях, визначаючи її як факт. Так, наприклад, пізнаючи реальність, людина доходить певних висновків: *немає інакшого виходу* і фіксує їх у вигляді фактів, відображаючи своє ставлення до

них: *Вернувшись до лавочки, він сидів і з тугою дивився на сонце, дивився на сині гребні борів і лісів, що тяглися праворуч понад Ворсклою, й розумів, що в нього немає іншого виходу* (І. Багряний). Вочевидь, ознакою факту є реальність, на противагу узагальненню й абстракції. Обізнаність із фактом указує на емпіричне, а не на теоретичне знання людини, у свідомості він існує як реальність.

У системі ретроспективного пізнання факт набуває певних ознак, а саме: кожний факт неповторний, унікальний, пов'язаний із конкретним місцем, відбувається в певний проміжок часу. Оскільки виникнення та існування факту не залежить від людини (факт відокремлений від суб'єкта пізнання часовими й просторовими рамками), він – об'єктивний. Явище чи подія стає фактом, коли його знання необхідне для вирішення певних практичних завдань людини. Саме явище не стає фактом, а виступає таким, якщо його виокремлено з дійсності й задіяно у сфері пізнання людини. Так, наприклад, фрагмент дійсності *Повороту назад немає* через призму когнітивної діяльності людини (розуміння) стає фактом: *І він зрозумів першої ж хвилини, що повороту назад немає* (Ю. Яновський), оскільки знання саме цього факту важливе для подальшої діяльності мовця.

Факт співвідноситься не зі станом справ чи подій у світі, а із судженнями про дійсність, які реалізуються у вигляді пропозицій, що відображають ситуації, які отримують істинне значення. Це призводить до того, що факт є референтом не будь-якої пропозиції, а тільки верифікованої. Онтологія події – дійсність (зовнішній світ), онтологія факту – істинні судження про дійсність (внутрішній світ), відтак фактом вважаємо верифіковану й визнану істинною пропозицію, що є семантичним варіантом ситуації, співвіднесеної з реальною подією.

Наприклад, у тексті *Було се в да-лекі старі часи, коли ми не мали ще здо-*

рового розуму. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невпинній зміні годин, і всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу (О. Довженко) висновок, що міститься в другому реченні, зроблений на основі досвіду, здобутого значно пізніше після подій, відтворених у першому реченні, у цьому фіксованому факті визнання пропозиції істинною відбувається не безпосередньо через посилення на подію, а як семантичний відбиток колишньої ситуації.

Вочевидь, можна виділити такі якості факту: недоступність зоровому сприйняттю, відсутність тривалості в часі й об'ємність у просторі, відсутність локалізації в часі й просторі, непідвладність суб'єктивній оцінці або суб'єктивній думці. Ці ознаки локалізують факт не в реальному, а в логічному вимірі, тобто “пропозитивне значення відноситься до одиниць, які локалізовані не в реальному світі, а в логічному вимірі, тому судження, винесені про це значення, стосуються концептуального образу світу, а не дійсності” [3, с. 134].

Таким чином, факт співвідноситься із судженням про подію, а не безпосередньо з подією – положенням справ у навоколишньому світі. Значення окремого висловлення набуває фактичного, а не подієвого (ситуативного) характеру. У ньому завжди виражено судження про світ і події, що відбуваються в ньому. Значення, смисл чи семантику висловлення слід пов'язувати не з подією як такою, а фактом її здійснення. Значення речення зводиться до судження – позитивної семантики й дозволяє виявити *те, що значення*.

Синтаксичним маркером фактів є сполучник *те, що*, подій – *те, як*. Н.Д. Арутюнова зазначає, що *як* не можна вважати сполучником, який уводить пропозитивне (фактотвірне) значення; це підтверджено тим, що після *як* унеможливлена синтаксична негація: **Я бачив, як не зупинився поїзд* (порівняймо: *Я бачив, що не зупинився поїзд*);

таке вживання пояснюється тим, що не здійснене не може мати способу здійснення. Образ дії, процеси, які протікають у часі, конфігурація предметів у просторі є ознаками світу, який ми спостерігаємо й відчуваємо: *як* – показник подій і процесів, *що* – пропозицій і фактів [4, с. 424].

Неможливість трансформацій у нижчеподаних прикладах засвідчує послідовність розмежування значень сполучників *що* і *як* як семантичних маркерів: *Згадую тепер, як підозрювала його, що ніби хоче із світу зжити* (В. Бартка). → **Згадую тепер, як не підозрювала його, що ніби хоче із світу зжити; Задала і те, як лежав недужий...* (С. Васильченко). → **Згадувала і те, як не лежав недужий.*

Семантичну аномальність пропозицій з оператором заперечення *не* пояснюємо тим, що пропозиції, репрезентовані в реченні сполучником *як*, набувають статусу події, нереалізованість якої веде до неможливості судження про неї. Так, неможливо *знати те, згадувати те, дивуватись тому*, якщо йдеться про те, що не відбулося.

Характерно, що ті самі пропозиції у статусі факту (тобто представлені сполучником *що*) здатні трансформуватися в заперечні: *Про те, що вони не сплять, усе село знає; Згадую тепер, що не підозрювала його, що ніби хоче із світу зжити; Задала і те, що не лежав недужий.* Це пояснюється тим, що факт може полягати як у реалізації певної події, так і в її нереалізованості [1, с. 71–72]. Проводячи паралель із подією, ми не можемо *знати, як не трапилось*, однак ми можемо *знати той факт, що не трапилось* → *знати, що не трапилось*.

Факти не існують самі по собі, а реалізуються в контексті, тобто “факт є результатом представлення певного «стану справ» у системі певної мови. Немає фактів поза світом і немає фактів поза мовою, що описує цей світ” [10, с. 53]. Значення факту є похідним від семантики головного предиката, а саме

– від наявності в його семантиці ментального компонента. Як зазначає Н.Д. Арутюнова, “ключ до розуміння факту слід шукати не в подіях чи стані справ, а в судженнях про дійсність” [3, с. 157]. Таким чином, пропозиція стає фактом при включенні до “ментальної оболонки” й у складі “ментальної оболонки” набуває її якостей – параметрів істинності, раціональної оцінки, вірогідності тощо [9, с. 23]. Так, наприклад, пропозиція *товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком* (М. Хвильовий) – фрагмент об’єктивної дійсності, котрий, потрапляючи в “ментальну оболонку”, тобто під вплив семантики пропозитивного предиката, набуває властивих йому якостей: *Я думаю, що товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком* – представлена ментальним псуативним предикатом пропозиція, викликає сумнів; *Я бачу, як товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком* – подія, що візуально спостерігається; *Мені відомо, що товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком* – факт, репрезентований фактивним предикатом і наділений істинністю.

Поняття істинності й достовірності в лінгвістиці потребує уточнення. Прийнято розрізняти *оказіональні речення*, для доведення істинності яких потрібна контекстуальна прив’язка, і *вічні речення*, які є або істинними, або хибними незалежно від мовного чи ситуативного контексту, у якому вони виникли [8, с. 136]. Прикладом *оказіонального речення* може бути *Зимою не буває снігу*, яке є істинним за умови, що його автор є мешканцем Африки. Так звані *вічні речення* *Вода кипить при температурі сто градусів; Земля обертається навколо Сонця; Квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів довжини катетів* тощо не потребують доведення, оскільки є загальновідомими істинами.

Істину у філософії визначають як категорію, що відбиває глибинний смисл людського світовідношення й

осягнення буття, шукань людського й творіння гуманістичних ідеалів; істина виражає сутнісний зміст і безпосередню мету пізнавального процесу й характеризує його результат – знання як адекватне відображення об'єктивної реальності у свідомості людини. Істина встановлюється через визначення відповідності пізнавального образу, знання реального стану речей у дійсності, що надає істині за своїм змістом незалежності від суб'єкта [12, с. 252]. Варто зазначити, що ця відповідність не розглядається як повний збіг пізнавального образу й об'єкта, оскільки останньому притаманна пізнавальна невичерпність. Процес пізнання є історично зумовленим, обмеженим у своїх пізнавальних можливостях і залежить від рівня розвитку пізнавального інструментарію.

Розглянемо речення: *Чи ж слід докоряти світлоярівцям, які вважали, що Дніпро – це, мовляв, сонячна вісь республіки, а Світлоярськ на ній мало не центральна точка* (П. Загребельний). Суб'єкти висловлення (*світлоярівці*) щиро вважали (і знали), що *Дніпро – центр Всесвіту*, розуміючи це як істину внаслідок певних обставин: обмеженості світогляду, незнання географії, замкненості у власному світі тощо. Можна припустити, що з розвитком освіти та інформованості суспільства їх уявлення про світ змінились, а наведене твердження зазнало корекції. Отож, на кожному конкретному етапі пізнавальний образ відносно правильно відтворює об'єкт, але з розвитком суспільства об'єкт пізнання поповнюється новими якісними характеристиками.

Автори “Філософського енциклопедичного словника” вважають, що істина не є чимось статичним і незмінним, а розглядається як безпосередній процес послідовного наближення до повноти відтворення. У процесі пізнання істина реалізується через дотримання принципів об'єктивності, що вимагає розглядати об'єкт таким, яким він є сам собою, в об'єктивній реальності, усебіч-

ності, коли об'єкт повинен розглядатись в усій його якісній різноманітності, у взаємозв'язках й опосередкуваннях; доказовості, коли за достовірне приймається тільки знання, яке має достатнє теоретичне й емпіричне, логічне й практичне обґрунтування [12, с. 252–253].

У лінгвістиці набуло поширення семантичне поняття істини, розроблене А. Тарським у праці “Поняття істини у формалізованих мовах”. Якщо гносеологічне поняття істини фіксує відповідність між змістом судження й реальністю, то істина у формалізованих мовах пов'язана з моделюванням відповідності засобами формалізованої мови. А. Тарський виходить із класичного уявлення про істину, згідно з яким термін “істинно” виражає властивість знання суб'єкта, тобто властивість висловлення, а не об'єктивної дійсності. Висловлення вважається дійсним тоді й тільки тоді, коли воно задовольняє низку вимог. Такі вимоги стосуються блокування парадоксальності істинного шляхом розрізнення у формалізованій мові складників мови-об'єкта (висловлення) і метамови (структурно-deskриптивного імені висловлення, трансляції цього висловлення в метамову, предикат істини). Висловлення *Сніг білий* істинне тоді й тільки тоді, коли сніг білий. Визначення істинності кожного окремого висловлювання А. Тарський узагальнює у вигляді схеми:

$$X \text{ істинно} = P,$$

де X – структурно-deskриптивне ім'я висловлення,

P – саме висловлення,

знак = означає “тоді і тільки тоді”.

Загальне визначення істини повинно бути таким, щоб йому відповідали всі конкретні випадки застосування поняття “істинно”, репрезентовані наведеною схемою.

А. Тарський стверджує, що для звичайної природної мови задача побудови загального визначення істини не може бути вирішена, однією з причин чого є функціонування в природній мові

речень на зразок *Я обманюю*, які стверджують власну неправдивість. Спроба застосувати до них термін “істинно”, згідно зі схемою, веде до протиріччя. На думку А. Тарського, така суперечність є результатом “семантичної замкненості”: у мову входять і речення, й імена цих речень, і семантичні предикати *істинно*, *позначати*, *виконувати*. Шлях усунення подібних парадоксів учений убачає в необхідності розмежування об’єктивної мови і метамови, визначення істини повинно формулюватись у метамові [11, с. 90–129].

Подальшим кроком лінгвістичної інтерпретації теорії істини стала спроба створення теорії істини для природних мов Д. Девідсона. Учений будує свою інтерпретаційну теорію істини на основі схем А. Тарського, визнаючи принцип реальності, згідно з яким істинність речення забезпечується існуванням відповідного референта в об’єктивному світі. Іншим важливим елементом, запропонованим Д. Девідсоном, є принцип довіри, який передбачає визнання за співрозмовником, по-перше, достатньої осмисленості й раціональності, щоб він міг адекватно фіксувати факти й події об’єктивного світу, по-друге, будувати на цій основі осмислені й послідовні речення [див. 5; 6]. Теорії А. Тарського й Д. Девідсона ґрунтуються на реалістичній онтології й епістемології, що постулюють існування об’єкта в екстралінгвістичній реальності й можливості його адекватного пізнання.

Тризначна пресупозиційна теорія істинності й тризначна пресупозиційна семантика передбачають, що кожне речення, яке правильно вписується в контекст і тим самим набуває можливості стати висловленням, виражає пропозицію, а отже, може мати істинне значення [8, с. 136]. Таким чином, речення, яке не суперечить граматичному устрою мови, є семантично невідміченим й адекватним стосовно ситуації, у якій воно вживається, можна вважати істинним.

Отже, подія – це онтологічний об’єкт, у той час як факт – об’єкт гносеологічний. Події відбуваються в реальності, а факти є адекватним відображенням подій у нашій свідомості. Однак факти можуть відображати не тільки події феномени, а й предметні аспекти дійсності, якості й ознаки не тільки подієвих, але й предметних феноменів, звідси впливає процесуальний характер події і непроцесуальний характер факту.

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл : Логико-семантические проблемы : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : оценка, событие, факт : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 339 с.
3. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека : [монография] / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
4. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат : [монография] / Л. Витгенштейн. – М. : Гнозис, 1994. – 612 с.
5. Девидсон Д. Исследования истины и интерпретации : [монография] / Д. Девидсон ; [пер. с англ. А. А. Веретенникова, Т. А. Дмитриева, М. А. Дмитриевской и др.]. – М. : Праксис, 2003. – 448 с. – (Серия “Философия”).
6. Девидсон Д. Истина и значение / Д. Девидсон ; [пер. с англ. Я. Я. Перцовой] // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 18 : Логический анализ естественного языка. – С. 99–121.
7. Демьянков В. З. “Событие” в семантике, прагматике и в координатах интерпретации текста / В. З. Демьянков // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1983. – Т. 42, № 4. – С. 320–329.
8. Серен П. Пресуппозиция, отрицание и трехзначная логика / П. Серен ; [пер. с англ. А. А. Арефьева ; под ред. И. М. Кобозевой] // Вестник МГУ. – М. : МГУ, 2001. – № 2. – С. 115–160.
9. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца XX века. – М. : РГГУ, 1995. – С. 35–73.

10. *Степанов Ю. С.* Язык и метод. К современной философии языка : [монография] / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 748 с.
11. *Тарский А.* Семантическая концепция истины и основания семантики / А. Тарский // Аналитическая философия (становление и развитие) : антология / общ. ред., составл., вступ. ст. А. Ф. Грязнова. – М. : Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. – С. 90–129.
12. *Філософський енциклопедичний словник* / [редкол.: В. І. Шинкарук (голова), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін.]. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
13. *Kim J.* Events and Their Descriptions: Some Considerations / J. Kim // Essays in Honor of C. G. Hempel. – Dordrecht, 1969. – P. 198–215.
14. *Kiparsky P.* Fact / P. Kiparsky, C. Kiparsky // Progress in Linguistics / ed. by M. Bierwisch, K. E. Heidolph. – The Hague : Mouton, 1970. – P. 143–173.
15. *Russell B.* Logic and Knowledge / B. Russell ; ed. by R. Ch. Marsh. – London : George Allen and Unwin, 1956. – 382 p.
16. *Vendler Z.* Linguistics in Philosophy / Z. Vendler. – Ithaca ; N. Y. : Cornell University Press, 1967. – 216 s.

МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МЕНТАЛЬНИХ СТРУКТУР

У статті висвітлено лінгвокультурологічний аспект мовної репрезентації ментальних структур, що реалізуються у висловленні через метафоричні моделі з урахуванням їх пропозиційного потенціалу. Ментальні метафори розглянуті як носії основних понять, традиційних для народної психології, внутрішнього світу українців.

Ключові слова: ментальність, ментальна метафора, пропозиція, адресат, адресант.

В статье рассмотрен лингвокультурологический аспект языковой репрезентации ментальных структур, реализуемых в высказывании в виде метафорических моделей с учетом их пропозиционального потенциала. Ментальные метафоры определяются как носители основных понятий, традиционных для народной психологии, внутреннего мира украинца.

Ключевые слова: ментальность, ментальная метафора, пропозиция, адресат, адресант.

The article highlights linguistic and cultural aspects of language representation of mental structures that are realized in the utterance through metaphorical models taking into account their propositional potential. Mental metaphors are observed as a receptacle of basic concepts, traditional for folk psychology, inner world of Ukrainians.

Keywords: mentality, mental metaphor, proposition, addressee, addresser.

Сучасні філологічні студії характеризуються двома метаморфозами: учені не лише розглядають мову як засіб пізнання, а й беруть до уваги ті ефекти, які народжені культурно-історичними чинниками; парадигму досліджень зміщено від “центральных” галузей знання до “периферійних”: від науки до віри, від свідомого до підсвідомого тощо. Наслідком такого відцентрування стала поява кількох нових напрямів, до яких належить і логіко-лінгвістичне вивчення ментальності.

Значна низка науково-теоретичних досліджень з питань ментальності та менталітету зумовлює наявність широкого діапазону тлумачень цих термінів. Зокрема, *ментальність* – це національний характер, психологічний тип спільноти, вихідна матриця світорозуміння й ставлення до світу народу, а також психоповедінкові архетипи спільноти, умонастрої тощо [12, с. 39]. Упорядкувати й систематизувати подібні тлумачення дає змогу аналіз джерел виникнення поняття *ментальності*, яке пов’язане з терміном “менталітет”. Навіть у термінологічній багатозначності закладене розмаїття значення та можливість дослідження ментальності. Термін активно

вживається в більшості європейських мов і вимовляється приблизно однаково. Так, німецьке *die Mentalität* – це менталітет, ментальність, склад розуму [16, с. 430]; англійське *mentality* – 1) розум; інтелект; розумовий розвиток; 2) склад розуму; менталітет; 3) умонастрій, спрямованість думок [1, с. 719]; французьке *mentalité* – спрямування думок, умонастрій, спрямованість розуму; 2) розум, розумові здібності; розумовий розвиток, розумовий рівень; склад розуму; мислення і т. д. [5, с. 534]. У цих визначеннях підкреслено етимологічний зв’язок поняття з людською свідомістю, мисленням, розумовою діяльністю.

На думку французьких учених, менталітет – це спосіб розуміння світу, а не його пізнання. Для створення “моделі світу”, тлумачення та розуміння його суті людина користується “невід-рефлексованими” враженнями, сукупністю уявлень та образів, що і є менталітетом [15, с. 4]. Таким чином, мислення – це пізнання світу, а менталітет – це спосіб мислення людини, склад розуму, її особливість та своєрідність як особистості.

Відоме визначення ментальності як сукупності ідей та інтелектуальних

настанов, притаманних індивіду й поєднаних логічними зв'язками або ж відношеннями віри: менталітет знаходиться між особою і світом як призма [15, с. 5]. Очевидно, поняття *менталітет* пов'язане не з підсвідомістю, а з вірою; менталітет – це спосіб сприйняття світу. К. Арнольд у формулюванні поняття *менталітет* виводить його як функціональну, часто суперечливу, але завжди структуровану, ніяк не аморфну систему, що впливає на вчинки, почуття і думки людей [8, с. 92].

На сучасному етапі до питань менталітету та ментальності звертаються дослідники з різних галузей українознавства. Зокрема, Т.М. Поплавська намагається зрозуміти природу людини через аналіз двох основних складових елементів її внутрішнього світу: менталітету й світогляду. Внутрішній світ, елементами якого є і менталітет, і світогляд, відкриває для особистості “власний Всесвіт”, “духовний планетарій”, де можна моделювати будь-які варіанти світопорядку й особистісного життя в ньому [18, с. 91]. Дещо інше визначення ментальності пропонує В. Храмова: “... Ментальність – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичному потоку різноманітних вражень інтегруватись свідомістю у певне світобачення” [21, с. 8].

Розглядаючи ментальність, дослідники здебільшого зосереджують увагу на характерних рисах та особливостях вдачі певного народу, ототожнюючи такі поняття, як *менталітет*, *ментальність* і *національний характер*. Одним із перших зробив спробу розмежувати ці поняття О.Г. Усенко, котрий запропонував визначити термін “ментальність” як універсальну здатність індивідуальної психіки зберігати в собі типові інваріантні структури, у яких виявляється належність індивіда до певного соціуму й часу [20, с. 4]. На думку О.І. Гриніва, ментальність знаходить вияв у життєвих настроях, у характер-

них особливостях світосприймання, у системі моральних вимог, норм, цінностей і норм виховання; у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність; у формах взаємин між людьми; сімейних засадах; у ставленні до природи та праці; в організації побуту, свят; у конкретних актах самореалізації етносу, його вчинках [6, с. 108]. Національний характер – специфічне поєднання стійких особистісних рис конкретного етносу або цінності й настанови, що домінують у суспільстві, що є частиною ментальності як інтегральної характеристики психологічних, політичних, релігійних та інших особливостей людей, які належать до певної культури. Як цілісне духовне утворення, що складається протягом століть, ментальність є своєрідним “кодом нації” [14, с. 202] і найповніше відображається саме в культурі, в інтелекті нації.

За Великим тлумачним словником сучасної української мови (ВТС СУМ), *ментальність*: 1. Інтелект, розумові здібності. 2. Психіка, психічний склад; *менталітет* – сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних і т. ін. особливостей мислення народу, соціальної групи або індивіда [4]. Термін “менталітет”, як видається, має доволі загальне значення, і це поняття доцільніше використати в сполученні “менталітет українського народу”, ніж у сполученні “менталітет індивіда”, у той час як поняття *ментальність* входить у сполучення “ментальність особистості”, “ментальність українця”. Принципова різниця у використанні цих понять невелика, і в подальшому будемо їх зближувати в розумінні світогляду, світосприйняття, світовідчужування, світопізнання окремої особистості (ментальність), групи людей, народу, нації, етносу (менталітет). Ментальність – це свого роду фундамент, що визначає зміст, вибір тих чи інших засобів для досягнення певної мети й постає у формі знань, поглядів, пе-

реконань, ціннісних орієнтацій, які організовані у вигляді ментальних структур, що постають як ідеалізовані когнітивні моделі. На думку Дж. Лакоффа, ідеалізовані когнітивні моделі структуруються за принципами пропозиційних моделей, схематичних моделей образів, метафоричних та метонімічних моделей [11, с. 99–111].

Досліджуючи духовні цінності українського народу, В.І. Кононенко зазначає, що на основі вираження ставлення до природи, живих істот, людини, зрештою, до самого себе утворюється система світобачення, своєрідна модель. Інакше кажучи, складається національно-мовна картина світобуття, у якій зберігаються первинні уявлення наших пращурів, і нові погляди, зумовлені подальшою концептуалізацією світу, національно-орієнтовані поняттєві й емотивні цінності [10, с. 29]. Тож з урахуванням позиції, згідно з якою в основі концепту лежить колективне несвідоме, архетип, нерідко й міфологема [9, с. 6], звернімося до концептосфери внутрішнього світу людини як репрезентанта структурованого знання.

Як відомо, у метафорі відтворюється найвищий ступінь абстракції, саме тому основним способом концептуалізації внутрішнього світу постає перенесення значення мовної одиниці або категорії з одного об'єкта на інший на ґрунті схожості між ними у свідомості носія мови. Без метафори не існувало б лексики “невидимих світів” (внутрішнього життя людини), зони вторинних предикатів, які характеризують абстрактні поняття. Метафора є не тільки засобом виразу, але й важливим знаряддям мислення. Вона відкриває “епістемічний доступ” до поняття [2, с. 9–10]. За твердженням Дж. Лакоффа та М. Джонса, метафора не обмежується лише однією сферою мови: процеси мислення метафоричні [23, с. 33].

На думку О.А. Сенічевої, використовуючи метафору, ми переносимося із площини реального світу у вигаданий

для того, щоб висловити думки стосовно реальності. Метафора – це пропозиція, яка нерозривно пов'язана з реальністю. На відміну від букввальних пропозицій, судження в метафоричній пропозиції відбувається із вигаданої площини. Вигаданий і реальний світи взаємодіють за складними, але зрозумілими позиціями: вигаданий світ заснований на знаннях та уявленнях про реальності; вигадані світи побудовані спеціально для потреб реального світу; вигадані світи можуть взаємодіяти, впливати на реальний світ [19, с. 177].

У дослідженні семантики метафор ментальної діяльності використовуємо пропозиційну модель метафори, запропоновану А. Мар'янович-Шейн, котра розглядає метафори як пропозиції, абстрактні одиниці логічного чи семантичного аналізу. Пропозиції подібні до “ідей” або “повідомлень”, але на відміну від них більш структуровані. У широкому значенні пропозиції складаються з основного аргументу та його предикації. Висуваючи теми або референції в дискурсі, даючи коментарі щодо цих референтів, вони виступають одиницями однієї прагматичної функції. У вузькому значенні пропозиції співвідносяться із функцією створення коментарів. Так, відношення аргумент-предикат, пресупозиція-пропозиція, тема-коментар розглядаються як єдиний процес створення нового судження [24, с. 3–4].

Ментальні метафори – це носії основних понять, традиційних для народної психології, ментального світу українців. Так, в образному значенні вживаються слова, що входять у групу назв частин тіла та органів людини: ... *Король шведський на Смоленськ пішов. Що тобі до голови прийшло турбувати мене такими бабськими плітками?* (Б. Лепкий); *Смійся у вишкір бурого звіра – твоє співчуття спопеляє зло. Хай серце співає жайвором!* (В. Грабовський); *Вона пролетіла крізь груди, мов куля навиліт. Саме качині крила навіяли йому щось давнє, забуте, щемке й ніж-*

не, що стисло груди (Ю. Мушкетик). Структурними компонентами ментальних метафоричних висловлень постають не тільки образи серця, голови, грудей, а й сама людина. Наприклад: *Мавка не змогла жити там, у кам'яній печері, до неї дійшло те протяжне виття. Вона прокинулась і збагнула, що забуття не суджено їй* (Леся Українка).

Порівняння серця з людською душею характерне для української філософської думки [22, с. 192–193]. Звернення до душі як до живої субстанції створює фрагмент української картини світу, орієнтованої на народне бачення, приміром: *Душа жадала весни, а з нею ще чогось невідомого, несподіваного, й в одну мить раптом хапала щось велике, жадала більше, ніж звичайно може обійняти людина* (Ю. Мушкетик); *Душа летіла над проваллям... (Це снилось, мабуть, може – ні). І серце плакало безжально, неначе спечене в вогні. Іскрились очі безупинно. Жаринки падали з небес. А мозок, мов звірок пустинний, З піску гарячого воскрес* (І. Житник); ... *В деспоті тепер вбачаю Знов звізду Востока І душею в нім вітаю Нового пророка* (П. Куліш).

Як образ поваги/зневаги постає розум. У значенні позитивного ставлення до людини вживаються висловлення *розумом багатий, бистрий на розум, добрий на розум, розумом зрілий, розуму не позичати, розуму палата* та ін., наприклад: *В Адаменка був гострий розум, план... бою цілком постав у його голові* (Ю. Яновський); – *Гордий, пишний і розумом високий гетьман! – подумав Петро* (П. Куліш); *Перший Олег серед всіх нарешті мовчання порушив, Розумом зрілий і віком* (М. Зеров). Відповідно негативну оцінку суб'єкта чи об'єкта передають *бідний на розум, короткий розум, курячий розум, темний розум* тощо. Приміром: *Розуму в нього, може, й небагато, зате твердий і темний, в нього, коли вже там що заквасити, то неодмінно вибродить* (Є. Гуцало); [Куць:] *А я чув інакше: сила воляча,*

а розум курячий (Я. Мамонтов); *Волос у неї довгий, та розум короткий* (Б. Лепкий). Розум – уособлення кращих рис національного характеру, та за певних обставин він може повернутися проти власника, нашкодити йому, як у висловленні: *З розумом тим ще лиха наберешся, біди всякої, бо розум без гордості не ходить, а гордість без честі не днює й не ночує* (Є. Гуцало).

Мисленнєва діяльність репрезентована у мові як процес [7, с. 312]. На думку Н.Д. Арутюнової, думка може рухатися принаймні трьома трасами, які лежать у різних площинах: один шлях поєднує людину (або її голову як резиденцію думок) і думку (*думка прийшла в голову, думка вискочила з голови*); другий – зорієнтований відносно предмета думки (*думки його летіли до коханої*); третій шлях веде до мети мисленнєвої діяльності (*думки його попрямували до істини*). Трьом шляхам руху думки відповідають три значення [3, с. 337]. Таким чином, метафори ментальної діяльності передають хід думок із зовнішнього простору до суб'єкта: *На згодований ґрунт дитячої душі впали слова чужої віри, та віра дала їй спокій, перші дитячі радощі й хліб* (Р. Іваничук), від суб'єкта до зовнішнього простору: *Серце кинувши в шторм і штилі, Ми в обличчя плюєм сатані І незрушно на тонни, на милі Розраховуєм дні* (Ю. Лавріненко), а також указують на каузу ментальної діяльності: *У статті під Логосом мається на увазі розумна і адекватна дієтворча сила слова – думка, що веде до смислової впорядкованості буття і свідомості* (В. Яременко).

Метафоричне висловлення *Ще за панської Польщі Євстафій мав собі на думці: Касіян Скиба – комуніст, бо хоче людям добра...* (С. Чорнобривець) відображає судження суб'єкта, основою якого є переконання, тобто *А вірив, що Х – це Y = А* думає, що *Х – це Y*. Уявлення суб'єкта відображає речення *В той день Ерік і на думці не мав, що незабаром Олесь стане його другом* (П. Панч), яке

відповідає такій моделі: *A* не сподівався, що *X* стане *Y*-ом *A*.

Метафоризоване сполучення [Лицар]: *Шкода! Або не сокіл я, або спалила неволя мені крила, тільки чую, душею чую – їм не відрости* (Леся Українка), модель якого – *A* розуміє, що *P* – свідчить про розуміння суб'єктом об'єктивної дійсності, що базується на відчутті. Розуміння суб'єкта як результат власної ментальної діяльності спостерігається у висловленні: *Карно Свербивус... дивився на все надто серйозно і намагався дійти до всього своїм розумом* (М. Гарновський). У реченні метафорою ментальної діяльності – *Нічого не скажу зараз. Бо нічого ще до пуття не знаю. А чужим розумом жити не хочу. Розберуся трохи в цьому сам, тоді й поговоримо* (А. Головка) суб'єкт відзначає недостатній рівень своїх знань і характеризується здатністю це визнавати.

Метафоричне висловлення з дебітивною модальністю може позначати здатність суб'єкта запам'ятовувати інформацію: [Конон]: *Нам треба до того прислухатись та брати на розум. То люде вчені, котрі про все, що коїться промеж людьми, довідуються і записують у книги* (М. Кропивницький), якому відповідає модель – *A* треба прислухатися та запам'ятовувати *P*.

Метафоричний смисл надії сконцентрований у реченнях: 1) *Вона прислухалася до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...* (М. Коцюбинський), суб'єкт якого, втрачаючи надію, переходить до безнадії; 2) *Арсен слав телеграми на ім'я Тасі щодня. Хоч відповіді не було, він жив надією* (Л. Дмитерко), суб'єкт якого надіється. У метафоричному сполученні *Я і сам додумався, і з стариками порадився, так нікому така думка не спала на розум* (Г. Квітка-Основ'яненко) виражається припущення суб'єкта.

Оцінка об'єкта висловлення *Нічого, крім презирства, в неї до цих паненят нема, всі вони заячі душі* (Я. Качу-

ра) передає негативну конотацію, на відміну від – *Щоби всі знали, що і серед пропащих створінь існують великі душі... зустрічаються гарячі серця, готові віддати увесь свій огонь за щастя ближнього* (Г. Хоткевич), де через антиномію суб'єкт характеризує об'єкт як позитивний. Негативну та позитивну оцінку суб'єкта виражають: *Тітки пороззявляли роти. Вони полякались. В них розум був такий темний, як і в сільських бабів* (І. Нечуй-Левицький); – *Гордий, пишний і розумом високий гетьман! – подумав Петро* (П. Куліш).

Модель *A* позитивно ставиться до *X* відповідає реченню: *Крім вищого начальства, маршруту полку ніхто не знав, але всі чомусь думали, що йдуть на Прагу* (О. Гончар). Метафоричний смисл негативного ставлення суб'єкта до об'єкта передають висловлення: [Юда]: *Досада уперше ворухнулась в мене в серці супроти нього – я її стлумив* (Леся Українка); – *Так, але за що він мені наплював у душу? – пригадав він розмову з Кузем* (Г. Тютюнник). Процес мислення метафорично відображають: *Дівчина з його думки не йшла* (Марко Вовчок); *Стояв-стояв пан Уласович довгенько і розуму не приложить, що йому теперечки на світі й робити!* (Г. Квітка-Основ'яненко); – *Чоловік на те й родився, щоб весь вік, скільки живе, розуму вчитися* (Г. Тютюнник).

Метафори виражають прийняття рішення як вид ментальної діяльності суб'єкта: *Став [солдат], озирнувся, щось спало на думку, і зник за горою* (О. Довженко). Висловлення *От і почав горобчик до розуму доходити – годі сваритися* (Леся Українка); *Однак Мартин почина ніби до розуму доходити, хтось то вже його навча проти мене!..* (М. Кропивницький) характеризуються наближеною одна до одної метафорою, але передають різні пропозиції: у першому реченні стверджується прийняття рішення суб'єктом, а в другому – розуміння суб'єкта. Отож, одні й ті самі метафори в різних контекстах передають

різні пропозиції. Образність метафори полягає в актуалізації цілісних комплексів основних і суміжних понять, що пов'язані з двома порівнюваними явищами, і як результат – різні асоціативні плани зливаються в одне ціле, творячи таким чином яскраві образи.

У висловленні *Хлопчика опекун* [опікун] *віддав у бурсу розуму добувати* (Панас Мирний) фізична дія суб'єкта казує ментальну діяльність, спрямовану на отримання знань, що відповідає моделі *A* віддав *X* у бурсу, щоб *X* вчився, тобто мета навчання – розвиток інтелектуальних здібностей, умінь та навичок. Речення *Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване* (М. Коцюбинський) передають емоційний інтелект суб'єкта, тобто “навик розуміння своїх відчуттів та емоцій” [17, с. 101].

Ментальний стан суб'єкта як результат оцінки об'єкта характеризує висловлення *Вони* [привітання] *такі щирі й хороші, що мене аж коло серця залоскотало, коли вичитав їх* (М. Коцюбинський), у якому об'єкт казував ментальний стан суб'єкта: *A* стало приємно від *X*. Хвилювання як негативний стан суб'єкта передає речення *Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду... їй серце ладне було вискочити з грудей* (Ю. Яновський).

Відображення індивідуальності людини постає в її здатності та способі мислення, що засвідчує народна творчість, яка відтворює фрагмент національної картини світу. Наприклад: *Голова без розуму, що ліхтар без свічки; Пташка красна своїм пір'ям, а людина знанням; Скільки голів, стільки умів; Розум – скарб людини; Щастя без розуму – торбина дірява; Не бажай синові багатства, а бажай розуму!; Борода не робить мудрим чоловіка; Які літа – такий розум!; Догана мудрого більше стоїть, як похвала дурного.*

Отже, ментальні структури на мовному рівні репрезентують глибинні феномени людської психіки, визна-

чають характер і спосіб сприйняття світу, його осмислення, практичне ставлення до природи, соціуму й самих себе. Це свого роду вихідна психологічна “матриця”, яка, будучи носієм імпліцитних та експліцитних смислів, створює образи й судження, спрямовує та керує ставленнями українців до оточення. Пропозиційні метафоричні моделі допомагають адресанту передати, а адресату зрозуміти не тільки універсальні, але й національні аспекти мислення. Метафора сприймається як спосіб пізнання реальності, основою якого є мисленеві процеси людини, структурує, поповнює знання про світ у мовній формі й бере участь у творенні національної картини світу.

1. *Англо-український словник* : у 2 т. : близько 120 000 слів / [склав М. І. Балла]. – К. : Освіта, 1996. – 1996. – Т. 1. – 752 с.
2. *Арутюнова Н. Д.* Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // *Теория метафоры*. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.
3. *Арутюнова Н. Д.* Функциональные типы языковой метафоры / Н. Д. Арутюнова // *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. – М. : Наука, 1978. – Т. 37, № 4. – С. 333–343.
4. *Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн* : (понад 207 000 словникових статей) [Електронний ресурс] / голов. ред. В. Т. Бусел ; ред.-лексикогр.: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв [та ін.]. – [за 2-м вид. ВТС СУМ]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с. – Режим доступу : www.slovnuk.net.
5. *Гашина К. А.* Французско-русский словарь : 51 000 слов / Клавдия Александровна Гашина. – Изд. 6-е, испр. и доп. – М. : Сов. энциклопедия, 1971. – 912 с.
6. *Гринів О. І.* Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми / О. І. Гринів. – Львів : Місіонер, 1995. – 224 с.
7. *Зализняк А. А.* Метафора движения в концептуализации интеллектуальной деятельности / Анна Зализняк // *Логический анализ языка. Языки динамического мира*. – Дубна : Междун. ун-т природы, общества и человека “Дубна”, 1999. – С. 312–320.
8. *История ментальностей и историческая антропология* : Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – 255 с.
9. *Кононенко В. І.* Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Іванович Ко-

- ноненко. – К. ; Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.
10. Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія : навч. посіб. / В. І. Кононенко. – К. : Вища школа, 2008. – 327 с.
 11. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи : Что категории языка говорят нам о мышлении / Джордж Лакофф ; пер. с англ. И. Б. Шатуновского. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
 12. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців / І. Лисий // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11–12. – С. 37–59.
 13. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
 14. Людина у сфері гуманітарного пізнання / за ред. Губерського Л. В. – К. : Центр духовної культури, 1998. – 408 с.
 15. Менталитет и культура предпринимателей России XVII–XIX вв. : сб. статей / отв. ред. Л. Н. Пушкарёв. – М. : РАН, Ин-т рос. истории, 1996. – С. 3–10.
 16. Мюллер В. Великий німецько-український словник : близько 170 000 слів та словосполучень / В. Мюллер. – К. : Чумацький Шлях, 2005. – 792 с.
 17. Непорожній Ю. О. Розвиток емоційного інтелекту як здатності бути лідером / Ю. О. Непорожній, І. В. Рогова // Економічний простір : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2008. – № 12/1. – С. 97–105.
 18. Поплавская Т. Н. Менталитет и мировоззрение – формы жизненной ориентации личности / Т. Н. Поплавская // Научное познание: методология та технология. – 2000. – № 1–2 (4–5). – С. 90–95.
 19. Сенічева О. А. Дослідження метафори в аспекті когнітивного аналізу (на матеріалі поезій Анни Ахматової) / О. А. Сенічева // Східнослов'янська філологія : зб. пр. Вип. 9 : Мовознавство. – Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2006. – С. 176–185.
 20. Усенко О. Г. К определению понятия “менталитет” / О. Г. Усенко // Русская история: проблемы менталитета : тезисы докладов науч. конф. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 1994. – С. 3–7.
 21. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 3–35.
 22. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Дмитро Чижевський. – К. : Орій : Кобза, 1992. – 230 с.
 23. *Introducing Metaphor* by Murray Knowles and Rosamund Moon. – London : Routledge, 2006. – P. x + 180.
 24. *Marjanovic-Shane A. Metaphor – a Propositional Comment and an Invitation to Intimacy* [Електронний ресурс] // The 11th Conference for socio-cultural research. – Geneva, 1996. – P. 4–39. – Режим доступу : <http://www.speakeasy.org/~anamshane/intima.pdf>.

**Пошуки.
Відкриття.
Гіпотези**

СВІТ ТРИПІЛЬСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЗА ЯРОСЛАВОМ ПАСТЕРНАКОМ

У статті висвітлено основні етапи еволюції наукової концепції визначного археолога Я. Пастернака (1892–1969) про трипільську культуру як етнічну основу українського народу в контексті сучасних археологічних знань.

Ключові слова: археологія, етнос, орнамент, трипільська культура, Ярослав Пастернак.

В статье рассмотрены основные этапы эволюции научной концепции известного украинского археолога Я. Пастернака (1892–1969) о трипольской культуре как этническом основании украинского народа в контексте современных археологических знаний.

Ключевые слова: археология, этнос, орнамент, трипольская культура, Ярослав Пастернак.

The article is dedicated to main stages of evolution of a scientific concept of a famous Ukrainian archaeologist J. Pasternak (1892–1969) about Tripoli culture as an ethnical basis of ukrainians in the context of modern archaeological knowledge.

Keywords: archeology, ethnosc, ornament, Tripol culture, Jaroslaw Pasternak.

В автобіографічних есеях “Мої зустрічі зі старовиною” Я. Пастернак розповів, з чого почалося його зацікавлення археологією. Дитинство хлопчика проходило на старому приходстві його діда, греко-католицького священика, в селі Тростянець на Яворівщині. Він часто заставав діда в домашній канцелярії за читанням церковних книг. Малюка “страшно цікавило, що в тих книгах написано”. Але, переглядаючи їх, “нічого з тих богословських книг не розумів”.

“Все більш зрозумілою мовою промовляли до мене старі ікони, що їх, як старизну, складено в скриню, – захоплено згадував учений, – і щоб не образити святощі поставлено в церкві на хорах. І так в атмосфері, насиченій туманними візіями давнього минулого, мала свій початок моя мандрівка у глибину віків, тут народилася думка розкрити тайни підземного архіву. Саме дивосвіт художніх образів, а також старовинні звичаї і вірування, народні пісні і легенди, нав'язані містичним духом сивих сторіч” [25, с. 63–64]. Усе це разом спонукало його до пошуку витоків українського народу в старожитностях трипільської культури.

Людина появилася на українських землях, за Я. Пастернаком, приблизно

між першим і другим льодовиковими періодами (300 тис. років до н. е.), хоча, як зауважує вчений, “це не означає, що нові дослідження не можуть відкрити сліди ще ранішого поселення на українських землях” [25, с. 13]. На думку дослідника, Європу заселили люди із центральної частини старопалеолітичної ойкумени – Малої Азії, Близького Сходу, які долали західний шлях через Босфор, Дарданелли та східний, що проліг Закавказзям. Саме транскавказькою магістраллю людина кам'яного віку дісталася берегів Чорного моря, заселяючи південь України, а відтак і Подністров'я [26, с. 65].

Розробляючи хронологію археологічних культур України, Я. Пастернак відніс до місцевих свідерську, танденіанську, кампінську фази доби мезоліту (8–5 тис. років до н. е.) й ориньякську фазу палеоліту (40 тис. років до н. е.) [26, с. 65]. Під час підготовки до видання головної праці науковця “Археологія України” (Торонто, 1961) учений ділився своїм відкриттям у листі до професора О. Домбровського: “Наявні на сьогодні археологічні матеріали вповні переконують мене в автохтонності племен з трипільською культурою в Україні і

бачу їх предків вже в досить густій, як на ті часи, людності Подністров'я і Побужжя у верхньо-палеолітичній, ориньякській добі” [20, с. 68]. Український ориньяксієн, уважав дослідник, не єдиний в Європі пори палеоліту, його сучасниками були ще два цивілізаційні вогнища – у сучасній Франції й на Близькому Сході. Простежуючи периферійні впливи ориньякської культури з центром в Україні, археолог водночас відтворює давньоісторичне життя на українських землях у загальноєвропейському контексті.

Сфера господарських зв'язків людини кам'яної доби, що жила на Україні, простяглася від Балтійського до Чорного моря. Матеріальний поступ розвинув і духовне життя. Археологічні відкриття проливають світло на зародження первісних культових вірувань, що відчитуються в поховальному обряді. Особливу захопленість ученого викликають мистецькі надбання людини кам'яного віку. Знахідки двох кістяних флейт на стоянці Молодове V і сакральних браслетів із “сонячною” та “місячною” символікою, розкопаних у Мізині на Десні, Я. Пастернак зараховував до предметів великого історично-культурного значення, які “здобули собі міжнародну славу”. Поширений палеолітичний вид образотворчого мистецтва – жіночі статуетки, відкриті археологами на багатьох стоянках, відображають появу культу матері-прародички всього людського роду. Матріархальна організація суспільства, де жінка об'єднує великі сімейно-родові групи, знайшла своє завершення, на думку вченого, в молодшій кам'яній добі (неоліті) [33, с. 532]. Тут доречно нагадати, що інший представник української науки в діаспорі, мистецтвознавець Б. Стебельський, уважав доісторичну скульптуру, знайдену в Україні, зокрема фігурки палеолітичних Венер, відкриті на поселеннях Костенки й Гагаріно, важливим джерелом до визначення антропологічного походження населення, яке жило тут у пізньому па-

леоліті [30, с. 1096]. Досліджуючи феномен Богородичного культу в християнізованій Україні, церковний історик І. Музичка відзначає, що цьому значною мірою сприяла стара поганська релігія, яка була вірою людей, життя яких проходило в лоні природи, багатій на різні плоди землі. Устрій в українській сім'ї з правіків був радше матріархальним, матір особливо вшановували, вона була основою сім'ї, “... особою, без якої сім'я не могла існувати” [7, с. 93].

У процесі історичного розвитку населення півдня України неолітичної епохи стало дещо випереджувати своїх сусідів. На прискорений поступ вплинуло контактування з вогнищами давніх культур Близького Сходу, а також сприятливі природні умови. Південну частину України займали рибальсько-скотарські племена, північну – мисливсько-рибальські, а от господарі середньої, особливо правобережної зони від Дніпра, поступово переходили від привласнювальних форм господарства, що панували впродовж тисячоліть, до нових, відтворювальних форм – землеробства й скотарства.

До однієї з найбільш ранніх неолітичних культур на українських землях археолог відносив культуру лінійно-стрічкової кераміки, що належала до наддунайської групи найстарших хліборобських цивілізацій в Європі. За аналогіями меандрової орнаментики з мистецтва попередніх епох, дослідник обґрунтовує походження культури лінійно-стрічкової кераміки з мадленської пори пізнього кам'яного віку [18, с. 4–5].

Ще з кінця 30-х років ХХ ст. започаткувалася довголітня дискусія Я. Пастернака з радянськими археологами-дослідниками неолітичних культур, у якій його позиція залишилася послідовною й незмінною, а новітні археологічні відкриття підтвердили її правильність. Існуюча тривалий час точка зору Е. Кричевського, Т. Пассек й англійського археолога В. Чайльда, що аргументувала походження трипільської культури без-

посередньо з культури лінійно-стрічкової кераміки, виявилася хибною. Я. Пастернак переконливо доводив, що їхній зв'язок – це питання паралельного, а не генетичного розвитку [18, с. 8]. Еволюція двох культур відбулася на різних етнічних основах: одна з них дала початок західнослов'янській спільноті, а інша, трипільська, – східній слов'янській.

У другій половині VI тис. до н. е. на території між Карпатами та Дністром зникає культура лінійно-стрічкової кераміки. Той регіон, де вона була поширена, згодом займає Перекукутень-Трипілля. Учені бачать чимало традицій “лінійників” у Трипіллі: від декорування в посуді до будівничих навиків. Трипільці успадкували якусь частку “генофонду” своїх попередників, вважають сучасні дослідники Н. Бурдо і М. Відейко [2, с. 169]. Я. Пастернак також припускав, що здогадне переродження однієї культури в іншу могло статися тільки на західноукраїнських землях, де взаємно перетиналися території обох цих культур.

Будучи прихильником позитивістської історичної школи, визначний археолог чітко й аргументовано сформулював концепцію споконвічної автохтонності українського народу, а етнічну базу, на якій розвинулося національне життя, окреслив племенами трипільської культури (IV–III тис. до н. е.): “Носії цієї культури, трипільські племена, належали до найбільш цивілізованих народів старовинного світу. Вони були споконвічними автохтонами України і тим самим найранішими історичними предками українського народу” [22, с. 5]. І тут не мало значення, чи вікна з його робочого кабінету виходили на окупований поляками Львів, чи він з тисячами інших емігрантів-українців переносив на плечах повоєнне лихоліття в розділеній на три частини Німеччині, де кожну ніч радянські спецслужби забирали із собою в безвість когось із визначних представників української діаспори. Творячи справжню науку в най-

складніших для інтелектуальної праці умовах, Я. Пастернак писав історію “під словом честі науковця”, дотримуючись виключно наукової об'єктивності. Йому не треба адвокатів, щоб відбілити чесне ім'я вченого від бруду, яким археолога щедро поливали радянські пропагандистські памфлетисти. Дослідник підземного архіву України був спроможний захистити себе й від прокурорських звинувачень антиавтохтоністів, бо його оригінальна наукова концепція відкрила новий етап у вивченні етногенезу українського народу. Зрештою, навіть один із найстарших народів у світі – ізраїльтяни, про якого знаємо майже все з Біблії, має серед істориків й археологів як автохтоністів, так і міграціоністів.

Услід за В. Хвойкою і М. Грушевським Я. Пастернак обстоював Трипілля як етнічну праоснову українства. На таких позиціях стояли його сучасники, видатні археологи України П. Курінний, Е. Кричевський, Т. Пассек, К. Черниш. Вони мали палких прихильників серед зарубіжних дослідників, зокрема німецького археолога Т. Шмідта, фінського М. Тальгрена, сербського В. Мілойчича, польських Л. Козловського й К. Маєвського. Паралельно в процесі вивчення трипільської культури виявився і протилежний підхід, який розглядав етнічну історію як постійні рухи та пересування окремих народів. Вітчизняні археологи В. Городцов і В. Щербаківський [32, с. 698–704] висунули твердження, що трипільські племена прийшли в Україну з Малої Азії. Англійський учений В. Чайльд називає їхню первісну батьківщину на Балканах. Згодом прихильником балканської теорії став український науковець С. Бібіков, а в наш час походження культури Перекукутень-Трипілля пов'язують з культурою Боян, поширеною на території Румунії і Подунав'я, й інші дослідники [3, с. 103]. Прихильники міграційної концепції ідентифікують трипільців на основі антропологічних досліджень із середземноморською расою і тим її типом, що

був поширений серед давніх мешканців Східного Середземномор'я, Малої та Середньої Азії. Українська територія, згідно з їх теорією, була периферією культурного ареалу, основний масив якого зафіксовано в долині Дунаю і на півночі Балканського півострова. Міграціоністи вважають, що формування трипільської культури на території України є результатом просування на північ носіїв таких основних компонентів балканського походження, якими були ранньонеолітична культура Кріш, а також пізніші – Боян і Гумельниця [1, с.163; 4, с.18; 5, с.172–197].

Історія дослідження трипільської культури знає ще й третій підхід до з'ясування її походження. Прагнучи об'єднати ідеї автохтоністів і міграціоністів, дослідник ранньослов'янської історії В. Петров відзначав органічний спадковий зв'язок українців із найдавнішими хліборобськими племенами трипільців за етнографічними ідентичностями – землеробським заняттям, спорідненими типами кераміки й жител, у традиції прикрашувати орнаментальними розписами інтер'єр житла. Проте в антропологічному, а отже, і в етнічному плані такий генетичний зв'язок учений відкидає [27, с. 23–25].

Археолог й етнограф В. Петров справді мав рацію, коли писав, що дослідникам етногенезу українського народу треба зважити на те, що між сучасними українцями й людьми неолітичної України лежить кілька пройдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій, ступенів розвитку, оформлюваних у виявах різних, часто протилежних тенденцій розвитку й одночасно пережитих криз, бо в “грозах і бурях знищень, у бурхливих змінах і зламах творив український народ, що став таким, яким ми його знаємо” [28, с. 26].

У цілому, оцінюючи еволюцію поглядів Я. Пастернака на трипільську культуру як етнічну основу українського народу, можемо виділити декілька

етапів у його науковій бібліографії. Підсумком першого з них стала фундаментальна праця “Коротка археологія західноукраїнських земель”, надрукована в релігійному часописі “Богословія” за 1932 рік. На той час енеолітична культура мальованої кераміки була зафіксована в західному регіоні України тільки випадковими знахідками в межах Поділля. Виняток становили тільки декілька пам'яток, досліджених археологічними методами на Тернопільщині. Тому, більше спираючись на наукову літературу, ніж на автентичні джерела, археолог інтерпретує походження трипільської культури з Подунав'я, а техніку розписів мальованої кераміки пояснює сильними мистецькими впливами, що йшли від Месопотамії [8, с. 59].

Ще до написання короткого курсу з археології України наукова доля подарувала Я. Пастернаку можливість особисто досліджувати поселення неолітичної доби (5000–2000 рр. до н. е.), “що їх залишило по собі хліборобсько-скотарське населення з трипільською культурою та прикметною їй мальованою керамікою” [25, с. 70]. Трипільські пам'ятки археолог розкопував 1929 року в с. Сокіл неподалік Галича [10, с. 121] і в с. Підгора на Тербовлянщині [16, с. 256]. Значно пізніше науковець високо оцінював значення здобутих ним матеріалів для української археології. На його думку, разом зі знахідками, відкритими в печерному поселенні в Більчі-Золотому, вони стали вагомим підмурівком для розвитку концепції В. Хвойки – першовідкривача трипільської культури, основоположника вчення про автохтонність трипільських племен у Правобережній Україні й частині її західних земель [31, с. 14].

В основі етнічної ідентифікації культур за В. Хвойком – принцип автохтонізму. Ототожнюючи археологічну культуру й етнос, пояснюючи єдність етнокультурного розвитку через тяглість поховального обряду, учений віддавав данину своєму часу, коли основні

культурні групи ототожнювалися з окремими народностями, тобто етнічними утвореннями [6, с. 23]. Очевидно, що концепція В. Хвойки, як пізніше й автохтонне вчення Я. Пастернака, сформувалися під безпосереднім впливом чеського академіка Л. Нідерде, який відстоював кумедність і генетичну безперервність європейської слов'янської культури з властивим для неї обрядом тілоспалення від кінця бронзової доби до римської епохи.

На завершальній стадії другого етапу (1932–1943 рр.), який був пов'язаний з проживанням і науковою діяльністю вченого у Львові, у головних постулатах оформилася концепція Я. Пастернака щодо проблеми етногенезу українського народу. Виступаючи на засіданні “Спілки науковців” у Львові 21 листопада 1943 року, дослідник виголосив доповідь “До галицької етногенези” [17]. У ній уперше прозвучала теза, що етнічне обличчя України почало формуватися в умовах функціонування автохтонної трипільської культури.

Своє довершене оформлення автохтонна концепція Я. Пастернака отримала у фундаментальній монографії “Археологія України” (1961), яку аж ніяк не можна назвати підсумком третього (емігрантського) періоду в житті науковця, адже проблему етногенезу слов'ян він продовжував досліджувати до останніх днів свого життя (1969), а деякі його праці залишилися незавершеними.

У всіх своїх студіях, що певною мірою торкаються проблеми походження українського народу, Я. Пастернак відносив трипільську культуру до макроспільності давньоземлеробських культур мальованої кераміки європейської середземноморської цивілізації. Дослідник відзначав її спорідненість із тогочасними пам'ятками Дунайського басейну, острівного Східного Середземномор'я та Малої Азії [35, с. 535]. Художні паралелі з орнаментикою трипільського посуду – барвистий розпис,

геометричні узори, прикрашування фігурних зображень тварин – учений віднаходить у мистецтві неолітичного часу Єгипту, Сирії, Месопотамії, Ірану, Туркестану [19, с. 213]. Найбільш поширений у трипільського населення культ Богині плодючості – “Великої Матері”, відтворений мистецькими засобами в антропоморфних її зображеннях, з одного боку, є відображенням землеробського укладу життя, а з іншого – ілюструє ареал культурних взаємовпливів середземноморської неолітичної цивілізації.

Розглядаючи на величезному просторі поширення культу родючості від Балкан аж до Середньої Азії та Індії, археолог знаходить найближчі аналогії до трипільської пластики серед пам'яток дрібної скульптури Криту й островів Киклади [13, с. 11]. Складні світоглядні уявлення трипільців, виражені в глиняних скульптурних зображеннях биків, рідше коней, кіз, овець, собак і птахів, також мають тотожні символи в декоративно-прикладному мистецтві єгейського культурного кола. Культ бика, спільний для всіх племен, що жили довкола Середземного моря в епоху неоліту, у населення трипільської культури символізував робочу силу в господарстві [24, с. 17].

Саме на Подністров'ї, в найраніше заселеній частині українських земель, вважав дослідник, слід шукати первісної батьківщини трипільських племен і їхнього декоративного мистецтва. Звідти вони розселилися, освоївши територію від Дністра до Дніпра, сягаючи на півночі Полісся, а на півдні – причорноморських степів. Уздовж Дністра, основної західної гідрокомунікації в праісторичні часи, племена з мальованою керамікою дісталися Західного Поділля, Покуття та Верхнього Бугу. У наступні століття дністровський торговельний шлях забезпечував трипільців найдавнішим в історії людства металом – міддю, яку завозили із Трансільванії [14, с. 19].

Намагання Я. Пастернака віднайти українське духовне пракоріння в етнографічних ознаках трипільських старожитностей зближують його наукову спадщину з працями В. Петрова. На високий рівень родової організації вказують поселення із центричними групуваннями житлової забудови вздовж річок, що були зародками ранніх сіл в Україні, бо топографія трипільських селищ не відрізняється від топографії сучасних поселень українського селянства. Носії трипільської культури згуртувалися в перші міжплеменні об'єднання. Я. Пастернак виокремлює особливий тип поселень, зокрема відкрите біля с. Володимирівка на Кіровоградщині, де було розкопано у 1941–1946 рр. понад 200 глиняних жител, у яких могло жити 1 500–2 000 мешканців, як “промисто” – організаційний центр трипільських племен на межі III–II тис. до н. е. [20, с. 160].

Трипільське населення витворило розвинену житлову архітектуру. Підлога будинків викладалася дерев'яною основою, на якій вимощувалося декілька шарів добре випаленої глини. Багатошаровість і твердість фундаменту долівки оселі забезпечували її від вологості й гризунів. Це давало змогу тримати хату в чистоті. Стіни були виготовлені з лози, обплетеної поміж дерев'яними опорами й обліпленою глиною. Три таких хати-ліп'янки Я. Пастернак розкопав на трипільському селищі в с. Корнич поблизу Коломиї в 1936 року [12, с. 291–292]. Чітке уявлення про вигляд і внутрішнє обладнання дають глиняні моделі однокоморних жител, виявлені в процесі археологічних розкопок. Вхід до трипільської оселі вів через високий поріг. Біля входу, у кутку, майже при самій стіні, стояла квадратна склепінчаста піч. Другий верх звужений і витягнений вгору, ніби комин-димар, але без отвору. Місце між димарем і стіною хати в реальному житті могло, зауважує Я. Пастернак, “правити за лежанку для старих людей або дітей в зимову пору”, як це буває й досі в старих селянських

хатах по всій Україні [20, с. 130]. Напроти входу в протилежній стіні зроблене мале кругле віконце, “яке й тепер можна бачити в сінях сільських хат з видом на садок” [20, с. 130].

Глиняні модельки хат, з реалістичною точністю зображуючи внутрішню обстановку житла, і є найдавнішим джерелом досліджень з етнографії й побуту України. На них бачимо, що будинки розмальовувались як зовні, так і зсередини. “Цей звичай, як відомо, зберігся і до наших днів, – констатує В. Петров. – Але слід визнати, що 5 тис. років тому, в III тисячолітті перед Різдом Христовим, трипільці малювали свої хати естетично досконаліше й далеко барвистіше. Ефективний різнокольоровий розпис золотавого відтінку з жовто-брунатних, червонуватих, рожево-чорних смуг справляє враження буйної й нестримної фантазії, тріумфу барв, що з них милувалася жінка, розмальовуючи хату” [28, с. 16]. Кожна хата мала декілька кімнат з однією або двома печами, які подекуди були орнаментовані розписами з мінеральних барвників [34, с. 532]. У таких житлах мешкала велика матриархальна сім'я. Глиняний хрестовидний жертвник, як невід'ємний атрибут, засвідчує розвинені форми релігійних вірувань.

Україна часів Трипілля була суцільно хліборобською. Трипільці вирощували м'яку й тверду пшеницю, ячмінь, просо й зрідка – жито. На розкопках трипільського поселення в Корничі археолог знайшов зерна пшениці та ячменю [15, с. 38]. Найпоширенішими землеробськими знаряддями були мотики, виготовлені з каменю чи рогів оленя, дерев'яні й кістяні серпи з крем'яними лезами й кам'яні зернотерки. Дуже важливу роль у господарстві відігравало тваринництво. Трипільці розводили велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Зрідка на залишках їхніх поселень археологи відносять кістки домашньої собаки й коня. Мисливство й рибальство стають допоміжними галу-

зями господарської діяльності трипільців. Я. Пастернак звернув увагу й на високий рівень ткацького ремесла, сліди якого “прочитав” на відбитках тканин, що залишилися на денцях посудин, знайдених у Більчі-Золотому і Незвиських [34, с. 532].

Яскравою етнографічною ознакою трипільської спільноти є кераміка – технічно досконала, добре випалена й представлена великим багатством форм. “Незрівнянна багатобарвна орнаментика її виробів доходила тоді до вершин європейського оздоблювального, декоративного мистецтва” [11, с. 55], – захоплено висловлювався про геній трипільських майстрів-гончарів видатний археолог.

Саме в мальованій орнаментіці виявив себе мистецький дух енеолітичного суспільства українських земель. Маючи ритуальне й символічне значення, трипільська поліхромна кераміка промовляла художніми засобами про естетичні та філософські цінності її сучасників. “Спіральний меандер, що йшов довкола посудини, був для трипільського митця, мабуть, символом вічного руху, а може й самого життя” [22, с. 5], – ділився своїми розшифруваннями сакральної символіки трипільців Я. Пастернак. За його спостереженнями, спіральний меандр “перекочував” упродовж тисячоліть у традиційні мотиви української вишивки – “безконечник” і “циганську дорогу” [20, с. 138]. “Безконечник” у вишивці – це як загальноукраїнський орнамент, а на писанках його зображають у вигляді замкнутої спіралі [29, с. 278]. “Циганські дороги” являють собою переплетення безкінечних ліній, які міняють напрямок і перемижують прямі ділянки з хвилястими, що дає складну композицію зі спіральних елементів [29, с. 328–329].

Майстрів мальованої кераміки вчений зачисляв до основоположників українського народного мистецтва, декоративні новації яких пережили тисячоліття. Правічні мотиви їхнього мис-

тецтва сьогодні можна побачити на народних вишивках, килимах, великодніх писанках та кераміці. Дослідження високомистецьких геометричних і фігуральних орнаментів на трипільській кераміці спонукали дослідника до інтуїтивного здогаду, що тогочасний посуд виготовляли не лише гончарі, а й цілі артілі мистців. Ці окремі групи малярів і декораторів у творчій співпраці обмірковували художню ідею майбутнього твору, добирали кольори, надавали рисункові глибинного змісту й аж тоді втілювали задум у життя.

Трипільське мистецтво виявило свою самобутність і на царині дрібної пластики. Ліплячи фігурки своїх споріднених божеств, яких вони відібрали від дикої природи й зробили їх найвірнішими помічниками в домашньому господарстві, трипільці “магічним шляхом намагалися впливати на плодючість тварин, урожай полів і добробут дому” [20, с. 142]. Однак інколи із вправних рук трипільських скульпторів з’являлися такі геніальні роботи, про які, як про глиняну фігурку похиленої жінки над пригорнутим до грудей дитятком, інакше, ніж Пастернаковими словами, не скажеш: “Це найкраще зображення материнства з неолітичної доби Європи” [20, с. 141].

Досліджуючи трипільську культуру, Я. Пастернак важливого значення надавав з’ясуванню історичних причин її зникнення. “На нашу думку, – доходить висновку дослідник в “Археології України”, – трипільська культура, як кожна інша стара культура в світі, наприклад, китайська, індійська, арабська та єгипетська, після приблизно 3 900-річного існування почала втрачати живлющі сили і мистецький дух, стала завмирати, дегенеруватися, спрощуватися у всіх своїх виявах і підпадати під чужі, сторонні впливи” [20, с. 225].

Минуло більше ніж півстоліття від того часу, коли Я. Пастернак подарував людству стародавню історію України, написану за результатами власних до-

сліджень і працями багатьох поколінь археологів та істориків. Наскільки змінилася відтоді постановка питання: “Чи має трипільська культура відношення до предків українського народу?” Надамо слово одним із найкращих сучасних знавців трипільських старожитностей Н. Бурдо і М. Відейку. У спільній монографії вони зазначають: “Таким чином, саме належність всіх трипільських етносів та українського народу до одного культурно-господарського типу хліборобів помірного поясу обумовлює певні спільні елементи матеріальної культури. Трипільці та українці жили на берегах тих самих річок, будували житла із дерева і глини, розмальовували їх, вирощували зернові, серед яких важливе місце належало пшениці, розводили переважно велику рогату худобу, харчувалися переважно кашами, полюбляли малюваний посуд та всіляко прикрашали свій побут. Отже, чимало спільних рис можна побачити поміж мешканцями території України, яких іноді розділяють тисячоліття. Таке відбулося, мабуть, тому, що саме етнос Трипілля заклав на нашій землі підвалини хліборобської цивілізації, першими стали тут «їсти хліб» та плавити метал й передали ці вміння, а разом з ними й частинку священних знань про аграрну магію та все-світ своїм далеким нащадкам, серед яких, мабуть, могли бути й українці. Можливо, саме тому священні символи трипільських хліборобів – безконечники, сварги або бігучу спіраль можна побачити на українських вишиванках або писанках. Може, саме з часів трипільської цивілізації, яка розквітала на цій землі під заступництвом Богині, народи вклонялися берегиням й Оранті” [2, с. 359].

У контексті цих слів українських учених, які сповідують наукову об’єктивність, зримо постає монументальна постать Ярослава Пастернака – науковця зі світовим іменем, людини й патріота. Він реалізував мрію дитинства – дослідив підземний архів України й знайшов там джерела народного українського мистецтва.

1. *Бібіков С.* Трипільська культура / С. Бібіков // Археологія Української РСР. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 149–163.
2. *Бурдо Н. Б.* Трипільська культура: Спогади про золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Х. : Фоліо, 2007. – 415 с.
3. *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація / М. Ю. Відейко. – К. : Наш час, 2008. – 160 с.
4. *Монах Дан.* Послание из глубины тысячелетий / Монах Дан // Румынская литература. – 1984. – № 9. – С. 7–18.
5. *Збеневич В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / В. Г. Збеневич. – К. : Наук. думка, 1989. – 222 с.
6. *Колесніков В. А.* Хвойко В. В. (1850–1914) / В. А. Колесніков // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. 1. – К., 2006. – 206 с.
7. *Музичка І.* Культ Богородиці в Україні / І. Музичка // Народна творчість і етнографія. – 1998. – № 5–6. – С. 92–95.
8. *Пастернак Я.* Коротка археологія західноукраїнських земель / Я. Пастернак // Богословія. – Т. 10, кн. 1. – Львів, 1932. – С. 38–79.
9. *Пастернак Я.* Які народи жили в нас у старовинній кам’яній добі / Я. Пастернак // Життя і знання. – 1993. – Ч. 12. – С. 348–350.
10. *Пастернак Я.* Нові набутки Музею НТШ у Львові за час від 1929–1932 рр. / Я. Пастернак // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1933. – Т. 152. – С. 113–130.
11. *Пастернак Я.* Між каменем і бронзою / Я. Пастернак // Життя і знання. – 1934. – Ч. 2. – С. 54–55.
12. *Пастернак Я.* З покутської старовини / Я. Пастернак // Життя і знання. – 1936. – Ч. 10. – С. 291–292.
13. *Пастернак Я.* Кам’яна богиня з дитятем / Я. Пастернак // Новий час. – 1937. – 6 січ.
14. *Пастернак Я.* Дністер в археології / Я. Пастернак // Діло. – 1937. – 1 трав.
15. *Пастернак Я.* Доісторичне збіжжя на Україні / Я. Пастернак // Діло. – Львів, 1937. – 7 трав.
16. *Пастернак Я.* Нові набутки Музею НТШ у Львові за час від 1933–1936 рр. / Я. Пастернак // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 241–268.
17. *Пастернак Я.* До галицької етногенези / Я. Пастернак // Наші дні. – 1943. – 12 груд.
18. *Пастернак Я.* До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі / Я. Пастернак. – Авгсбург, 1948. – 36. 2, ч. 1. – С. 3–9.
19. *Пастернак Я.* Трипілля – Мексико / Я. Пастернак. – К. ; Філадельфія, 1952. – № 4. – С. 211–215.
20. *Пастернак Я.* Археологія України : Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. Пастернак. – Торонто, 1961. – 788 с.

21. *Пастернак Я.* Світлий шлях видатного науковця (Д-р М. О. Міллер) / Я. Пастернак // Свобода. – 1961. – 12 груд.
22. *Пастернак Я.* Україна на досвітку історії : Трипільська культура / Я. Пастернак // Крилаті. – 1966. – Ч. 2. – С. 4–5.
23. *Пастернак Я.* Олег Кандиба, археолог-дослідник / Я. Пастернак // Український історик. – 1969. – Ч. 4. – С. 5–12.
24. *Пастернак Я.* Західне Поділля на заранні історії / Я. Пастернак // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1974. – С. 14–25.
25. *Пастернак Я.* Мої зустрічі зі старовиною / Я. Пастернак // Український історик. – 1978. – Ч. 1–3. – С. 63–75.
26. *Пастернак Я.* Археологічні досліді на Україні / Я. Пастернак // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1991. – Т. 1. – С. 65–68.
27. *Петров В.* Етногенез слов'ян / В. Петров. – К. : Наук. думка, 1972. – 214 с.
28. *Петров В.* Походження українського народу / В. Петров. – К. : Фенікс, 1992. – 192 с.
29. *Селівачов М.* Лексикон української орнаментики / М. Селівачов. – К., 2005. – 400 с.
30. *Стебельський Б.* Доісторична скульптура в Україні як джерело визначення антропологічного походження населення України / Б. Стебельський // Визвольний шлях. – Лондон, 1984. – Кн. 9. – С. 1094–1105.
31. *Хвойко В.* Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена / Хвойко В. – К., 1903. – 103 с.
32. *Щербаківський В.* Формация української нації / В. Щербаківський // Визвольний шлях. – Лондон, 1970. – Кн. 6. – С. 698–704.
33. *Pasternak J.* The Neolithic Age / J. Pasternak // Ukraine : A Concise Encyclopedia. – Toronto, 1963. – P. 532–536.
34. *Pasternak J.* The Trypilian Culture / J. Pasternak // Ukraine : A Concise Encyclopedia. – Toronto, 1963. – P. 529–532.

НАЦІЯ ЯК КОНСОРЦІЯ СВОБОДИ ВОЛІ: ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ ІДЕНТИЧНІСТЬ

У статті визначено феномен української геокультури та її тяглість до середземноморського варіанта європейської цивілізації, проаналізовано основні засади еволюційного розвитку української нації в контексті “філософії процесу” А.Н. Уайтхеда та “філософії культурно-цивілізаційних типів” М.Я. Данилевського.

Ключові слова: культура, цивілізація, Україна, Середземномор'я, ініціація, соціальна алхімія, демократія, нація, своєрідність.

В статье определено феномен украинской геокультуры и ее тяготение к средиземноморскому варианту европейской цивилизации, проанализированы основные принципы эволюционного развития украинской нации в контексте “философии процесса” А.Н. Уайтхеда и “философии культурно-цивилизационных типов” Н.Я. Данилевского.

Ключевые слова: культура, цивилизация, Украина, Средиземноморье, инициация, социальная алхимия, демократия, нация, своеобразие.

In the article the phenomenon of Ukrainian geoculture and defined its continuity to the Mediterranean variant of European civilization are determined, the basic principles of evolutionary development of Ukrainian nation in the context of the “philosophy of process” A.N. Whitehead and the “philosophy of cultural and civilizational types” M.J. Danilevsk are analyzed.

Keywords: geoculture, civilization, Ukraine, the Mediterranean, initiation, social alchemy, democracy, nation, identity.

У сучасній ситуації роздвоєності (розтроєності, почвертування) українського національного духу порятунком може стати, на нашу думку, наприклад, “болгарський феномен”, коли, натужно відкараскуючись від свого потурнацтва¹, цей південнослов'янський народ стрімко увірвався, проте, не у “слов'янофільський” світ (з абсолютною домінацією російської культури), а у “франкофонний” (при тому, що й закликали на царський престол “варяга” – представника германської династії, а не російської).

Можливо, українцям у цьому сенсі, усвідомлюючи свою європейську ідентичність і рятуючись від домінантного пресу “старшого брата/північного сусіда”, слід не так прагнути в напрямку

західного всенівілювального моноцентричного світу (з абсолютним домінуванням англосаксонської цивілізації), а спрямовувати свій прорив у “Середземноморський світ” (з осмиленням ідеї Юрія Липи Української ПриПонтиди як “затоки” цього світу)?

Для Середземноморського світу є вимушеним співіснування різних культур, а отже, і виключена будь-яка уніфікація, – це не просто *modus vivendi*, а світовідчуття. Саме Середземномор'я перше створило дійсно демократичне співтовариство етносів “від Кордови до Києва” (Готфрід Бенн). Пізніше, щоправда, у цей світ була занесена “уніфікаційна” інфекція, наслідком чого й постав пізньокласичний імперський Рим (і його нащадки-покручі – Другий і Третій Рим).

Проте у своїй “здоровій” основі Рим Середземноморський, велич якого оспівували Віргілій (“Четверта еклога”), Данте й Петрарка (“Африка”), – у тому, що він поєднав європейську, африканську й азіатську кров, плекаючи в народних душах цього регіону спогад

¹ Як офіційно проголошувалось Оттоманською Портою, тюркські племена булгар були начебто підступно навернені греками-візантійцями в мову рабів-слов'ян, і лише на початку XIX ст. українець із Закарпаття, професор Московського університету Юрій Гуца-Венелін відкрив болгарам, що вони є слов'янами етногенетично.

про заповітний “Золотий вік” Урана-Сатурна, у якому був повною мірою дієвим духовно-герметичний принцип блаженного життя “внизу (на землі), як наверху (на небі)”. Саме великі європейці Гете, Гельдерлін, Ніцше й Камю заразили людство своєю тугою за “середземноморським небом”, що невіддільне від землі (телурократія), і моря (таласократія), що стоїть вище них (уранократія), і тому неділиме. А отже, доступне для всіх, хто так чи інакше причетний до цього, що зачаровує дух і душу культурного світу.

Владний істеблішмент (“Система”) у сучасній кризово-перехідній ситуації України намагається знайти офірного “відбувайла” в самій політичній системі (формі). Дехто знаходить інших “хлопчиків для биття” – москалів, євреїв, масонів, МВФ, Сороса, нашу власну ментальність, геополітичне розташування (“ні вашим, ні нашим”) тощо. Нас намагаються розрадити концепцією типу Збігнева Бжезінського, де Україні відводиться не остання роль у колективній безпеці Європи та навіть Євразії [1].

Генеральний секретар НАТО лорд Дж. Робертсон сказав, перебуваючи в Києві, що територія та “вирішальна роль” роблять Україну ключовою для гарантування тривалої стабільності у Європі” [2]. Без сумніву, такий тренд є вигідним для таласократичної Великої Британії, яку представляє вищезгаданий лорд, бо Британська імперія після Другої світової війни змінила форму імперської морської влади (таласократії) венеціанської фінансово-мондіалістської олігархії й надала їй вигляду англо-американської “нової Римської імперії” під формальним керівництвом “німого велетня” Сполучених Штатів, котрий у часи обох Бушів, Клінтона та Обами виступає в ролі лакея Британської імперії [3].

Слід також мати на увазі, що фундаменталістський іслам – це ударний загін англосаксонського імперіалізму від Косово до Мінданао. На це пара-

доксальне зауваження нам запропонують згадати 11 вересня. Так, атака ісламістів на США відбулася. Але для чого була ця атака? Щоб розбудити сплячого та лінькуватого, самозакоханого телепня. Так, як колись давня семітська богиня Ханнаханна надіслала осу, щоб ужалити сплячого бога хеттів Телепіуса (давньогрецький Телеф, поранений списом Ахілла; він же – прообраз Короля-Рибалки з епічного лицарського циклу про Грааль), бо тільки він міг перемогти гордого арійського бога вод Аруну.

Насправді ж “велетень” виявився в полоні, рабом-големом, який забув свою справжню сутність: США власне є продовженням та еманцією телурократичного Риму, який протистоїть таласократичному Карфагенові, а Рим, у свою чергу, є еманцією телурократичного євразійського проекту Олександра Великого. Виникає питання: хто ж тоді є еманцією таласократичного Карфагена? Природно, Арабський халіфат (він заперечується шийтською традицією як легітимне утворення, тому не слід отожднювати його з Ісламським світом!) від часів торгівельних кораблів в Індійському океані до “кораблів пустелі”, від якого й перейняла естафету Англосаксонська імперія.

Так, Україна є підсонням Міжмор’я (Мезоталасія), і, без сумніву, слід було б “для більшого щастя” розрадитися саме таким баченням своєї місії.

Відомо, що автор “Міфу ХХ століття” Альфред Розенберг пропонував створити на неозорих просторах від Карпат до Волги союзу Тисячолітньому рейхові могутню та незалежну Україну. Реальна політика нацизму не передбачала нічого подібного. Обмануватися знову – чи буде доцільним?

Але не слід також погоджуватися на категоричне твердження представника ідеології геополітичного тоталітаризму: “... Україна як держава не має жодного геополітичного смислу. У неї немає ні особливої культурної вісті універсального значення, ні географічної

унікальності, ні етнічної винятковості. Історичний смисл України відбитий у самій її назві – “україна”, тобто “окраїна”, “погранична територія”. В епоху Київської Русі території нинішньої України були центром державності східних слов’ян, для яких у той час Володимир (пізніше Москва) був східною окраїною (“україною”), а Новгород – північною. Але в міру перетворення Русі зі слов’янської держави на євразійську імперію геополітичні функції найбільших центрів радикально поміняли своє значення. Столицею імперії стала Москва, а Київ перетворився на другорядний центр, де перетиналися євразійський і середньоєвропейський впливи. Про жодний синтез культур не могло бути й мови. Вірогідно архаїчніші, суто російські православні пласти були піддані дійовому впливу з боку динамічної та “модерністичнішої” Західної Європи... Безумовно, українська мова і культура своєрідні й унікальні, але якогось універсального значення вони позбавлені... Усе це прирікає Україну на маріонеткове існування і геополітичну службу таласократичній (“морській”, тобто англосаксонській. – *О.Г.*) стратегії в Європі” [4].

З вищенаведеної цитати виходить, що в Україні відсутні “особлива культурна вісь універсального значення”, “етнічна винятковість”, її самоназва (а отже, і самоусвідомлення) означає “окраїнність”, “периферійність”, “маргінеси”. Не те, що Росія, яка і “мега-”, і “гіпер-”, і “супер-”. Принаймні начебто Росія виконує місію “врівноваження” полюса романо-германського Заходу полюсом слов’яно-тюркської Євразії (and the rest), а Україна – це лише “доважок”, epitheton ornans.

Не будемо, однак, як це у нас любляють, тішитися цитатою з Ф. Рігера: “... В Європі існує народ, забутий істориками... Цей народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі й ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою

мову, окрему від московської й польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ... звався руським... В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі вмели відрізнити Русь від Московії” [5]. Знаємо, що “Камінь, який відкинули будівничі, став главою кута” (Пс. 117 : 22; пор.: Пс. 18 : 3; 1-ше Послання Петра, 2 : 5). Те, що було, те було.

Але доки процес не завершився, як зазначає британський творець “філософії процесу” А.Н. Уайтхед, доки його результат не отримано, наявні різні можливості розвитку цього процесу, існують альтернативи, історія закономірна, але не фатальна, вона не є напередвизначена в способах своєї реалізації, завдяки чому на основі здійсненого історичного вибору та його результатів і наслідків відбувається переоцінка вартостей. Прогрес, нагадаємо слова слов’янофіла М. Данилевського, полягає не в тому, щоб постійно йти в одному лінійному напрямку, а в тому, щоб “обійти” все “поле” у всіх його напрямках [6]. У цьому аспекті нагальною є потреба визначення вектора орієнтації зусиль українського етносу. Швидше за все, ним є “стрижень цінностей (Істина, Віра, Краса, Благо, Добро, Справедливість)”, на який накручуються спіралі історії, перетворюючи сучасність на всечасність метаісторії [7], а саме, як пише російський мислитель М.О. Лосський, верхня частина спіралі містить процеси, паралельні й подібні процесам, що відбуваються в нижчій її частині, але – унаслідок впливу попереднього розквіту – більш досконалі [8].

Ситуація прогресу (вибору того чи іншого “вектора”), спонтанної самоорганізації та розвитку можлива тільки за наявності особливого стану нелінійної системи – “нестійкості” (стан системи поблизу точки біфуркації, за І. Пригожином), коли навіть випадковий незначний вплив (наприклад, “деміургійна нарація”, що описана в проекті “Тльон-

Укбар” Х.Л. Борхесом) може привести до нового принципово іншого стану (синергетика настоює на тому, що навіть якщо можна знати початкові умови, то майбутнє залишається принципово непередбачуваним” [18]), зумовити те, що зі спектра можливих (віртуальних) відносно стійких структур виникає в даний момент [9].

А.Н. Уайтхед визначав, що нація може вичерпати потенції якоїсь форми цивілізації (так, наприклад, у ХІХ ст. українська цивілізація “вичерпала” “візантійську” форму; у ХVІІ–ХVІІІ ст. уже паралельно з наявною відбувалося становлення, потім безжально перерване, “барокової” форми), але не вичерпати своїх творчих сил. У цьому випадку можливий певний “перехідний період”, що супроводжується іноді стражданнями та горем: “Такі... переходи до нових типів цивілізації можливі тільки тоді, коли думка випереджує реалізацію. Енергія націй спрямовується вперед до нових пригод уяви... Виникає світ мрії, з тим, щоб у відповідний момент дати поштовх до дії... Перш ніж рушити в Америку, Колумб міркував про далекий Схід, про кулястість землі, про безмежний океан. Пригоди рідко досягають задуманої цілі. Колумб не доплив до Китаю. Але він відкрив Америку” [10].

Без сумніву, такою “мрією Колумба” для російських націоналістів є “некласичне неєвразійство” (термін В. Костева), що “... будується на загальнометодологічному принципі мультилінійності соціально-історичного процесу, паралельному співіснуванню й розвитку різних культурно-історичних систем цивілізаційного типу, кожна з яких має свою логіку розвитку, свою культурну доміную, власні цінності, цілі й пріоритети... Незважаючи на варіативність євразійських ідей у різні періоди, загальним для них залишається: 1) мультилінійний підхід до оцінки історичного процесу, заперечення можливості існування єдиної для всього світу лінії соціально-історичного розвитку; 2) сприй-

няття Євразії як особливої географічної, соціально-історичної й соціокультурної суперструктури; 3) визнання життєздатною для Євразії самостійної еволюції як самоорганізованого цивіліогенезу, що спирається на багатоманітність національно-культурних традицій, норм, цінностей і досвід тисячоліть толерантного (компліментарного) співіснування народів” [11]. За суттю, неєвразійська “колумбова мрія” залишається “каботажним плаванням” (уздовж “берега Євразії”, тобто традиційного й нестрашного), у той час як сам Колумб “пустився берега” – і став адміралом Океану та віце-королем Нової Іспанії.

Вторить А.Н. Уайтхеду швейцарський геополітик Д. де Ружмон: “... Цей творчий поступ Європи я вже бачу насамперед у стародавній легенді про те, як Зевс викрав Європу. Саме стрибком на Захід, до моря і до пригод розпочинається легендарна Європа” [16]. Те ж саме говорить член Римського клубу Б. Гаврилишин: “... У цей історичний для України момент у нас мають бути майже неосяжні мрії... згодом вони повинні трансформуватися в мобілізуючі видіння, а потім треба багато працювати, щоб перетворити їх у реальність. Це і є наш виклик” [17]. У цьому сенсі українцям пропонується як “відгук” на “євразійський виклик” сформувати власний “концепт-проект” (design force), виходячи з власних потенційних можливостей.

Вектор пошуку запропонував німецький філософ Й.Г. Гердер (1744–1803) у “Деннику моєї подорожі в 1769 році”: “... Україна стане колись новою Грецією; прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться; з тільки малих племен, якими також були греки, постане велика, культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідтіля ген у далекий світ” [12]. Але що зробило Грецію, що зробило греків нацією? Цей же Гердер чітко дає відповідь: “... Обопільна родо-

ва та національна ненависть” [13], тобто образ ворога (*hostis*), того, з ким (чим) “нам” “некомпліментарно”. Північно-американські піонери такий стан відчували поряд з індіанцями, росіяни – з “особами кавказької національності”. Греки буквально проголосили: “ми” (елліни) і “вони” (варвари).

Російські неоевразійці зі шпальт офіційних українських видань відкрито розпалюють ворожнечу між народами (подаємо мовою оригіналу): “... Борьба двух цивилизаций – индивидуалистской европейско-атлантической и коллективистской православно-славянской продолжается на новом витке истории. Особенность этого вселенского противостояния в новом тысячелетии заключается в том, что к коллективистским цивилизациям относятся китайско-конфуцианская и исламская. Составляют ли они коалицию или союз цивилизаций – коллективистов в этом вселенском противостоянии Добра (Мы) со Злом (Я)? Каждый из нас является вольным или невольным участником этого исторического противоборства... Народ Украины терпеливо ждет своего нового мессии, нового Тараса Бульбу, который суровой дланью вразумит «славных пращурів правнуків поганих», где же, в какой цивилизации на самом деле место Украины и права какого человека нам надо защищать” [23].

Агітатори невдало маніпулюють тут поняттями й термінами, подаючи, наприклад, православне (ортодоксальне) поняття “соборність” (спільність, що базується на об’єктивних, загальновизнаних моральних цінностях – істині, любові красі та здатна збудити людей пожертвувати частиною егоїстичних зацікавлень, піти на розумний компроміс в ім’я утвердження цивілізованого суспільства) як синонім західного “колективізму” (влада цілого нормує та обмежує свободу окремих членів і єдність досягається у формі зовнішнього порядку, розмежування компетенцій, прав та обов’язків окремих частин). Говорити

про “колективізм” Далекого й Близького Сходу взагалі не випадає, оскільки як у конфуціансько-буддистській, так й ісламській системі мова йде про індивідуальне (егоцентристське) спасіння особистості, у якому, на відміну як від західного (католицького та протестантського), так і від православного (ортодоксального), людина прагне позбутися душі як джерела страждання шляхом ілюзорного, з власної сваволі розчинення в абсолюті (нірвані). Тобто панівною в колективізмі є тенденція заперечення (душі, світу, себе) на кількох онтологічно значущих рівнях. Свого часу повстанням проти цих світоглядних позицій були китайський даосизм, неоведичне вчення Шанкари, ірано-арійської генези суфізм.

Зрештою, можемо констатувати, що в українців основним архетипом є “особливе місце” (*locus amoenus*), “наш периметр простору” (Україна), у якому відчувається у своїй приватності єдність цілого (наприклад, міжетнічне “ми – козаки”), а в цілому – своя приватність (неповторні “я” – спершу як русич, литвин, черкес та ін., потім – як наділений певною характерною ознакою, що відображає “сміхованське” прізвисько). Знаменним видається те, що в рік зруйнування Запорізької Січі (1775) в іншому кінці європейського цивілізаційного простору й у затоці великого Середземноморського проекту народжується держава – США, на цій же ідеї співіснування (“братолюбія”, “філадельфії”) егоцентричних “я” в рамках досконалого Закону (Конституції), що поважає егоїзм та обмежує свободу тільки у випадках його загрози егоїзмові рівноправних “я” та корпоративно-державному. Постає питання: невже лише цей вибір (“ми” як “наша країна” і “всі решта”) неминучий для України як Нової Еллади? Саме таким шляхом пішли євреї Ізраїлю. “... Нація – це група людей спільного історичного минулого, об’єднана наявністю спільного ворога”, – зазначав Теодор Герцль [14]. Як пише С. Аверінцев, “... характерно, що Ягве

знову й знову вимагає від своїх обранців, щоб вони, вступивши у спілкування з Ним, передусім “виходили” б кудись у невідомість з того місця, де вони були закорінені до цього часу... Стан «виходу» явно має в системі давньоєврейської літератури вагомість символу: людина чи народ повинні “вийти” з інертності свого існування, щоб стати десь у просторі перед Ягве, як воля проти волі” [22].

Нам скажуть, що ні, Гердер не це мав на увазі, а красу мови та ландшафту, вдатності та здібності етносу. Але що зробило греками греків? Спів Гомера чи прославлене Гомером ахейське піратство? Хіба не зробили з українців націю “корсари Степу і Чорного моря” – козаки й гайдамаки, прославлені Котляревським, Шевченком та Гребінкою? Тому приречена на невдачу орієнтація наших просвітян (тестаментарних рустикалів) виключно на мову. Але й козацьке “шароварництво” чекає те ж саме. Як і різні “скоки та пляси” довкола неоязичницьких ідолів.

Слід щонайперше, наголошує Дм. Донцов, “...відважити чужу волю, на її місце поставити свою. Цього не було ні в Драгоманова, ні в Винниченка, ні в Тичини, але це було в більшовиків, в Росії” [15]. Слід розбудувати не державу, а волю, СВОБОДУ ВОЛІ. Розбудувати на фундаменті власних культурних принципів і цінностей (у соціології така програма визначається як “постмодернізація”, на відміну від “модернізації”, “доганяючої модернізації” як програм виключно “вестернізаційних”).

1. *Бжезинський З.* Вирішальна роль України на пострадянському просторі / З. Бжезинський // Політика і час. – 1997. – № 9. – С. 24–28.
2. *Новини НАТО.* – 2001. – Осінь. – С. 6.
3. *Ларуш Л. Х.* Стратегія Вернадського / Л. Х. Ларуш // Завтра. – 2002. – № 1 (424). – С. 6.
4. *Дугин А. Г.* Основи геополітики : Геополітичне майбутнє Росії / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея, 1997. – С. 377, 379.
5. Цит. за: *Кононенко П. П.* Українознавство. – К. : Заповіт, 1994. – С. 57.
6. *Данилевський Н. Я.* Росія і Європа / Н. Я. Данилевський. – М. : Книга, 1991. – С. 335.
7. *Кримський С. Б.* Архетип української культури / С. Б. Кримський // Вісник Національної академії наук України. – 1998. – № 7–8. – С. 75.
8. *Лосский Н. О.* История русской философии / Н. О. Лосский. – М. : Высш. шк., 1991. – С. 519.
9. *Жидкова О. О.* Особливості синергетичного світорозуміння у ставленні сучасної концепції розвитку / О. О. Жидкова // Вісник Київського національного університету. – Вип. 35 : Філософія. Політологія. – 2001. – С. 23.
10. *Уайтхед А. Н.* Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1990. – С. 684.
11. *Костев В. М.* Некласичне неоевразійство на порозі нового тисячоліття / В. М. Костев // Вісник Київського національного університету. Вип. 36 : Філософія. Політологія. – 2001. – С. 63–64.
12. *Herders Werke* : In 5 Bd. – Berlin ; Weimar, 1969. – Bd. 1. – S. 135.
13. *Гердер Й. Г.* Мова і національна індивідуальність / Й. Г. Гердер // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 39.
14. Цит. за : *Бродский Р. М.* Истинное лицо сионизма / Бродский Р. М., Красивский О. Я. – Львов : Каменярь, 1983. – С. 6.
15. *Донцов Д.* Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон ; Торонто : Укр. видавнич. спілка ; Ліга визволення України, 1966. – С. 306.
16. *Ружмон Д. де.* Європа у грі : Шанс Європи : Відкритий лист до Європейців : Європа і Європейці / Д. де Ружмон ; пер. з фр. та англ. – Львів : Літопис ; ЦГД ЛДУ, 1998. – С. 82.
17. *Гаврилишин Б.* Украина между Востоком и Западом, Севером и Югом / Б. Гаврилишин // Зеркало недели. – 2000. – № 38. – 30 сент.
18. *Пригожин И.* Философия нестабильности / И. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 32.
19. *Єшкілев В.* Топос Поразки [Електронний ресурс] / В. Єшкілев // І : часопис текстів та візій. – Львів, 2002. – № 26. – С. 2–3. – Режим доступу : www.ji-magazine.lviv.ua.
20. *Окара А.* Безхребетная Украина : Матриархат украинской политики / А. Окара. – Режим доступу : // <http://www.evrazia.info/modules.php?name=News&file=article&sid=1645>.
21. *Шевченко В. В.* Человек Кампанеллы / В. В. Шевченко // Человек. – 2004. – № 5. – С. 49.
22. *Аверинцев С. С.* Древнееврейская литература / С. С. Аверинцев // История всемирной литературы : в 9 т. – М. : Наука, 1983. – Т. 1. – С. 276.
23. *Соломатин Ю.* Западный миф о правах человека как средство агрессии против прав народов и прав всего человечества / Соломатин Ю., Корнейчук М. // Віче. – 2002. – № 4. – С. 59–63.

АНТИНОМІЇ ТА ПРОТИРІЧЧЯ ЯК СИНЕРГЕТИКО- МОДЕЛЮЮЧІ СУБСТАНТИВИ ТЕКСТОВОГО ПРОСТОРУ: НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ ХХ ст.

У статті здійснено спробу обґрунтувати знання про такі філософські категорії, як антиномії та протиріччя, і застосувати їх до інформації про закони організації поетичного тексту. Узагальнено досвід синергетичної інтерпретації механізмів текстобудови й доведено актуальність і дієвість законів синергетики.

Ключові слова: антиномії, протиріччя, синергетика, текст.

В статтє осуществлена попытка обобщить знание о таких философских категориях, как антиномии и противоречия, и применить их к информации о законе организации поэтического текста. Синтезирован опыт синергетической интерпретации механизмов текстоструктуры и доказана актуальность и действенность законов синергетики.

Ключевые слова: антиномии, противоречия, синергетика, текст.

In the article an attempt is realized to prove the knowledge about such philosophical categories as antinomy and opposition and to apply for the information about the law of organization of the poetical text. The authors extend the experience of the synergetics interpretation of the text structure's mechanism and they prove the actuality and the effect of the synergetics laws on the actual material.

Keywords: antinomy, opposition, synergetics, text.

Початок ХХ ст. позначився бурхливим розвитком філологічних дисциплін і плюралізмом їх науково-векторних спрямувань. Попри значну поліфонію цієї динаміки, незмінним залишається антропоцентризм сучасної гуманітарної науки. У цьому контексті відбувається перегляд багатьох усталених поглядів і теорій, зароджуються новітні за формою та змістом напрями. Під такі ренесансові тенденції потрапила й лінгвістика тексту, яка в кінці ХХ ст. справила враження досліджуваного та вичерпаного джерела.

Розвідки першопричин і витоків текстотворення в галузі імпліцитного та експліцитного, аперцептивного складника, культурних кодів та форм історичної пам'яті, психологічних засад та взаємозв'язків між текстом і свідомістю автора тощо спричинили нову хвилю досліджень і розширили методологічні рамки. Навіть більше, на сформовану й усталену науку про мову й художню літературу почали впливати ідеї синергетики, які уже досить міцно прикріпилися до природничих наук.

Очевидним є те, що поспішність у позиціонуванні синергетики як такої в системі гуманітарних знань буде передчасною й дещо штучно “притягнутою”. Станом на сьогодні мають місце невеликі доробки в галузі синергетики мови, мовного знака і тексту, щоб стверджувати про реальне існування механізмів самотворення. Та напрацювання в галузях природничих наук, медицини, історії, культурології та ін. дають змогу обережно висловлювати гіпотези щодо можливих додаткових силових складників у механізмі формування текстових реалій. “Не випадково О. Есперсен звернув увагу на такий парадокс мовної еволюції: історія мови фактично є ланцюжком постійних “недоліків”, що стосуються існуючого синхронного узусу, а в синхронії існує протиборство... мовних зразків... через те, що одні моделі, залежно від сфери вживання, є то помилковими, то правильними, то маргінальними, то центральними” [13, с. 126].

Крім синергетичних схем і динамік, увагу вчених-філологів у кінці ХХ ст. привернули діалектичні аспекти мовно-

го знака й тексту. Йдеться про те, що розвідки в галузі мовних опозицій, системності й асистемності, динаміки мовних систем, їх лінійного й нелінійного розвитку, мовної симетрії й асиметрії, принципи мовних опозицій і багато інших зблизили вчення про мову з механізмами й законами світу матеріального, який досліджує природнича галузь. Спроба по-філософськи обґрунтувати світ мовно-художніх реалій змушує побачити й визнати подібність законів матеріального світу та потенційні можливості їх застосування в неприродничих сферах знань. Власне про це почали писати вчені ще в першій половині ХХ ст., зокрема Т. де Шарден, В. Вернадський, П. Серю та ін. У другій половині ХХ ст. з'явилася низка наукових розвідок, які безпосередньо розглядають вищеописані явища. Зазначена проблема тією чи іншою мірою знайшла своє відображення в працях, які торкаються проблем епістемології як нової наукової парадигми.

Через праці дослідників червоною ниткою проходить ідея єдності будови світу, мови, тексту; єдності законів, які визначають динаміку та повний цикл існування явищ, що виходять за межі окодоступного світу. Якщо ж звузити пошуки цих законів до параметрів художнього слова чи тексту загалом, то слід зазначити, що важко заперечити аксіому, що буття людини, буття світу, світу матеріального й нематеріального текстового простору пройняті ідентичними законами та механізмами. Одним із таких законів є закон антиномій (чи опозицій). Складно спростувати й те, що закони буття в повному обсязі відобразились у текстовому просторі. Так, скажімо, усім матеріальним явищам властиво мати центр і периферію, зазнавати динаміки “від” і “до”, мати початок і кінець, експлікувати протиріччя як у межах самої системи, так й у контексті інших систем, формувати полярні позиції, які існують лише за умов антиномійного позиціонування.

Що ж до філософських витоків та ідей, то зазначені категорії в середовищі філософського дискурсу існують з часів Платона та Арістотеля й не викликають уже ніяких глобальних і принципових дискусій та заперечень. Так, “Ще Арістотель у “Метафізиці” звертав увагу на те, що певний феномен часто є одиничним через свій зв'язок із загальним явищем, залежність від нього чи часткового, неповного збігу їхніх якостей; з іншого боку, якість загального може бути результатом зв'язку чи співвіднесення з одиничним; одне й те саме явище може бути одиничним стосовно одних явищ, систем, елементів, але усезагальним – стосовно інших” [13, с. 126]. Щодо філологічної науки, то саме зазначені категорії рецептовані гуманітарною сферою лише епізодично. Це означає, що мовознавство й філологію загалом у перспективі ще очікує епоха, для якої доміантними будуть розвідки саме в лінгво-філософському ключі. Тут, звичайно, будуть залучені праці не лише Платона, Арістотеля, Августина, Канта й Гегеля, але й автори та їх доробки, які не мають безпосереднього стосунку до філософії – тут ідеться про точні науки: астрофізику, молекулярну фізику, біологію та інші галузі.

Наразі можемо стверджувати, що якщо антиномії та протиріччя (як похідний варіант антиномій) знайшли своє відображення в значній кількості дефініцій, описані категорійно та термінологічно щодо слова чи мови, то слід виділити й такі, як мова і мовлення, мова і реальність, об'єктивне і суб'єктивне, ядро і периферія (семантичне поле, скажімо, чи словотвірні реалії) тощо. Відштовхуючись від цих положень, можемо стверджувати, що антиномії є невід'ємним елементом текстобуття, художньо-текстового утворення. Наприклад, можуть тлумачитись як антиномія людина і зовнішній світ, духовне і матеріальне, минуле і майбутнє, близьке і далеке, життя і смерть (людини, почуттів), народження і смерть, “він” і “вона”

та багато іншого. Але самі антиномії не є константними й перманентними, вони наділені динамічними ознаками, характеризуються незмінними процесами видозмін, динаміки, швидкоплинності. Навіть якщо автор подає нам абсолютно статичну картину буття – спостерігач і світ, гармонія стану душі та світу демонструють антиномію, бо світ навколишній і світ людини – це антиномійна опозиція; також буття світу й буття людини є тотожними й нетотожними водночас. Текстотворчі механізми і структура вибудовуються на перших двох цеглинах – світі зовнішньому та внутрішньому (тут людини, автора, ліричного героя, персонажа та ін.) і другому складникові – людина і світ – буття суб'єкта у всесвіті й сам Всесвіт. Ці дві субстанції стають точками відліку всієї подальшої системи формування складної моделі світу, яка віддзеркалюється художнім (тут поетичним) текстом. Власне ця точка відліку стає першопричиною, яка “збуджує”, вибудовує текстову конструкцію, синергує її. Проте, як слушно зауважує Л.В. Лесков, “у синергетиці існує поняття законів ритму, суть яких зводиться до того, що надто різкий перехід системи з одного стану в інший загрожує системі руйнацією” [12, с. 79]. У цьому випадку залучається низка наступних антиномійних складників, а також реалізовується система протиріч, які укладаються в синтагматичний ряд, лінійно-текстову послідовність, і в кінцевому результаті вимальовується парадигма буття у формі поетичного тексту. Так, ще Геракліт “... уявляв протиріччя як вічне становлення, можливе тільки в єдності протилежностей. Єдність (у нашому випадку єдність тексту) мислиться ним як перехід з однієї протилежності в іншу” [15, с. 156].

Якщо вищесказане спроектувати на художньо-поетичний текст, то можуть висвітлитися ті сегменти субструктури, які раніше не потрапляли в поле зору дослідників. Тож для підтвердження аксіоми про відповідність між меха-

нізмами буття людини і світу, простору матеріального і нематеріального розглянемо тестові одиниці, зокрема поезії М. Рильського та Б.-І. Антонича.

Антиномії та протиріччя (як похідний варіант антиномій) стали основою поезії М. Рильського “Як Одиссей, натомлений блуканням...”:

Як Одиссей, натомлений блуканням
По морю синьому, я – стомлений життям –
Приліг під тінню сокора старого,
Зарився в листі і забув про все.

У цьому випадку головною є антиномія *людина – зовнішній світ*, який одночасно надихає і втомлює. Тому надалі стикаємося з такими протиріччями, як *наснага – втома (втома від власного безсилля і від життя загалом), рух, в якого є мета – безцільне блукання*. Повсякденне життя й навколишню дійсність поет сприймає як зміну стихій (другорядне протиріччя *буття людини – буття стихії, море (вода) – земля*). Порятунок від життєвих бур – “... під тінню сокора старого” (*протиріччя спокій, забуття – вічна занепокоєність, старість – молодість* (старе дерево – немолодий автор-одиссей)).

Якісь думки – чи тіні їх – снуються
В дрімоті тихій. Листя миготить,
Упав на стовбур білий відблиск сонця,
І комашинка лізе по йому.

Антиномійною опозицією в цьому епізоді є *людина і світ*, епізоди буття, навколишнього світу проектується на свідомість і втілюються у словосполучення “якісь думки” (адже “у центрі актуальних проблем сучасної глобальної еволюційної кризи незмінним залишається питання про людину в історії та ритми історії в людині...” [12, с. 55]).

І я засну під безтурботний шелест
З надією, що, граючись м'ячем,
Мене розбудить ніжна Навсікая,
Струнка дочка феацького царя.

Ці рядки експлікують дихотомічну антиномійну залежність *він – вона* (два начала першобуття), протиріччя *сила* (мужній Одиссей) – *ніжність* (струнка

Навсікая), *сон – реальність* (а звідси бажане – наявне).

У поезії М. Рильського “Покину нудні сигнатурки в аптеці...” спостерігаємо:

Покину нудні сигнатурки в аптеці,
Забуду дітей в пелюшках
І поїду ловить оселедці
У північних морях.

Цей епізод маніфестує заломлення світу у свідомості автора, де світ зовнішній і світ внутрішній, статика й динаміка формують текстогенні доміанти, які вибудовують тексторяд. Отже, наявна антиномія *людини і світу зовнішнього*, а радше *людини* (людини-мрійника, мандрівника) та її *оточення* (аптечний побут, немовлята в пелюшках, продимлене набридле місто з вічно заклопотаними людьми), а також *дорослих та дітей* (немовлят). Бажане протиставляється реальному, фантазія й прагнення до забуття перемагають обов’язок і тяжіння до стабільності. Тут можна зіткнутися з протиріччям *рутина сім’ї та роботи – адреналін подорожі*.

... Буря в своєму звитяжному свисті
Літає в плащі сніговім, –
А тут, у набридлому місті,
Лише люди та дим.

Уява малює контрасти на основі протиставлення кольорів: *білий* (біло-сніжний плащ північної бурі) – *сірий* (сіра кіптява міського диму). Протиріччям є *політ – приземленість* (буря у своєму звитяжному леті приваблює автора набагато більше, ніж снування людей у “набридлому місті”). Саме такі протилежності Гегель розглядав як “... корінь будь-якого руху і життєвості... сутності розвитку” [15, с. 156].

Під парусом білокрилатим
Сам я стану як птах.

Протиріччя *приземленість – окриленість, піднесення* наближає нас до “утаємненого” смислу, адже автор – свідомо чи несвідомо – виразив психологічні основи розуміння життя.

Хоч автор подає нам статичну картину буття – спостерігач і світ, стан душі та світ уже стають антиномією, бо *світ навколишній і світ людини* – це беззаперечно антиномійна опозиція, що вибудовує цілу структуру, у якій “найменша випадковість може мати радикальне значення” [2, с. 209].

Антиномія *людини, її мови та реальності* може буди прослідкована у вірші “Тріпоче сокір, сріблом потемнілим...”, де описані й здібність людини, і зубожіння її слова, які взаємоспричиняються, будучи підвалинами ментальності:

Доми давно порівняні до скринь,
Людські слова з їх розмахом несмілим...
Дай, серце, волю нетерплячим крилам,
Затріпочи, розвійся і полинь!

Чітко вирізняються в тексті протиріччя *обмежений замкнутий простір (дім) – безмежна воля, сліпа покора – бунт, нетерплячість*.

А серце так: ти ж той листок єдиний
На гілці всеземної деревини,
Ти ж тільки частка, лінія одна!
Зумій же чуть, як переходять соки
Крізь дерево плодоче та високе,
Спізнай, яка у цілім глибина!

У наведених рядках простежується антиномія *цілого – його складової частини*, людина постає одним з елементів усеземного (звідси нове протиріччя: *особисте – усезагальне, міщанська обмеженість – космічна глибина*). Віддаленість контрастивних понять не перешкоджає усвідомленню їх полярності у філософському аспекті, навіть більше, зв’язує текст в одне ціле. Адже “проблема самоструктурування реальності... була ключовою проблемою розуміння й опису світу ще з часів древніх космогоній” [3, с. 13].

Варто зауважити, що текстотворення базується на таких підвалинах, як *світ зовнішній і внутрішній* (людини, автора, ліричного героя, персонажа та ін.) і *людина та світ* (буття суб’єкта у всесвіті й сам Всесвіт). Саме вони сприя-

ють формуванню моделі світу, яка віддзеркалюється поетичним текстом. Такий процес віршотворення М. Рильський зобразив у поезії “Ключ у дверях задзвенів...”:

Ключ у дверях задзвенів.
Самота, працююча й спокійна,
Світить лампаду мою і розкладає папір.

Поняття митець (автор) стикається з поняттям самоти-музи, що надихає і допомагає. Автор акцентує увагу на звукових ефектах-протиріччях *тиша – звучання (дзвін ключа)*. Наступні рядки розкривають головне протиріччя поезії *самота митця – самота пересічної людини*. Головний герой вирішує повернутися до своєї працюючої самоти. Наслідок – вона, як жива, прислуговує авторові, світить його лампаду, розкладає папір, бере участь у фантастичному перетворенні убогої герані у велетенський баобаб, присмеркової стіни у вітрило корабля, у самому процесі текстотворення:

Вбога герань на вікні велетенським
росте баобабом,
По присмерковій стіні дивний пливе
корабель.

Тут мають місце протиріччя *реальне – фантастичне, зовнішній світ – внутрішній світ*, який відчиняється дзвінкою ключем і веде в невідомість. Темрява незвіданого розсіюється світлом лампади: протиріччя *світло – тінь*. Варто згадати, що ще Геракліт розумів боротьбу протилежностей як “вічне становлення, що реалізується в єдності протилежностей” [15, с. 156].

У ще одній поезії М. Рильського “Багрянний вечір догорів...” ідеться про те, що в багатоголосому місті можна творити лише на самоті, у повній тиші та спокої:

По шумі денних голосів
На серці тихо, сумно, чисто.

Звідси випливає ціла низка протиріч: *ніч – день, тиша – шум, сум – радість, чистота – скверна*.

Ніч, лампа, роздум, самота,
Сніги паперу ще німого.
Спокійна творчості тривога,
В мовчанні зімкнені уста,
Ледь-ледь окреслена мета
Знов серце манить у дорогу.

У цьому, обмеженому рамками художнього твору, текстовому просторі можемо виділити чималу кількість протиріч, що вивірені часом і традицією: *темрява – світло* (світло лампи розсіює темінь), *чорне – біле* (чорна ніч і сніжно-білий папір), *мовчання – звучання* (папір німий, уста міцно зімкнені), *чітка реальність – ледь окреслена фантазія* (ефемерність, нетривкість ще більше спонукає до дії, подорожі автора у світ вигаданого), *спокій – тривога* (це протиріччя виражене оксюмороном “спокійна творчості тривога”), *статичність – рух, незмінність місцезнаходження – спокуса дорогою*.

У ще одній поезії згаданого автора “В суботу грає море, і дельфіни...” творцями тексту є вже не реальні, земні, а фантастичні, “морські” люди, тому тут має місце антиномія *реальне – вигадане, фантастичне*. Так виникає простір для мрій, нестримності фантазії.

Воли стоять на березі морському
І не ревуть, і не хочуть додому,
Зчаровані прибоєм. Чумаки
Летять у даль серцями, як чайки.
І з моря дивні випливають люди:
Хвіст риб’ячий і чоловічі груди
Та голова. Їх співи голосні,
Як сурми в пурпуровій вишині.

Для українця море і степ – символи волелюбства, повноти життя, простору для мрій. Безмежність моря й степу породжує ідею свободи (свободи жити і творити), що знову ж таки органічно перегукується з полярними поняттями – родинне гніздо, стабільність. Тому виділяємо з тексту такі протиріччя, як *мандри – повернення додому, дім – чужина, діти моря – діти землі, виконавець – слухач, глибина моря – вишина неба, час: минуле – сучасне*.

В суботній час серед вітрів і піни
Так уродилась пісня України, –
І в дальнє море – у суботній час –
Вона зове і пориває нас.

Тепер можемо вибудувати ще кілька пар антиномій: *творець – створене, небуття – буття (створення, народження)*. Вони показують читачеві, що справжня майстерність, одухотвореність здатна і сотворити, і оживити, у нашому випадку пісню.

Зазначимо, що “ідея цілісності людини, “цільності” людського знання ґрунтується на біблійному явленні про онтологічну єдність людського ества і буттєвої цілісності людини в Богопізнанні і щоденному людському пізнанні” [2, с. 122–123]. Усім матеріальним явищам властиво формувати полярні опозиції, які існують лише за умов антиномійного позиціонування. Як приклад – ствердження молодим Б.-І. Антоничем того, що мистецтво є окремою дійсністю, відмінною від дійсності буденної: *антиномія дійсність № 1 – дійсність № 2*:

Поете! Чорний шлях твій, чорна скиба,
Не заспокоїть сірини багонце
Чужа ржа біржі, гниль коржава гриба.
І мрій снуєш сріблясте волоконце,
І вверх глядиш, мов навіжена риба,
Яка побачила хоч раз вже сонце.

Дві згадані дійсності, як поняття зі сфери людського існування, знаходять неоднозначне вираження в такому ряді протиставлень: *легка дорога звичайного обивателя – чорний (складний) шлях поета; чорна скиба (родючий чернозем творчості) – сірини багонце (трясовина повсякденності); поет – риба (щоб жити й творити він мусить знаходитись у своїй стихії)*.

Якщо “мова поділяє природу всього органічного, де одне виявляється через інше, загальне в частковому і де завдяки всепроникаючій силі утворюється ціле” [5, с. 308], то текстотворчий механізм і структура ґрунтуються на бутті суб’єкта у всесвіті й самому всесвіті. Саме ці субстанції є початком форму-

вання складної моделі світу, яка відзеркалюється поетичним текстом. Власне ця точка відліку синергує, вибудовує текстову конструкцію. Творення власних текстів автор описує в поезії “Ранок”:

Тільки цей куток ще тінню обійнятий,
Скрипка, струни обвільнивши спить.
Сонна тиша, лиш перо дзвінке й крилате
По папері, мов стріла, дзичить.

У місті ранок, що “тіні й мрії розгорнув і знагла / піснею возів прогомнів”, воно ще сонне, обвите тіннями, сплять будинки, спить скрипка, навіть тиша ще сонна, проте поетове перо вже працює. І знову людина і зовнішній світ тлумачаться як антиномія, як невід’ємний елемент текстобуття.

У поданих рядках можемо виділити такі протиріччя: *скрипка – перо* (два інструменти мистецтва); *сонні струни – дзвінке перо; музика – тиша; перо – стріла* (перо поета вже не інструмент, а зброя).

Вартими уваги є поезії зі збірки “Ротації”, що теж змальовують місто з усіма його плюсами й мінусами (антиномії *людина – люди, особистість – соціум*). Для прикладу можемо навести рядки однойменної поезії “Ротації”:

Мусує день, мов склянка золотого чаю,
Прочищена блакить, ввиш мряки
шумовиння.

Йдуть люди жовтих міст, і їхні очі сяють,
Хоч смуток вглиб ховають, мов гірке насіння.

Очі жителів сяють, але існує і мряка фальші, спричинена тим, що “шумовиння” смутку заховане надійно й глибоко, “мов гірке насіння”. Проте кожне зернятко фальші коли-небудь проростає. Ось і наслідок:

Церкви, цукерні, біржі – духові і тілу.
Для зір і для монет. Ждучи рідких
окрушин
Крихкого щастя, прочуваєм інші цілі.
Мов зонд у рану, розпач грузне в наші
душі.

Місто – сукупність засідок на монети й на зорі, на тіло й на душу, яка потребує лікування – зондування розпачем, що впливатиме не поверхнево, а зсередини і, можливо, призупинить “прочування інших цілей”. Таким чином, уже можна виділити кілька “урбаністичних” антиномій: *людина – місто; тіло – дух; ціль тілесна – ціль духовна; поверхневе – глибинне* і протиріч: *сяйво – мряка; щирість – фальш; возвишене – інше; свобода духу – рабство тіла*.

За словами О.О. Семенець, “текст, як продукт мислення, з неминучістю несе в собі відбиток ментальної сфери мовця” [16, с. 55]. Саме цей відбиток, що показаний як закріпачення не лише в побуті, а й у душі, є основним мотивом поезії “Ранок у місті”. У ній ітиметься про “інше”, нице й приземлене:

“Не пий води на товці! Йдеш спати –
зуби вимий!” –

Спадщинна мудрість, мудрість, що не
в’яне.

Мальовані квітчасто кубла чесних сімей,
Канарка, ліжко, цуцик і стандарт
кохання.

“Інша” мудрість, мудрість, що не
в’яне (бо, напевно, із самого початку була штучною). Сімейні гніздечка трансформовані в “кубла чесних сімей”, де все за стандартом: меблі, домашні улюбленці, кохання. Маємо перший ряд протиріч: *вічна мудрість – мудрість набута* (псевдоспадкова); *природність – штучність; гніздо – кубло; оригінальність – стандартизація*.

В м’якім атласі ночі сплять, мов пні,
подружжя,

Труна любови – ліжко, кислий хміль,
подагра.

Це душі та тіла на терезах байдужних,
А місто вінчане стягами перших загра.

Недарма кажуть, що “коли світ розколюється, тріщина проходить через серце поета. Який, власне, і починається зі здатності побачити це, пережити й висловити” [15, с. 55]. Тріщину сьогодення, яке показане в згаданій поезії, поглиблюють такі протиріччя: *подруж-*

жя – пні; ліжко – труна; звідси відпочинок – смерть; життя – смерть (точніше моральна кончина ще при житті; *смерть моральна – смерть фізична*). Антиномія *воля – рабство* вказує на те, що рабство свідоме, виважене холуйство – уже виключно духовне явище в цивілізованому світі і т. п.

Узагальнюючи, можна зробити висновки, що нова парадигма знань про природу тексту, його витоки й первоначала висвітлює нову парадигму знань, епістемологію та картину світу. В основі цієї картини лежить надскладна мережа смисло-структурних сплетінь, доміантою яких є комплекс антиномій і протиріч. Цей текстотворчий чинник незмінно залишається на узбіччі магістральних досліджень філологічних наук. При пильному розгляді текстової канви очевидним стає малюнок комбінаторних складників, які експлікують проекцію навколишнього світу на поетичну картину світу автора. У творчій свідомості поета картина навколишньої дійсності зазнає естетико-сміслових трансформацій та укладається в конгломерат двох начал – матеріальної дійсності й світу поета. Тому антиномії реального світу проектуються на авторську картину світу й породжують систему взаємозалежних і взаємозаперечних бінарних єдностей, які в кінцевому результаті стають першоосновою текстової реальності. Таким чином, можна стверджувати, що антиномії, як субстантивний складник тексту, породжують комплекс протиріч, формують текст, допомагають створити унікальний і неповторний авторсько-поетичний малюнок, однак першоосновою поетико-естетичних форм залишаються антиномії та протиріччя.

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : Сов. Энциклопедия, 1969. – 608 с.
2. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2009. – 192 с.
17. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем : (Синергетика и теория

- социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – С. Пб. : Лань, 1999. – 480 с.
18. *Vsesvit*. – 1996. – № 8–9. – С. 122–125.
 19. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 398 с.
 20. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз. – М. : Академия, 1995. – 200 с.
 21. Деррида Ж. Письмо и различие / Ж. Деррида ; пер. с фр. – М. : Академический Проект, 2007. – 495 с.
 22. Злотникова Т. С. Человек, хронотоп, культура : Введение в культурологию / Т. С. Злотникова. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2011. – 332 с.
 23. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант // Сочинения : в 6 т. – Т. 5. – М. : Мысль, 1966. – С. 161–527.
 24. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
 25. Крымский С. Б. Эпистемология культуры : Введение в обобщенную теорию познания / С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский, В. М. Мейзерский. – К. : Наук. думка, 1993. – 216 с.
 26. Лесков Л. В. Футуросинергетика : Универсальная теория систем / Л. В. Лесков. – М. : Экономика, 2005. – 170 с.
 27. Маковский М. М. Системность и асистемность в языке : Опыт исследования антиномий в лексике и семантике / М. М. Маковский. – М. : Наука, 1980. – 210 с.
 28. Мигирин В. Н. Гносеологические проблемы знаковой теории языка, фонологии и грамматики / В. Н. Мигирин. – Кишинев : Штиинца, 1978. – 140 с.
 29. Петряков Л. Д. Проблема различия и противоречия : Язык как способ объективации рациональности / Л. Д. Петряков. – Ярославль : ЯрМедиаГрупп, 2009. – 216 с.
 30. Семенець О. О. Синергетика поетического слова / О. О. Семенець. – Кировоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
 31. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – Изд. 6-е, перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 815 с.

Personalia

Юрій Володимирович Шевельов **(1908–2002)**

Дивне було наше заочне знайомство з великим українознавцем Юрієм Шевельовим. Студентами Київського університету імені Тараса Шевченка ми вивчали українську мову за двотомним “Курсом сучасної української мови”. На титульній сторінці другого тому – “Синтаксис” – стояло прізвище тодішнього директора Інституту мовознавства Академії наук Леоніда Булаховського, але пошепки з вуст в уста передавалося: насправді книжку написав не Булаховський, а вигнанець – “націоналіст” Юрій Шевельов. Видатний учений Л. Булаховський блискуче читав нам лекції, був автором багатьох праць, і ми були переконані в його порядності й гідності. “Як же таке могло трапитися – випустити чужу книжку під своїм іменем?” – дивувалися ми.

Уперше випала нагода побачити Шевельова через роки на Міжнародному конгресі українців у Києві 1990 року. Конгрес відкрився в Оперному театрі, а його засідання проходили в теперішньому Українському домі. Коли оголосили: “До слова запрошується Юрій Володимирович Шевельов”, присутні стоячи вітали славетного земляка. Бо попри те, що десятиліттями він був заборонений і зганьблений, ущент розкритикований і публічно засуджений владою і запобігливими вченими, українська інтелігенція знала, високо поцінувала науковий подвиг усесвітньо відомого українознавця. Ю.В. Шевельов із властивою йому іронічністю звернувся до присутніх красномовно незвично: “Шановні друзі й вороги!”

А далі привітав друзів і простив ворогам. Згадав він у виступі й свого давнього товариша часів навчання в Харківському університеті Леоніда Бу-

лаховського. І подякував йому за небачену в часи тоталітаризму й репресій сміливість: опублікувати – бодай під іншим прізвищем – книжку, написану “ворогом народу”, той самий “Курс”.

Ця доповідь на Конгресі була відкриттям нового явища – явища Шевельова. Виходять друком його книжки й статті, бібліотечні сховища нарешті відкрили його старі публікації. Завдяки вченому могутній поштовх до відродження одержала забута галузь знань – українознавство. Здебільшого незвичними були його ідеї щодо давнього походження українців та української мови, самотності розвитку українства та його культури, неісторичності поняття спільна давньоруська народність. Через книжки й статті Юрія Шевельова в науковий обіг увійшли призабуті або замовчані постаті українських діячів минулого. Потрібно було змінювати концепції, по-новому писати книжки й читати лекції студентам.

Познайомились ми з Юрієм Володимировичем (він був незадоволений, коли його називали “паном Юрієм”) під час Міжнародного конгресу українців, що проходив у Києві в Палаці “Україна”. Шевельов був обраний до президії конгресу, але під час перерви охоче спілкувався з його учасниками. Доброзичливо поставився до моєї пропозиції щодо співпраці з Прикарпатським університетом, одразу ж висловив свої побажання (на жаль, наші домовленості доконечно не були реалізовані). Наступного разу ми зустрілися з Шевельовим у Львові під час Другого міжнародного конгресу українців. Я запросив його відвідати Івано-Франківськ і нашу українську Мекку – гуцульську Криворівню. Учений послався на слабе здоро-

в'я, але його зацікавленість нашим краєм, Галичиною перемогла. Я був щасливий: він погодився!

А слід сказати, що під час Другої світової війни Юрій Володимирович жив і працював у Львові, звідси й емігрував спочатку до Німеччини, потім і до Сполучених Штатів. Його пильну увагу привернула тоді дискусія часів Івана Франка: чи вплинули “галичанізми” на розвиток української літературної мови? І Шевельов у 1943–1944 рр. пише невеличку книжку “Внесок Галичини у формування української літературної мови” (перевидана у Львові 1996 року), де на великому фактичному матеріалі переконливо доводить: так, свого часу існувало паралельно два варіанти української літературної мови – наддніпрянський і наддністрянський, вони взаємодіяли.

Славетний учений мріяв про той час, коли “не тільки єдина, а й одноманітна літературна мова запанує у всій Україні, розвинувшись на основі всіх головних українських діалектів, але насамперед на основі схрещення двох вирішальних: центрального подніпровського як бази і галицького як того цементу, що проходить поміж усіма брилами бази, скріплюючи їх і роблячи споруду міцною, відпорною, витривалою – нероздільною” [2, с. 156]. Згодом під псевдонімом Юрій Шерех (як пояснював нам пізніше в Нью-Йорку, обрав це ім'я заради конспірації, ховаючись від довгих рук НКВД) він надрукував про вплив галичанізмів на розвиток української літературної мови статтю і в знаменитій “Енциклопедії українознавства” [3, с. 356]. Йому ж належать й інші праці із цієї проблематики: “Галичина в формуванні нової української літературної мови” (1946, 1949), “Одна чи дві літературні мови” (1946), “Вплив Галичини на повну українську літературну мову” (1947), “Галицькі впливи на українську літературну мову в ділянці наголосу” (1947). Отож Галичина була йому добре знайома, близька.

І ось за кілька днів славетний учений уже в Івано-Франківську, читає лекцію в нашому університеті. Викладачі й студенти вщент заповнили актову залу. Говорити літній людині було важко, але тиша стояла виняткова й чутно було кожне його слово. А оповідав професор щось незвичне. Що Шевченко вніс величезний вклад у розвиток української літературної мови, але не він є її основоположником, бо сформувалася вона як літературна задовго до Шевченка. Що Сковорода писав українською мовою, але свідомо вживав церковнослов'янські запозичення, аби відтворити новий художній стиль – бароковий. Що Котляревський – один з основоположників літературної мови...

Наступного дня разом із професором Василем Грещуком ми повезли Шевельова до Криворівні. По дорозі завітали, не попередивши, до звичайної собі хатини в Делятині: побачити обійстя і побут галичан. А далі – Яремче, Ворохта, Верховина, Криворівня. Сучасне життя прикарпатців, місцеві традиції викликали щире зацікавлення ученого. А про велетнів літератури, що збиралися на початку ХХ ст. у Криворівні, – Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Лесю Українку, Василя Стефаника, Ольгу Кобилянську – Шевельов знав, здавалося, все. І розповідав про них із неприхованим захопленням. У Франковому музеї оглянув кожний експонат. Зробив розчулений запис у книзі почесних відвідувачів. Із задоволенням пригостився стравами гуцульської кухні.

Коли ми з професором Богданом Грицюком перебували 1995 року в Нью-Йорку, учений запросив нас до свого помешкання. Він працював професором Колумбійського університету, очолював Українську вільну Академію наук і користувався загальним незаперечним авторитетом в українській громаді США. Жив він у центрі міста, можна сказати, не одинаком, а в колі численних друзів – тисяч і тисяч книжок. Пригощав нас сушеними фруктами й вів неквапно роз-

мову. Я не наважувався ввімкнути диктофон, але пізно увечері в номері готелю записав цю бесіду майже дослівно. Критично, але без зловтіхи, швидше із сумом оцінював професор сучасний стан українознавства в Україні, називав імена вчених, що в роки тоталітаризму завдали науці більше шкоди, аніж принесли користі. Зважено й помірковано оцінюючи великий талант Олеся Гончара, характеризував свої неоднозначні відносини з письменником. Розповідав і про себе, але надзвичайно стримано, без найменшого хизування. Я зазвичай презентував йому свою книжку, а він мені свою – “Юрій Шерех. Третя сторожа”, що вийшла на той час друком у Києві, з написом “Віталію Кононенкові сердечно від Автора. Ю. Шевельов. Нью-Йорк. 15.8.95”. З гордістю демонстрував нам професор свою унікальну бібліотеку.

Востаннє зустрілися ми з академіком у рідному йому Харкові на Третньому конгресі українців у 1996 році. Він мав робити доповідь про походження українських числівників, але відійшов від теми й почав говорити про наболіле – стан словникарства в Україні. Чимало різких слів було сказано на адресу “Словника української мови” в 11 томах, що побачив світ у 70–80 роках, за введення мовних покручів, со-в’єтизмів, зросійщення та інші гріхи. Але головний пафос його виступу був спрямований на створення нового тлумачного словника сучасної української мови. І тут було висловлено чимало слушних порад: і щодо побудови майбутнього словника, і щодо ілюстрацій до нього. Учений пропонував урахувати й доробок української діаспори (хоч цього терміна не любив). Виконуючи заповіт великого вчителя, київські мовознавці розпочали видання цієї непересічної праці. Був учений і прихильником змін в українському правописі.

... Переді мною грубезний фоліант – “Symbolac in honorem Jeorgii V. Shevelov”, виданий уже далекого 1971 року в Мюнхені в Українському Вільному

Університеті з переднім словом відомого мовознавця Олекси Горбача: “... Вшановуємо найперше його наукові осяги, його дотеперешній життєвий труд і його індивідуальність, що всупереч усякого роду невзгодинам залишилася собою, ніби заперечуючи утертому поглядів, мовляв, докільля змінює людину” [1, с. 6]. У збірнику вміщено бібліографію вченого, що разом із публіцистичними працями включає більше 400 найменувань.

Тут за переліком праць 1951 року знаходимо запис: Просте речення, “Курс сучасної української літературної мови”, за ред. Л.А. Булаховського, т. II, Синтаксис, Київ, 1951, ст. 5–141. [Надруковано без підпису автора з приміткою: “Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії Наук УРСР Л.А. Булаховський”. Отож уже на час публікації цієї “Бібліографії” “містифікація” із прізвиськом справжнього автора – Ю.В. Шевельова була розкрита.

До речі, з переліку праць ученого на весь зріст вимальовується постать ученого найширших наукових зацікавлень і водночас – яскравої особистості, людини жвавої й дотепної, з критичним розумом і добрим серцем. Вчитаймося принаймні в окремі назви його праць: “Поезія піднесених шабель” (1946), “Колір нестримних палахкотін” (1946), “Сліпуча думка, наче лезо гостра” (1947), “Молодість, що вміє, старість, що може” (1947), “Трошки про себе і трошки про принциповість” (1948), “Париж треба закрити” (1951), “Так було, чи так мало бути?” (1952), “Непророслі зернята” (1955), “Поети виходять суши-тись на сонечку” (1956), “Людині великого ні” (1957), “Троє прощань і про те, що таке історія літератури” (1968) та ін. А попереду ще майоріло тридцять років невтомної праці, відвідання рідної України, обрання академіком, одержання Національної премії імені Тараса Шевченка, світове визнання знаного українознавця.

Спадщина, яку залишив нам видатний учений-українознавець, воістину

неосяжна. Він був мовознавцем і літературознавцем, істориком і політологом, релігієзнавцем і критиком, справжнім ученим-енциклопедистом. Але при всій масштабності й усеохопленості його наукових уподобань у їх епіцентрі завжди були українська мова, культура й історія, зрештою – “українська душа”. Він до щему в серці любив Україну, хоч і не заохочував до гучних клятв на вірність “рідній неньці”. Він і життя своє, свій непересічний талант віддав в ім’я утвердження її незалежності, соборності, державності. Як заповіт великої людини сприймаємо ми нині його нетлінні слова в тій же “Третій сторожі”: “Добра вам путь, ішовши” [4, с. 20].

1. *Горбач О.* До 60-річчя професора д-ра Юрія Шевельова / Олекса Горбач // *Symbolac in honorem Jeorgii V. Shevelov.* – Мюнхен-München: Український Вільний Ун-т, 1971. – С. 5–6.
2. *Шевельов Ю.* Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов. – Львів ; Нью-Йорк: Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, 1996. – 190 с.
3. *Шерех Ю.* Розвиток літературної мови в ХІХ–ХХ ст. / Юрій Шерех // *Енциклопедія українознавства : у 2 т.* – Мюнхен ; Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка, 1949. – Т. 1. – С. 356.
4. *Шерех Ю.* Третя сторожа : література, мистецтво, ідеологія / Юрій Шерех. – К. : Дніпро, 1993. – 590 с.

Віталій Макарович Русанівський **(1931–2006)**

Популярна нині тема “мовна особистість” зазвичай проєктована на узагальнене поняття носія мови в його національній ідентифікації. Часом кваліфікація мовної особистості пов’язана з іменами визначних діячів мовознавчої науки або зі внеском провідних письменників у розвій художнього мово-стилю. І лише епізодично можна зустріти оповідь про ту чи ту особистість мовознавця передовсім не як про науковця, а як про людину, що своїм життям підтверджувала високе служіння рідній мові.

До таких постатей в історії українського мовознавства належить Віталій Русанівський, в особистості якого органічно поєдналися риси типового українця з його щирою вдачею й водночас – оригінальною, непересічною людиною, інтелігентом й інтелектуалом. Звичайно, батьківські гени й природні здібності, ґрунтовна освіта викарбовували вдумливого вченого й талановитого дослідника-українознавця. Але не меншою мірою він формував себе сам – у вивченні праць великих мислителів, попередників на мовознавчій ниві, у спілкуванні з однодумцями, а головне – у постійному самовихованні, у невтомному щоденному “самоспаленні” над черговою книжкою чи статтею.

... Маленька кімната (приблизно 2 x 4 метри) на третьому поверсі “академічного” будинку біля Володимирської гірки. Стара друкарська машинка, без допомоги якої, видається, не могли б з’явитися його вагомні праці. Книжкові полиці з мовознавчою літературою. Останнім часом на письмовому столі з’явився імпазантний комп’ютер – як джерело інформації, а не як засіб письма. Він закладав у машинку чистий аркуш

паперу й вистукував, вистукував сторінку за сторінкою. Розповідав мені, що написати в такий спосіб за вечір п’ять сторінок нової книжки чи статті для нього – звична справа. Я був здатний написати “начисто” лише дві...

Нас поєднало з ним і багатьма іншими майбутніми вченими-філологами навчання в Київському університеті. Уже в ті далекі п’ятдесяті, попри різницю у віці в кілька років, ми добре знали один одного – Віталій Русанівський, Віктор Коптілов, Микола Пилинський, Анатолій Непокупний, Віталій Дончик, Тетяна Назарова, Лариса Кадомцева, Лілія Родніна, Інна Чепіга, Інна Железняк, Олесь Білодід, Валентина Калюжна, Віталій Кононенко... Нас об’єднувало, як це не дивно прозвучить у наш “освітчений” час, нестримне бажання знати більше, вчитися передовсім для себе, а не про людське око. Невипадково більшість із нас сказали в зрілі роки своє слово у філологічній науці, захистили дисертації, читали лекції студентам, підготували наукову зміну.

Разом з Віталієм Русанівським, Тетяною Назаровою, Віктором Коптіловим група студентів-мовознавців у вечірній час вивчали санскрит. Заняття вів наш улюблений професор, на котрого ми ледве не молилися, – Андрій Олександрович Білецький. Училися за гарно оздобленим, виданим ще до війни посібником, єдиний екземпляр якого передавали один одному, за ним же витлумачували тексти з “Махабхарати”, писані письмом “деванагарі”. Складна за структурою мова, незвичні і писані в суцільний рядок слова, але ми були щиро захоплені давньоіндійськими легендами.

На той час на філфаці студенти з ентузіазмом вивчали і китайську мову.

І знову-таки Русанівський, Назарова, Коптілов, ще з десятків студентів день у день записували ієрогліфи, намагалися тонувати китайські слова. На наших столах з'явилися випуски китайської газети “Женьмінжибао”. Нас тішило, що на заняття з китайської поряд із нами, як слухач, оволодівав “китайською грамотою” професор Білецький. На жаль, заняття з часом припинилися, бо китайці розпочали реформу письма, спрямовану на його спрощення, а переучувати вже засвоєні знаки стало невсиль. Але десь із 800 ієрогліфів у нашій пам'яті закарбувалися надовго.

Чому я згадав про наше прагнення вивчати чужі мови? Бо передовсім Русанівський був для нас уже на ті часи “дороговказом”, і саме в університеті він досконало вивчив чеську та польську мови, навчився спілкуватись англійською та німецькою, набував знання з давньогрецької, латини. Наслідувати в силу своїх можливостей цей злет лінгвістичних здібностей було, принаймні для мене, щонайменше престижно.

А навколо вирувало гомінке студентське життя. Поспішали на зустрічі з видатними вченими – Леонідом Арсенійовичем Булаховським, Олександром Івановичем Білецьким, московським мовознавцем Віктором Володимировичем Виноградовим, що відкривали нам світ своїх наукових зацікавлень. Популярними були в університеті виступи провідних українських і російських письменників, їх “засипали” запитаннями. “Діставали” перепустки на з'їзд українських письменників, що проходив у приміщенні Верховної Ради, на Шевченків ювілей в оперному театрі. Ходили на концерти відомих у студентському середовищі виконавців-студентів, аплодували чарівному співу Ядзі Януш, майбутньої докторантки Русанівського. Закохувались. На рідному філфакові познайомився Віталій із майбутньою дружиною – милою, скромною Зіною Осипенко.

Притягальною була широчінь наукових і власне людських захоплень Ру-

санівського. Українознавець за покликанням, він, однак, досліджував інші мови, цікавився мистецьким життям, зустрічався з друзями, полюбляв риболовлю. Йому випало багато читати художньої літератури, особливо коли почалося друкування класиків світової літератури українською мовою, а він був членом редколегій цих важливих видань. Нашим загальним кумиром був на той час Е. Хемінгуей, і не випадково Русанівський, член редколегії його 4-томного видання українською мовою, написав до нього блискучу передмову. Розгорнулася дискусія щодо мови перекладів, і позиція його, найавторитетнішого в цій царині науковця, була зваженою й ґрунтовною. Але полюбляв, як і я, читати модні на той час детективи. Читав він їх, здебільшого, мовою оригіналу. Учив мене, що так легко оволодіти чужою мовою. Дійсно, читати детективи, час від часу заглядаючи у словник, було незвично, але поступово словник ставав непотрібним.

Коли я під час написання докторської день у день сидів у бібліотеці, вивчаючи незліченну кількість праць, Віталій Макарович із посміхом зауважував: “На тебе чатує небезпека: можеш перетворитися в «читателя». А маєш ставати «писателем»”. Ці скальковані визначення (“читатель” – “писатель”) я пізніше не раз наводив своїм докторантам й аспірантам, намагаючись привчити їх водночас із читанням чужих праць писати своє власне, вистраждане. У нього я навчився ділити записник на дві частини: зліва – випуски із прочитаних джерел, справа – власний текст, що зазвичай набагато перевищував записи зліва.

Сам процес творення наукової продукції протікав у нього по-різному. Пам'ятаю, як зацікавила мене своїм новаторським змістом стаття В. Русанівського “Засоби переповідності в східнослов'янських мовах”, опублікована в “Slavia orientalis” 1978 року. Віталій Макарович розповів, як її писав. Вирішив,

що спочатку викладе свої міркування про слова на кшталт *мовляв*, свідомо не читаючи про їхнє витлумачення іншими дослідниками. А коли стаття була підготовлена, ознайомився з літературою із цієї теми. В основному тексті статті нічого не змінив, але посилання на думки інших авторів навів.

З друзями був щирим і відвертим, часом необережним в оцінюваннях тогочасного життя-буття, не боячись, що “донесемо”, “викриємо”, отож зрадимо. Щиро кажу: з ним, не боячись, можна було “йти в атаку”. Коло його друзів ставало то ширше, то вужче, але “кістяк”, що склався в молоді роки, залишався незмінним. Він допомагав друзям, підставляючи плече й тоді, коли це могло мати негативні наслідки для нього, коли викликало незадоволення “влади”. Так було, коли того чи іншого працівника інституту звинувачували в націоналізмі. З властивою йому аргументованістю він доводив, пояснював, що вчений має право на власну думку. Ці його дії допомогли не одному втриматися на посаді.

Довгі роки спільної праці пов’язували його з Леонідом Сидоровичем Паламарчуком, обидва навіть були подібні за вдачею й звичками: зважені, помірковані, зовні спокійні, статечні. Коли Леонід Сидорович переживав особисте горе – смерть улюбленого сина, Віталій Макарович був йому незамінною підтримкою, коли Паламарчук відійшов у вічність – утрата була непоправною.

Він був дотепним і насмішкуватим. Полюбляв жарти, але в силу внутрішньої культури не міг образити. Підкреслено чемно говорив із колегами, а над друзями міг зичливо поглузувати. Ніколи не чув від нього брудного слова. Мова його, добірна, витончена, чітка, була зразком правильності. Обережно поправляв інших, якщо помилялися у вимові. Розповідав я йому якось про одержану в Римі від самого Папи гарну вервечку. Віталій неквапно дістав із полиці словник: дивись, мовляв, не *вервечка*, як я вимовляв, а *вервѣчка*.

Водночас він був принциповим і послідовним, коли відстоював те, у що щиро вірив, що вважав непорушним, однозначним. Так, він стояв насторожі рідної мови, так, намагався зберегти надбане довгими зусиллями мовознавців. Комусь він здавався консерватором, але був переконаний у своїй правоті. Часткові зміни в правописі приймав без застережень, однак ламати злагоджену, як на його штив, мовну норму категорично не хотів. У дискусіях, що розгорнулися в інститутах мовознавства й української мови, на сторінках газет, був незмінно послідовним.

Варто було спостерігати, як на засіданнях Національної комісії з питань правопису незаперечним тоном відстоював він свої позиції. Якось я запитав, що він думає із приводу “звинувачень” на його адресу, що з’явилися на шпальтах не вельми популярної газети. Русанівський спокійно відповів: “Я такі статті не читаю. Дивуюсь, що ти звертаєш увагу на те, що пишуть такого штибу газети”. Це була лінія поведінки, зупинити його на обраному шляху було неможливо. І головне – він умів переконати у своїй правоті багатьох і багатьох, хоч прихильники докорінних змін (а вони поширювалися не лише на правописні норми, а й на вимову) вважали Русанівського ледве не головним супротивником. Сьогодні розуміємо: час має долати ці суперечності, і рух у напрямі послідовного утвердження самобутності рідної мови неминучий, хоч він і вимагає зваженості й наукового обґрунтування.

Риболовля була для Русанівського тією продуквиною, яка давала змогу спокійно, без сторонніх очей, поміркувати, визначити суттєве, відкинути дріб’язкове, вторинне. Може, тому й не хотів допускати у своє внутрішнє “я” галасливих друзів. Пригадую, як просив його взяти мене до човна, коли черговий раз поїде на ночівлю ловити рибу. “А що ти вмєш робити?” – запитав із властивою йому іронією. Коли виявилось, що я навіть юшку не зможу зварити, відмовив

навідріз. Розповідав мені, як їздив рибалити на озера під час Чорнобильської біди. Раніше завжди частував свіжою рибкою своїх песика та кішечку. А тепер спіймає рибу, зніме обережно з гачка й відпустить у воду, спіймає й відпустить. Побоювався, що й для домашніх тварин риба може бути радіоактивною.

Був Віталій Макарович старший від мене лише на кілька років, але, хоч і приятелювали десятиліттями, я завжди сприймав його як порадника, наставника, людину, завжди готову подати руку допомоги. Він був офіційним опонентом моєї кандидатської дисертації, науковим редактором першої монографії. З ним обговорював проспект докторської дисертації, йому показував свої статті. Пишуть тим, що й він час від часу просив прочитати написане ним. Спільно підготували статтю для московського академічного журналу “Вопросы языкознания”.

Згадую: мою увагу привернула фундаментальна за розлогістю думки стаття Віталія Русанівського з теорії лінгвістичних досліджень, і я вмістив її виклад у реферативному журналі. Він уважно прочитав мої короткі нотатки й напівжартома, напівсерйозно сказав: “Тільки тепер я зрозумів, що хотів сказати своєю статтею”. У цьому – весь він, серйозний і дотепний, щирий і товариський.

Не можу забути: сідаємо вдвох з Віталієм у потяг Київ – Москва, вранці у своєму робочому кабінеті на нас уже чекає директор московського академічного інституту Федот Петрович Філін. Іде зацікавлений жвавий обмін думками щодо ідеї моєї докторської праці. І Федот Петрович пропонує стати моїм науковим консультантом. Я радію, як дитина. Ніч повернення пройшла за бесідою з Віталієм у вагоні. Майже не спали, жартували, частували один одного. На ранок уже були в Києві.

Ще випадок. Був час, коли тодішні партійні боси гальмували мою наукову працю, звинувачували в ідеологічних збоченнях. І тут у “Радшколі” з’являється друком моя невеличка книжка “Сила

слова”. Віталій знав про ставлення “начальства” до мене, та й сама моя популярна праця не вимагала його оцінки. Однак без мого прохання сказав про неї добре слово в масовому журналі “Українська мова і література в школі”. Таким він був, людина й учений, що не ховався за спинами, а діяв, як підказувала совість.

В останні роки життя Віталій Русанівський тяжко хворів. Утрачав зір, не слухалися ноги. Але саме в цей час він написав і двома виданнями випустив у світ свою, наскільки знаю, наймилішу йому працю – “Історію української літературної мови”. Своїм мудрим оком учений охопив увесь шлях українського красного письменства – від перших пам’яток до сучасних творів у їхньому осмисленні життя – через мову, слово, образ. Важко уявити, скільки джерел потрібно було використати, скільки відкинути застарілого, заідеологізованого, наскільки відмовитися від звичних стереотипів.

У центрі уваги вченого, зокрема щодо останнього періоду розвитку національного письменства, залишалися майстри слова, котрі “подивилися на світ іншими очима, ніж офіційна пропаганда, і взяли в свої руки долю української мови. І тепер ця мова могла б про себе сказати словами П. Тичини:

*Щоб жить – ні в кого права не питаюсь,
Щоб жить – я всі кайдани розірву,
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
Бо я живу”**

У цій великій праці вченого на повний зріст виявив Віталій Русанівський свій хист тонкого знавця рідної мови, її художніх здобутків і водночас – свій щирий патріотизм, те високе почуття національно свідомої особистості, що й робить його праці доконечно потрібними дослідникам, усім, кому не байдужа доля рідної мови.

* Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : АртЕк, 2002. – С. 410.

ІВАН ІВАНОВИЧ КОВАЛИК (1907–1989)

Професора І.І. Ковалика, який у моєму житті, як і в долі багатьох інших, хто мав щастя з ним співпрацювати, відіграв особливу роль, я вперше побачив ще студентом-випускником, коли учений приїхав зі Львова на запрошення тодішнього Івано-Франківського педінституту прочитати спецкурс із теорії словотвору. Про складні питання дериватології, науки, яка ще формувалася, – словотворчі ресурси, словотвірну мотивацію, системність словотвору, комплексні одиниці класифікації й опису словотвору та ін. – лектор говорив доступно для студентів мовою, обґрунтовуючи кожне положення лекції та ілюструючи його відповідними прикладами, часто вдаючись до ряду спільнокореневих слів *пекти – пекар – пекарня*. Такі високі матерії й такі “приземлені” слова. Тоді я ще не знав, що шлях до професорства І.І. Ковалика був дуже складним, і перед тим як посісти місце викладача університетської кафедри після блискучого захисту магістерської праці та успішного початку науково-дослідної діяльності молодому випускнику Львівського університету довелося вивчитися на пекаря й попрацювати в пекарні... Уже на згаданому спецкурсі професор уразив нас своєю ерудицією, інтелектом, інтелігентністю, демократизмом, доступністю, простою у спілкуванні, шанобливістю до колег і студентів.

Ближче запізнав я професора, коли став його аспірантом. Для нього це був непростий час: свідомо руйнували справу всього його життя – найпотужнішу кафедру української мови, безпідставно спровадивши на пенсію провідних професорів Ю. Редька, І. Петличного, відомого науковця Б. Кобилянського, самого

ж І. Ковалика перевели із завідувача на професора кафедри, унеможливили роботу над Словником мови поетичних творів І. Франка. А ще безпартійний... Уроджений інтелігент, людина честі й гідності, учений без будь-якого скандалу у свої 66 років перебирається до недалекого Івано-Франківська, де ще 9 років керує кафедрою української мови місцевого педінституту, а згодом ще кілька років працює професором-консультантом Дрогобицького педінституту ім. І. Франка. За роки аспірантури й спільної праці в Івано-Франківську ми багато спілкувалися, я часто бував у затишному помешканні професора.

Якою людиною був Іван Ковалик? На це питання дають відповіді опубліковані спогади його колег і учнів*. Хочеться до них долучити й свої штрихи до портрета, які вимальовуються із наших розмов з ним, спільних прогулянок, його спогадів про дитинство й студентські роки. Багато що із цього вже призабулось, і зараз я шкодую, що свого часу не зафіксував усе, що стосувалось особистості професора, однак чимало добре закарбувалось у моїй пам’яті.

Народився І. Ковалик у неможливій сім’ї, батьки – прості неграмотні селяни. Село Млини (тепер Жешувське воєводство, Польща), де народився майбутній мовознавець, відоме тим, що тут парохом місцевої церкви майже двадцять років був (до 1870 р.) М. Вербицький, автор музики національного гімну “Ще не вмерла Україна”, мало свою початкову школу, у якій малий Івась і здобув первісну освіту. На подальшу

* Див.: Збірник праць і матеріалів на пошану професора Івана Ковалика. – Львів, 2003. – С. 178–224.

долю юнака вагомий вплив мав старший брат – військовик, за наполяганням і підтримки якого І. Ковалик успішно навчається в українській державній чоловічій гімназії в Перемишлі. Сільського хлопчину в місті найперше вразили... кількаповерхові будинки. Задерши голову вгору, аж капелюх з неї злетів, він задумався над тим, як можна спорудити загату** для такого будинку, не підозрюючи, що кам'яниці не потребують на зимових жодних загат.

Навчаючись у гімназії, особливий хист виявив до математики, однак подальшій математичній освіті перешкодила фінансова неспроможність сім'ї, а тому довелося вибирати освітні програми, які були безоплатні. Після матури в гімназії записався на теологію в тому ж Перемишлі. Однак потяг до світської освіти й науки перемагає, й він уже через рік починає студіювати слов'янську філологію у Львівському університеті. Не знаю, чи студії з теології, чи просто сімейні релігійні традиції визначили його віру й богошанобливість (не всі теми були відкритими навіть для близьких), але ми добре знали, що в домашніх умовах постійно відзначали християнські свята й тому в ці дні зайвий раз не турбували відвідуванням гостинного помешкання.

Студентство у всі часи залишається студентством. Незважаючи на складні побутові умови (ліжок в Академічному домі, попереднику сучасних гуртожитків, бракувало, тому за місце для ночівлі слугувала перекинута на підлогу шафа), часто-густо на брак коштів, це були напрочуд світлі й щасливі дні, сповнені завзятої праці над опануванням складними премудростями славістики, знайомств із цікавими, обдарованими колегами по університетських студіях, розмов і дискусій на наукові й суспільно-політичні теми, участі в протестних маніфестаціях за права українців мати у Львівському

університеті повноцінну україністику, прогулянок містом і околицями Львова, літніх вакацій у Микуличині, де тоді Львівський університет мав свою базу відпочинку. Серед тогочасних професорів-педагогів були відомі мовознавці Т. Лер-Сплавінський, Т. Гертнер, Ю. Кляйнер та ін. З особливою теплотою відгукувався І. Ковалик про свого професора Я. Янова. Дослідник історії польської й інших літератур та українських діалектів, зокрема гуцульського, Я. Янів організував передовсім із числа українців мовознавчий гурток, заняття якого відвідував і молодий дослідник І. Ковалик. Збереглася фотографія, на якій професор зі своїми вихованцями. Вдивляюся в обличчя цієї молоді парослі української наукової й освітньої еліти, і згадуються спогади І. Ковалика про те, як Я. Янів заохочував їх вимагати, добиватись у Львівському університеті окремої кафедри української мови (до того україністика була структурною ланкою славістики).

Після захисту магістерської праці перспективного мовознавця залишають в університеті для підготовки докторської дисертації. Молодий науковець із великою енергією береться за вивчення словотвору дієслів в українській мові, наслідком чого стала доповідь на II Міжнародному з'їзді славістів у Варшаві й стаття в журналі "Рідна мова". Усе було б нічого, якби докторант зі Львова доповідав як Ян Ковалик (був 1934 рік), але він подав свою доповідь до збірника й виступив з нею на з'їзді українською мовою як Іван Ковалик. Поки приїхав із Варшави до Львова, докторантури не стало... Не зміг отримати й посади шкільного вчителя. Жити на щось треба було, тому пішов на курси пекарів. Службовець, який записував на навчання, спитав: *Ile masz klas?* І коли почув, що перед ним магістр філології, призупинив прийом заяв, докладніше розпитав про попередню освіту й дозволив відвідувати лише лекції, а коли вперше з'явився на заняття, весь клас

** Загата – зовнішнє утеплення стін будинку на зиму із соломи, кукурудзиння, очерету, листя тощо.

піднявся, сприйнявши магістра за викладача. Посміхнувшись про себе, пройшов на задню парту й сів.

Робота пекаря важка, виснажлива, але без науки вже не міг, тому публікує наукову працю з... технології випікання хліба. Хто зна, може, І. Ковалик став би дослідником у галузі колоїдної хімії, якби не відомий учений-лінгвіст, збирач і дослідник українських ікон, музеєвіст І. Свенціцький, який запросив його на роботу в Український національний музей. Як жартував згодом І. Ковалик, тут він мав аж сім посад – від музейного працівника до “скидальника” снігу з даху. Робота в музеї давала змогу бути ближче до улюбленої лінгвістики, з’являються наукові розвідки про мову прози Василя Стефаника.

1939 року став аспірантом кафедри української мови в рідному університеті, яку очолив Василь Сімович, а згодом і викладачем. Становлення повоєнної філології у Львівському університеті освячене такими славними іменами, як І. Свенціцький, М. Возняк, М. Рудницький. Серед трохи молодшої генерації – П. Коструби, Б. Задорожнього, О. Домбровського, М. Онишкевича – особливою енергією й завзяттям відзначався І. Ковалик. Одним із перших серед галичан захищає кандидатську дисертацію (1949 р.), очолює кафедру, з головою поринає в наукову й адміністративну роботу, пише й публікує численні мовознавчі праці, у т. ч. і монографічні, успішно захищає докторську дисертацію, виступає на багатьох наукових конференціях, симпозиумах, з’їздах, серед яких IV Міжнародний з’їзд славістів у Москві, керує кандидатськими дисертаціями, організовує наукові конференції, розробляє оригінальні спецкурси для студентів і залучає до наукової роботи здібних студентів та лаборантів, допомагає колегам у написанні й захисті докторських дисертацій, організовує діалектологічні експедиції для збирання матеріалів для АУМ та ЗЛА і сам бере безпосередню участь у їх записуванні.

Як лінгвіст-дослідник відзначався багатогранністю. Попри те, що найбільші здобутки пов’язані з вивченням словотвору слов’янських мов, доволі успішно досліджував різні аспекти фонології, граматики, семасіології, діалектології, лінгвостилістики, лексикографії, історії мови, текстознавства, загального мовознавства, лінгводидактики. Тяжів до теоретичних студій, хоча ніколи не цурався аналізу конкретного мовного матеріалу. Дехто з київських науковців-лінгвістів іронізував із професорської схильності до теоризування, мовляв, серйозні теоретичні студії з мови мають право на існування лише в Москві, у крайньому випадку – у Ленінграді. Однак саме теоретичні напрацювання вченого в царині слов’янського словотвору знайшли прихильні відгуки й найбільше поцінування в славистиці.

Особистість, як відомо, характеризують її вчинки. Про високоінтелігентність і глибокопорядність професора І. Ковалика можна розповідати нескінченно довго. Ось хоч би кілька ситуацій, які засвідчують його морально-етичні якості. У ті часи опублікувати наукову статтю з української мови, особливо в академічному виданні, було важко, бо журнал “Мовознавство” виходив лише 6 разів на рік і друкували там зазвичай праці докторів наук, професорів, знаних лінгвістів. І коли професор подав крім своєї статті, ще й мою, а в редакції почали скаржитися на брак місця в часописі, на його обмежений обсяг, то Іван Іванович сказав: “Ну то заберіть мою статтю, а на те місце дайте статтю мого аспіранта”. Звичайно, ніхто не знімав працю професора, але й моя стаття була опублікована. І так було не лише зі мною, а й з іншими його підопічними.

Або таке. Ще зовсім молодим науковцем я дозволив собі проілюструвати розширення семантики окремих слів у студентському жаргоні лексемою *uiіstka*, у якому вона мала значення не лише *сексом*, а й вживалася на позначення поганої людини загалом, тобто особи, яку

зневажають. Недремне око відповідального редактора збірника в цьому факті побачило велику крамолу, ледь не політичну неблагонадійність. У листі на ім'я І. Ковалика як завідувача кафедри (добре, що не в органи) професора просили добре придивитись до такого мовознавця, провести необхідну виховну роботу. Реакція завкафедри була людяною: він не став “придивлятися до мене”, ознайомив із листом, запропонував замінити ілюстрацію політично незаангажованою, а перед автором листа сам заступився за мене...

Жив із чистою совістю й мав громадянську відвагу не заплямувати себе аморальним учинком. Коли з відповідних органів звернулися до нього здійснити лінгвістичну експертизу творів деяких львівських дисидентів, мав сміливість відмовитися від ганебної справи, зіславшись на те, що не є фахівцем із графології. Для завідувача кафедри української мови Львівського університету, не члена партії, це був учинок і урок для інших.

Як науковий керівник спонукав своїх підопічних до самостійного пошуку розв'язання проблем, розвивав і підтримував їх креатив та ініціативність, поважав і шанував чужу думку. Пригадується, як я приніс професорові один із розділів кандидатської дисертації, який ґрунтувався на теорії синтаксичної деривації Є. Куриловича. Після уважного прочитання цього розділу він сказав:

– Курилович – великий учений, але тут я з ним не погоджуюся.

– Ну тоді мені доведеться зовсім по-новому написати цей розділ, – відповів я.

– Ні, розділ буде таким, як ви його написали. Просто будьте готові до того, що не всі погоджуються із тим, що так звані синтаксичні деривати лексичним значенням тотожні твірному слову, тож подумайте про доказові аргументи на користь вашої інтерпретації, – сказав професор, і наче у воду дивився.

Перший опонент, дійшовши до аналізу згаданого розділу із приводу за-

значеного, зауважив: “У дисертанта все логічно, послідовно, вмотивовано, проте, хай там як, але у слів типу *жовтий – жовтизна* – різна поняттєва основа, різні лексичні значення”, однак я вже був готовий відстояти свій погляд.

У невимушених розмовах із професором часом звучали певні засадничі заклики-побажання, як приміром, “пам'ятайте завжди, що ви хлопські діти”. У цій простенькій, на перший погляд, сентенції йшлося про філософію буття, сформульовану в рядках іншого “хлопського” сина І. Франка, що був ідеалом для вченого: “Як син українського селянина, вигодований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали”.

Подолати комплекс меншовартості, що вкоренився в багатьох із нас, допомагає висловлювання професора “якщо ми не навчимося шанувати самі себе, нас ніхто не буде шанувати”.

І. Ковалик володів якимсь дивним чаром захопити всіх, хто його оточував, до наукової діяльності. Кафедра української мови нашого тодішнього педінституту, яку очолив професор, з погляду наукової діяльності мала жалюгідний вигляд, хоча науковий потенціал викладачів, кістяк яких становили випускники Київського, Харківського, Одеського університетів, був доволі високим. Із приходом ученого на кафедрі завирувала науково-дослідна робота, для кожного із членів кафедри відповідно до їх зацікавлень окреслено наукову проблематику, до підготовки дисертацій потянулись і викладачі передпенсійного віку. Уже через кілька років під безпосереднім керівництвом І. Ковалика або за його підтримки успішно захистили кандидатські дисертації В.І. Верещака, Д.В. Бондаренко, через передчасну смерть не встиг захистити фактично готову дисертацію О.М. Шляхов, з молодшої гене-

рації – В.В. Грещук, М.П. Лесюк, М.І. Голянич, Г.Я. Василевич, Н.Я. Тишківська.

В Івано-Франківську професорові жилося й працювалося легко, приємно, творчо й плідно, чому сприяли домашній затишок і тепло, створені дружиною Ольгою Іванівною, справжньою берегинею привітного професорського помешкання, відданою помічницею. У робочому кабінеті речі виказували людину, закохану в рідний край, у свою батьківщину. Диван для відпочинку вкритий

тканою барвистою гуцульською веретою, напільна ваза з українським розписом, гуцульська і яворівська різьба, бойківські ткані й вишиті рушники, обрус...

Однак із часом роки брали своє, усе більше потрібна була допомога дітей, тому Іван Іванович повертається до Львова. Ще кілька разів я відвідував професора в його новому помешканні. Найбільше він переймався тим, що хвороби й спричинений ними стан здоров'я унеможливають наукову діяльність.

Рецензії. Огляди

СТУДІ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Конєва Я. Ерос і танатос у слов'янських народних баладах (українські, польські і болгарські контексти і паралелі). – Ольштин, 2012. – 226 с.

Монографія української й польської славістки Ярослави Конєвої (Польща) заповнює суттєву прогалину в порівняльному дослідженні поезики одного з найпопулярніших жанрів болгарського, українського, російського, польського, білоруського фольклору.

Я.П. Конєва вже близько тридцяти років досліджує різні аспекти слов'янського фольклору: особливості побутування народної творчості болгар в Україні, український фольклор Карпатського регіону й польсько-українського пограниччя. Плідні польові дослідження та зібраний матеріал (на півдні України, у Карпатах, Болгарії, Польщі) разом з опрацьованими архівними матеріалами наукових бібліотек Києва, Варшави, Кракова, Софії, Лондона, Санкт-Петербурга, Москви склали широке об'єктне підґрунтя праці. Сюжети, розглянуті в монографії, мають мовні паралелі в народній творчості багатьох балканських народів, але дослідниця обрала слов'янський ракурс порівняльного аналізу. Передусім для компаративістичного аналізу виділено болгаро-українські, а подекуди україно-польські паралелі – типологічно подібні сюжети. Як порівняльне тло залучається також пісенний матеріал інших народів – росіян, білорусів, македонців, сербів та хорватів. Такий двоспрямований аспект порівняльного аналізу дав змогу виявити особливості збереження й трансформації поетичних структур текстів, мотивів, сюжетів жанру балади в історичному процесі трансформації культурної домінанти в суспільстві.

Кардинальні історико-політичні зміни в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. покликали до життя нові наукові й куль-

турологічні парадигми, нові методологічні засади. Монографія Я.П. Конєвої відповідає вимогам часу щодо вибору методологічної бази дослідження: у праці застосовано комплекс методів – історико-типологічний, генетико-соціологічний, структурно-семіотичний, а також метод антропологічної герменевтики тексту. Заслугує на визнання пошук і результати виявлення текстопороджувальних елементів ліро-епічних творів, до яких також належать балади.

Структура роботи включає: *Вступ*, три розділи й *Висновки*, а також бібліографію та іменний покажчик прізвищ.

У *Вступі* розглядається новизна й актуальність теми, подано короткий огляд історіографії питання, охарактеризовано найцінніші досягнення слов'янських дослідників у вивченні жанру балади. Автор подає огляд джерел – архівних записів, збірників пісень, каталогів мотивів і текстів, а також матеріали власного архіву.

У першому розділі розглянуто теоретичні поняття: дефініції жанру балади в різних слов'янських наукових традиціях, засади класифікації фольклорних жанрів, відмінності методологічних підходів. В Україні неперевершеним дослідником цього жанру залишається Олександр Дей, у Польщі найбільш знані праці із цієї тематики належать Ядвізі Ягелло та Чеславу Згожельському, у Болгарії балади досліджували Ніколай Кауфман, Стоянка Бояджиєва, Катя Міхайлова, Светла Петкова, у Росії найвідоміші праці належать перу Бориса Путілова й Алли Кулагіної. Важливим і новітнім з точки зору тематики є підрозділ "Народний еротикон: народні звичаї, табу і стереотипи", у якому розповідається про етику відносин між дівчатами й хлопцями, одруженими жінками й чоловіками, заборони й граничні ситуації ламання усіляких табу. В описі

еротичної поведінки, яка підпорядкована певним народним канонам, дослідниця спирається на психоаналітичний метод К. Юнга та його послідовників, а також на теоретичні здобутки дослідників семіотики культури – Р. Барта, У. Еко та ін.

Одним із найцікавіших є другий розділ “Тілесний семіозис художнього простору балади”. Авторка подає цілком новітню для слов’янської фольклористики теорію тілесного семіозису художнього простору, використовуючи лінгво-семіотичний підхід у текстології П. Червінського, у концепції якого виразно прослідковується відповідність вербального (експліцитного) рівня міфологічному (імпліцитному). Вдалим, на нашу думку, є перехід до методів генеративної поетики, адже ніякі інші тексти літературної творчості, крім фольклорних, не презентують так яскраво й переконливо механізми смисло- і текстопородження. Опірними віхами простору є система бінарних опозицій: культурний/природний простір, сакральний/профанний, верхній/нижній – геометрія простору пов’язана з основним для баладного типу пісень протиставленням: людина/не-людина. Горизонтально простір розгортається від хати-садочка-села-криниці до межі-поля-лісу-печери, що визначається соціальним станом заміжності/незаміжності жінки. Навколо цих топосів формуються основні або сюжетні ситуації (у ліризованих баладах). У соціальному просторі тексту, який завжди має особливе аксіологічне значення, виділяються локуси дівчини-хати, удовиної хати, корчми, відьомської хати. У вертикальному розрізі потойбічний світ – вищий – локалізований у церкві (колядні балади), у хмарах, у небі, а нижній потойбічний світ локалізований у могилі (мотив голосу з могили), у лісі чи печері, куди потрапляє викрадена змієм дівчина.

У третьому розділі “Змій, або герменевтика зваби” під філософсько-онтологічним кутом розглянуто динамі-

ку художніх образів на рівні персонажів (макрорівень) і на мікрорівні – метафори й символіки. На прикладах болгарського юнака й гайдука, українського козаченька, польського Яся та ін. опрацьована динаміка героя-спокусника, його генеза від початкового міфологічного субстрату, який пішов двома історичними лініями розвитку: героїчною й баладно-ліричною. Другий підрозділ подає низку баладних портретів міфологічних коханців: змій-перелесник, вовкулака-перевертень, ведмедиця, віла/самодіва/мавка, сонячна наречена. Окремий підрозділ присвячено образу змія як медіатора між “тим” і “цим” світом, показано зв’язок цього образу зі стихіями – міфологемами золота, вогню, води.

У заключній частині Я.П. Конєва розмірковує над статевим диморфізмом, який ліг в основу народної культури практично всіх народів світу, не лише болгар, українців, поляків та інших слов’ян, над проблематикою вічного повернення еросу та значенням давніх міфологій у сучасному формуванні людської особистості. Поза соціологічний і суто фольклористичний рівень виходять роздуми авторки над особливим феноменом духовності українців та інших слов’янських народів: ідеться про образ утопічної країни-раю, до якої завжди спрямована душа героя епічних та ліро-епічних пісень і яка визначає його фольклорний шлях-подорож.

Підводячи підсумки, потрібно наголосити, що новизна й актуальність монографії Я.П. Конєвої полягає у вдалій спробі виявити спільні для фольклорної пісенності болгар, українців, поляків структуротворчі елементи ліро-епічних пісень, серед яких значний відсоток займають балади. Авторка виводить порівняльну фольклористику на новітній теоретичний рівень, оновлює дослідницький інструментарій, застосовуючи комплексний підхід та методи семіотичного, історично-порівняльного, семантико-літературознавчого аналізу. Використання не лише вербального, а й

обрядового, міфологічного та соціологічного матеріалу в поєднанні з історичними фактами репрезентує фольклорний твір як єдине ціле, культурний артефакт. Такий підхід відкриває перспективи виявити етнічні й локальні відмінності спільних загальнослов'янських (т. зв. мандрівних) сюжетів та образної

системи творів. Важливим є також те, що авторка використовує самостійно зібраний фольклорний матеріал у селах України, Болгарії, Польщі.

Монографія Я.П. Конєвої є важливим внеском до вітчизняної науки про фольклор.

ПРЕДИКАТ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ СЕМАНТИЧНОГО СИНТАКСИСУ

Предикат у структурі речення : [монографія] / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. – К. ; Івано-Франківськ ; Варшава, 2010. – 408 с.

У сучасній синтаксичній теорії помітне дедалі активніше розгортання лінгвістичних досліджень, присвячених проблемам репрезентації семантичної структури речення формально-граматичними засобами. Такі дослідження сприяють не лише подальшій розбудові методологічних засад синтаксичних студіювань, а й уможливають нове витлумачення мовних фактів у їхній системно-структурній організованості, істотно збагачують новітніми узагальненнями лінгвоукраїністику, відкривають цікаві перспективи для вивчення граматичного ладу української мови. У цьому аспекті колективна монографія “Предикат у структурі речення” поглиблює предикатоцентричні теорії, оскільки дає змогу з’ясувати механізми творення предикатних знаків в українському мовному континуумі. Зокрема, здійснено ґрунтовний аналіз семантико-синтаксичної структури елементарних і неелементарних речень, організованих різноранговими предикатними синтаксемами, що відображають особливості концептуалізації, закономірності категоризації світу. У рецензованій праці явище предикації витлумачено “розширено, як вияв взаємодії не одного, а кількох семантичних компонентів, що так чи так здійснюють характеристику предикативного центру” (с. 8).

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю загальноновизнаної семантичної диференціації предикатів, яка б ґрунтувалася на послідовних класифікаційних засадах. Труднощі здійснення такої класифікації, на думку В.І. Ко-

ноненка, стосуються кількох моментів, найважливіший з яких – виокремлення обмеженої кількості диференційних змістових ознак у такий спосіб, щоб через їх комбінаторику можна було описати всі можливі семантичні типи предикатів (с. 7; 12). До того ж класифікація предикатних знаків, незважаючи на універсальний характер, апелює до конкретного лінгвістичного наповнення в кожній мові, оскільки предикатні значення маркують тісний зв’язок мовних функцій і поняттєвих категорій, властивих лексичній, морфологічній і синтаксичній системам.

Цілком мотивованою постає структура монографії, що охоплює вступну частину, чотири розділи як різнотипні ракурси висвітлення надкатегорії предикатності, післямову, список літератури, резюме та короткі відомості про авторів.

Для нас неоціненну вартість має “Вступ. Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі” (автор В.І. Кононенко). У цьому розділі органічно поєднані глибокі теоретичні положення з окресленою проблематики, широка філологічна ерудиція очільника граматичної школи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, величезний педагогічний досвід університетського професора й наукового керівника дисертаційних досліджень. Автор подбав, щоб читач належно підготувався до сприймання змісту праці й зорієнтувався, які теоретичні й методичні пріоритети реалізовані в ній. Це дуже місткі й глибокі міркування, у яких запропоновано, з одного боку, **комплексний підхід до кваліфікації предиката**, ураховуючи логіко-семантичний, семантико-синтаксичний і власне-семантичний принципи

аналізу, але “не на шляху їхнього змішування, перетинання, штучного поєднання, а на засадах послідовного розмежування, на умовах можливого використання різних підходів і принципів” (с. 10), а з іншого боку, – **коло актуальних, дотепер не розв’язаних питань**, зокрема: дихотомії “предикат – предикація” (с. 11), “предикат – присудок” (с. 10; 15), “предикат – дієслово” (с. 10–11), “предикат – прикметник” (с. 11); ідея семантичної автономії предикатів (с. 13–14; 16), їх ранжування (с. 7; 12–14 та ін.) і функційного навантаження у висловленні, дискурсі, пресупозиції (с. 15–19 та ін.); проблема врахування в семантичних дослідженнях лексико-семантичних компонентів висловлення (с. 12); питання номіналізацій загального інваріанта в його комунікативних і модальних реалізаціях, що, зі свого боку, спричиняє “проекції вивчення пропозиції на комплекс інших проблем – диктуму і модусу, істинності й хибності, ширості/неширості” (с. 17–25), різного роду функційно-прагматичних аспектів тощо. Автор акцентує увагу на феномені української мови, якій притаманні широкий потенціал предикатного вираження, кореферентність, трансформаційність багатьох синтаксичних конструкцій, їхні дериваційні можливості.

Проблемі типології предикатних компонентів присвячено перший розділ (с. 31–76), у якому здійснено семантичну діагностику предикатів чотирьох типів: *ментальних* (автор Н.М. Магас), *фактивних* (автор Я.В. Мудрак), *предикатів стану – фізичного* (автор І.С. Тимофєєва) та *емоційного* (автор О.А. Семенюк). Звернення до багатоаспектної проблематики, пов’язаної із функціонуванням зазначених фундаментальних конструктів у семантико-синтаксичній структурі речення української мови, уналежнення низки теоретичних питань, що стосуються метамовних аспектів дослідження, робить монографію вагомим й актуальною на терені сучасних лінгвістичних досліджень. На ґрунті

цікавого ілюстративного матеріалу з творів класичної і сучасної української літератури, публіцистики автори переконливо увиразнили пропозиційну функцію предиката загалом, його центральну позицію як носія динамічності/статальності, інтенційності, іллокуції, предикації. У такому вимірі предикат, безумовно, стає свого роду “семантичним витоком” (за В.І. Кононенком) подальших визначень і кваліфікацій, основного моделювання речення.

На особливу увагу заслуговує другий розділ “Семантична структура речень з предикатами різних форм вираження” (с. 126–209), що репрезентує функційну морфолого-синтаксичну концепцію в українському мовознавстві. Концептуальні засади, узагальнення й висновки перших двох підрозділів (2.1 і 2.2) поглиблюють уже відомі та формують нові знання про засоби вираження предикатної синтаксеми та її ономазіологічне значення. Зокрема, розглянуто загальні категорійні ознаки периферійних частин мови – *прикметника* (автор І. В. Кононенко) та *прислівника* (автор О. М. Федурко), що спеціалізуються на вираженні статичної ознаки та функціонують у структурі речення внаслідок зниження рангу предиката, тобто переведення його з центральної позиції в периферійну. Аналіз реченнєвотвірного потенціалу ознакових слів узагальнено в чітких, присутніх і адекватних висновках: 1) у разі переміщення прикметника в інші (неприкметникові) синтаксичні позиції він утрачає характерні граматичні ознаки й набуває відповідних ознак іншої частини мови (зокрема дієслова); прикметник не може самостійно формувати предикативні члени речення без порушення “узгоджувальної гармонії” (вислів І. Вихованця) із взаємопов’язаним іменником-підметом, оскільки для того, щоб він став предикатом, потрібно актуалізуватися зв’язкою; 2) прислівник, виражаючи відношення між ознаковими словами, не може виконувати роль ані підмета, ані присудка (тобто не

входить до елементарної семантико-синтаксичної структури простого речення), ані узгоджуваного чи керованого поширювачів без синтаксичного переходу до інших частин мови; для прислівника характерні детермінантна і придієслівна позиції поширювача означально-обставинного типу, у яких він набуває ознак вторинної предикатної синтаксеми у складі простого неелементарного речення.

Не менш цікавими й глибокими за змістом є наступні два підрозділи монографії (2.3 і 2.4), у яких установлено вплив комунікативної інтенції на синтаксичне моделювання діалогічних та монологічних ситуацій мовлення, на вибір певних синтаксичних одиниць – від синтаксеми, носія елементарного змісту, до складного синтаксичного цілого, тексту – для втілення й реалізації авторського задуму. Показово, що на тлі виокремлених структурно-семантичних особливостей *номінативних* (автор З. З. Коржак) і *незакінчених речень* (автор В.І. Пітель) увиразнено антропозорієнтованість предикатних компонентів, яким притаманна вербалізована образність, раціональна й емоційна експресивність, актуалізація підтексту, але передусім – інтенційна інтерпретація об'єктивного змісту речення, що формує ілюкутивну силу висловлення, спрямовану на адресата.

Центральною проблемою третього розділу стала проблема ускладнення предикативної семантики простого речення (с. 210–299) через уведення до його семантико-синтаксичної структури вторинних предикатних синтаксем, виражених морфолого-синтаксичними засобами, зокрема, синкретично – *дієприслівниками* (автор М.І. Ковбанюк), *інфінітивами* (автор О.Б. Гургула), *прийменниково-субстантивними комплексами* (автор О.Д. Воробець); аналітично – *стійкими дієслівно-іменними сполуками* (автор В.Б. Гошилик). У такий спосіб можемо простежити своєрідність семантичної, морфологічної та синтаксичної спеціалізації зазначених слів.

Плідною, на нашу думку, є авторська констатація, що головні категорії слів української мови формувалися задля забезпечення повнішого узгодження значень слів з їхніми функціями, номінації та предикації, а пізніше референції, предикації та модифікації, для того щоб розмежувати денотативні й сигніфікативні значення або ж тематичні та рематичні компоненти висловлення. У цьому аспекті істотним постає висновок, що мовні явища з різною формою репрезентації на поверхневому рівні можуть, однак, походити з однієї глибинної структури, маркувати однотипні семантико-синтаксичні відношення (предикатно-адвербіальні, предикатно-атрибутивні, перехідного типу тощо).

Досить важливі, оперті на конкретний мовний матеріал, спостереження четвертого розділу “Семантична категорійність предикатного ядра”, у якому обґрунтовано поняття “*інтервал*”, що виражає динамічну ознаку дієслівних предикатів – початок, розгортання, завершення, кратність та інтенсивність дії – на основі її кількісно-якісних ознак (автор В.М. Барчук); установлено семантичні ознаки *дебітивності*, що охоплює такі різновиди модального значення, як необхідність, повинність, вимушеність та ін., репрезентантами яких є предикати дебітивності (автор О.А. Дерев'янку); умотивовано засади дефінування й типології *перформативних дієслів* як стрижневих компонентів пропозицій (автор Ю.Г. Твердохліб).

У “Післямові” (автор В.І. Кононенко) узагальнено виконано аналіз проблеми, окреслено перспективи подальших студіювань предиката як “феномену реченневотворення”, зокрема “шляхів утягування у сферу впливу цього компонента інших, залежних від нього й детермінованих членів, а далі – умови формування текстових угруповань”, “створення поліпарадигми, в тому числі й дискурсивного рівня” (с. 365).

До монографії додано довідковий апарат – використані словники й науко-

ву літературу. Завершують науковий виклад чіткі й змістовні резюме російською, польською та англійською мовами.

Оцінюючи рецензовану працю “Предикат у структурі речення” загалом, відзначимо її актуальність, об’єктивність зроблених узагальнень, їхню важливість для предикатоцентричної теорії, теорій предикації та номінації. Завдяки монографії ми маємо добрий ґрунт, який допоможе паралельно з іншими науковими джерелами укоріню-

вати в україністиці успішно апробовані граматичні інтерпретації, а також актуалізувати ще не розв’язані чи дискусійні для синтаксичної науки питання.

Книгу з успіхом використають не лише у вузьких колах лінгвістів, а й у широкому викладацько-студентському середовищі університетів, де зручно набувати корисних знань і вчитися мистецтву всебічного аналізу мовного матеріалу.

ГЛИБИННІ СТРУКТУРИ УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія. – Чернівці : Рута, 2011. – 672 с.

У світлі домінуючих тенденцій когнітивного та антропоцентричного підходу до вивчення мовних явищ перспективною є проблема комплексного вивчення механізмів функціонування, закономірностей і тенденцій розвитку синтаксичної системи загалом та кожної її одиниці зокрема. Активна систематизація синтаксису, переорієнтація досліджень за парадигмою “від змісту до функції”, необхідність аналізу природи мовної одиниці та її мовленнєвої реалізації передбачає визначення глибокого смислу синтаксичних конструкцій. У цьому сенсі монографія О.В. Кульбабської “Вторинна предикація у простому реченні” постає відкритим джерелом інформації для мовознавців, що розглядають мовні явища з позицій власне-семантичного, структурно-семантичного та формально-синтаксичного підходів. Добірний ілюстративний матеріал, нові концепції, пов’язані з вивченням дискусійних мовних проблем, разом із переосмисленням здобутків українського та зарубіжного мовознавства, висновкові положення, полівекторність викладу стають вагомим теоретичним підґрунтям для дослідження граматичного багатства української мови.

Актуальність праці зумовлена відсутністю в сучасній україністиці повноцінного аналізу неелементарного простого речення, зокрема в аспекті комунікативної діяльності та інформаційної структури зі зверненням до динамічних процесів редукації, компресії, модифікації, транспозиції та системного розгляду семантичних і морфолого-синтаксичних варіантів предикатних і складних суб-

станціальних синтаксем. Потреба нової дефініції поняття предикації через призму когнітивної та мовленнєвої діяльності спонукала автора до занурення в складну проблематику глибокого синтаксису.

У дослідженні лінгвального статусу семантико-синтаксичної категорії вторинної предикації дослідниця звертається до концептуальних понять семантичного рівня – *пропозиції, похідності, валентності, синтаксеми, кореферентності*, враховує багатоярусну мовну репрезентацію мікросистем, які взаємодіють і пов’язані між собою. Визначальними в цій парадигмі є категорії *предикативності, предикації, предикатності і сполучуваності* (валентності), що, на шаровуючись одна на одну, відбивають сутність різних аспектів речення, виявляють симетричність/асиметричність його формально-граматичної та семантико-синтаксичної будови. Визначаючи предикацію як маркер формальної та семантико-синтаксичної елементарності/неелементарності простого речення, автор залежно від ступеня структурного та семантичного ускладнення аналізує прості неелементарні речення з різних позицій – у формально-синтаксичному, денотативному, семантико-синтаксичному та комунікативно-функціональному аспектах.

О.В. Кульбабська вводить у науковий обіг поняття *предикатами* як одиниці семантичної структури простого речення, що граматично оформлює акт думки і, з одного боку, характеризується цілісністю, з іншого, – двоїстістю у відображенні дійсності. Обґрунтовано основну й вторинну предикатами: перша з них – мінімальна семантико-синтаксична одиниця, що відбиває мікросистему об’єктивних суб’єктно-преди-

катних відношень у простому елементарному реченні, друга – елементарна семантико-синтаксична одиниця, що відбиває мікросистему потенційних аналогів суб'єктно-предикатних відношень у модифікованому простому елементарному реченні. Від семантичної кваліфікації автор переходить до встановлення засобів вираження предикатної синтаксеми, що, у свою чергу, вимагало звернення до супровідних понять – ранжування суб'єкта й предиката в предикатах, синтаксичної позиційності вторинних синтаксем у спектрі семантико-синтаксичних внутрішньореченневих відношень. Цінним видається репрезентована в монографії типологія предикатем у простому реченні за ознакою семантичного типу базового предиката.

Слушно зауваживши, що вторинна предикатема пов'язана зі вставленням і збільшенням внутрішнього текстового простору, конденсацією інформаційного наповнення, О.В. Кульбабська наголошує, що така предикатема становить нейтралізований або згорнутий предикат простого речення, ускладнений додатковими значеннями, або лексично тотожна з основним предикатом. Типологію вторинних предикатем здійснено з огляду на характер вторинних семантико-синтаксичних відношень, зумовлених семантикою базового й вторинного предикатів, а також на їх валентно прогнозоване оточення.

Загальні теоретичні положення, опрацьовані в монографії, створили підґрунтя для аналізу внутрішніх міжкомпонентних зв'язків. Такий підхід дав змогу виділити й проаналізувати багаторівневі вторинні предикативні семантико-синтаксичні відношення, виділивши адвербіальні, атрибутивні, апозитивні, кількісні та модальні синтаксеми. Маркерами цих відношень є вторинні предикатні синтаксеми, які цілком або частково зберігають валентний потенціал або зазнають видозмін, зокрема редукції. Переконаливо, із залученням великого фактичного матеріалу автор

доводить, що показниками вторинної субстанціальності є вторинні субстанціальні синтаксеми, які утворюються за умови переміщення предикатного слова у субстанціальну позицію, отож набувають функцій субстанціальних синтаксем. Вторинні субстанціальні відношення пов'язані із семантичними процесами ускладнення компонентів.

Автор визначає синкретичний тип семантико-синтаксичних відношень, спричинений подвійною природою – дериважаційним походженням опорного члена, що дало змогу кваліфікувати неоднозначні в семантичному сенсі явища. На думку О.В. Кульбабської, показником вторинних відношень перехідного типу слугує предикатне слово-іменник, що зберігає активну вільну валентність для заміщення суб'єктної та об'єктної позицій. Ці положення доведені чисельними прикладами трансформаційних перетворень у межах суб'єктно-об'єктних відношень. У межах аналізованих структур автор виділяє предикатно-субстанціальні, посесивно-суб'єктно-предикатні, предикатно-атрибутивно-субстанціальні, предикатно-субстантивно-адвербіальні відношення.

Монографія О.В. Кульбабської виявляє науково-теоретичний зріз сучасних граматичних досліджень, сприяє поглибленню вивчення структури простого і складного речення у формально-граматичному, семантико-синтаксичному, комунікативному й аналоговому аспектах, що створює передумови для написання цілісної категорійної граматики української мови.

Логічність викладу матеріалу, критичне сприйняття здобутків слов'янського й зарубіжного мовознавства, аргументованість теоретичних положень і висновків, багатство фактичного матеріалу засвідчують високий науковий рівень монографії, її творчий характер та відкривають перспективи для подальшого розв'язання лінгвістичних проблем.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

БАБІЙ Ірина Орестівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ВОЗНЯК Святомира Василівна – студентка V курсу Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ГОЯН Ігор Миколайович – доктор психологічних наук, професор, декан філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ДРОБІШЕВСЬКА Уршуля – аспірантка кафедри україністики Варшавського університету.

ГРИЦАН Анатолій Васильович – кандидат історичних наук, професор, директор Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ГРЕЦУК Василь Васильович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ДРУК Вікторія Василівна – викладач кафедри туризму і краєзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ДУТЧАК Віолетта Григорівна – кандидат мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри народних інструментів і музичного фольклору Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

КАРАСЬ Ганна Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри хорового диригування ім. Василя Їжака Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

КИЯК Святослав Романович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри релігієзнавства, теології і культурології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

КОВАЛЬ Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства, теології і культурології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

КОМАР Володимир Леонович – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

КОНОНЕНКО Віталій Іванович – доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України, почесний ректор, завідувач кафедри загального та германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

КОНОНЕНКО Ірина Віталіївна – доктор філологічних наук, ад'юнкт кафедри українознавства Варшавського університету.

КУЛЬБАБСЬКА Олена Василівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

МАГАС Наталія Мирославівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

МАРЧУК Василь Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

МАФТИН Наталія Василівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

МЕЛЬНИК Ярослав Григорович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

МОНОЛАТІЙ Іван Сергійович – доктор політичних наук, габлітований доктор наук гуманістичних, академік Академії вищої школи України, професор кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ОСТАПЧУК Яна Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

СЛОНЬОВСЬКА Ольга Володимирівна – кандидат педагогічних наук, професор кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ХОРОБ Степан Іванович – доктор філологічних наук, професор, директор Інституту філології, завідувач кафедри української літератури Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ШУМАДА Наталія Сергіївна – доктор філологічних наук, професор, позаштатний працівник Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології НАН України.

ЗМІСТ

ЕТНОС І СУСПІЛЬСТВО

<i>Іван Монолатій.</i> Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях: до питання про потребу нової парадигми дослідження.....	5
<i>Віталій Кононенко, Ірина Кононенко.</i> Психоповедінкові домінанти в лінгвоментальному просторі: українсько-польські паралелі.....	12 21 27
<i>Василь Марчук, Наталія Марчук.</i> Етнічні особливості русинів.....	
<i>Володимир Комар.</i> Кримські татари в боротьбі за незалежність у 20–30-х рр. ХХ ст....	

ХУДОЖНЯ ТВОРЧИСТЬ І НАРОДНА КУЛЬТУРА

<i>Степан Хороб.</i> Журнал “Поступ” у контексті розвитку української релігійно-християнської Галичини.....	37 44 52
<i>Наталія Мафтин.</i> “Філософія чину” в проекції “авторитетного стилю” Уласа Самчука..	
<i>Ольга Слоньовська.</i> Культурологічний потенціал поезії Ліни Костенко: “з чужого поля”.....	69

КУЛЬТУРА, РЕЛІГІЯ І МИСТЕЦТВО

<i>Ярослав Мельник.</i> Екологія людини і культури в контексті еволюції культурно-політичних.....	78 87
<i>Ігор Гоян, Ігор Коваль.</i> Старі концепції і нові джерела до вивчення символіки Галичій Галицької землі.....	97
<i>Ганна Карась.</i> Пісенники українців Східної Словаччини як джерело вивчення буття фольклору в сучасну епоху.....	102 111

МОВА І НАЦІЯ

<i>Василь Грещук.</i> Дослідження гуцульських говірок у Львівському університеті між-воєнного періоду.....	123
<i>Ірина Бабій.</i> Індивідуально-авторські новотвори як різновид дескриптивних номенів..	131

МІЖЕТНІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ: ПОРІВНЯЛЬНА ТИПОЛОГІЯ

<i>Мурадгелди Соєгов.</i> Великий Кобзарь среди туркмен.....	140
<i>Уршуля Дробішевська.</i> Концепт “щастя” в українській і польській фразеології.....	147

ЕТНОС І РЕГІОНИ

<i>Анатолій Грицан.</i> Театральне життя Станіславівщини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.).....	157 165
<i>Віолетта Дутчак.</i> Форми, жанри і стилі виконавства в бандурному мистецтві українського зарубіжжя: звукове відтворення.....	175
<i>Вікторія Друк.</i> Удосконалення механізмів управління туристичною сферою на Прикарпатті.....	184

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ					190
<i>Яна</i>	<i>Останчук.</i>	Фактивність	як	категорія	когнітивної
лінгвістики.....					201
<i>Наталія</i>	<i>Магас.</i>	Мовна	репрезентація	ментальних	201
структур.....					205
					209

ПОШУКИ. ВІДКРИТТЯ. ГІПОТЕЗИ

<i>Святослав Кияк, Ігор Коваль.</i>	Світ трипільських старожитностей за Ярославом Пастернаком.....				217
...					220
<i>Олег Гуцуляк.</i>	Нація як консорція свободи волі: до питання про українську ідентичність.....				224
...					226
<i>Ярослав Мельник, Святомира Возняк.</i>	Антиномії та протиріччя як синергетико-модельючі субстантиви текстового простору: на матеріалі української поезії ХХ ст.				

PERSONALIA

<i>Віталій</i>	<i>Кононенко.</i>	Юрій	Володимирович	Шевельов	(1908–2002).....
		Віталій	Макарович	Русанівський	(1931–2006).....
<i>Василь</i>	<i>Грещук.</i>	Іван	Іванович	Ковалик	(1907–1989).....

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

<i>Наталія</i>	<i>Шумада.</i>	Студії	зі	слов'янського фольклору.....
<i>Олена Кульбабська.</i> Предикат як фундаментальне поняття семантичного синтаксису.....				
<i>Яна</i>	<i>Останчук.</i>	Глибинні	структури	ускладненого речення.....

Коротко **про**
авторів.....

Наукове видання

ЕТНОС І КУЛЬТУРА

Часопис Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки

№ 8–9

Головний редактор Василь ГОЛОВЧАК
Літературний редактор Руслана БОДНАР
Комп'ютерна правка Оксана КЛИМЕНКО
Комп'ютерна верстка і правка Віра ЯРЕМКО
Коректор Надія ГРИЦІВ

Підписано до друку 09.12.2012 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 25,5.
Наклад 100 пр. Зам. № 48.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1
Тел. 71-56-22. E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006